

**ҒАЙБУЛЛОҲ
АС-САЛОМ
ЗАМОНДОШЛАРИ
ХОТИРАСИДА**

«Тошкент ислом университети» нашриёти — 2002

Сўзбоши муаллифи Ҳамидулла ҚАРОМАТОВ
 Масъул муҳаррир Нажмиддин КОМИЛОВ
 Муҳаррир Сайди УМИРОВ

Тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар
 Сайди УМИРОВ, Тўлқин ЭШБЕК
 Лутфулло МАҲМУД, Назира САЛОМОВА

Ғайбуллоҳ ас-Салом замондошлари хотирасида
 (сўзбоши муаллифи Ҳ.Қароматов; Масъул муҳаррир
 Н.Қомиллов; тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар
 С.Умиров ва бошқ. — Т: «Тошкент ислом университети»
 нашриёти, 2002. — 192 б.

Таниқли адабиётшунос, республикада хизмат кўрсатган фан арбоби, Ҳалқаро Бобур мукофоти лауреати, филология фанлари доктори, профессор Ғайбуллоҳ ас-Салом ҳаёт бўлганларида бу йил 70 ёшга тўлардилар. Умрини илму маърифатга, ижодга бахшида этган алломанинг «Мен сув ичган дарёлар», «Эй, умри азиз», «Эзгуликка чоғлан, одамзод», «Ҳалоллик бозорда сотилмайди» каби ўнлаб китоблари аллақачон мухлисларининг маънавий мулкига айланган. Таржимашунос, тилшунос, қомусшунос олимнинг бой маънавий мероси ва ибратли ҳаёт йўли ҳақида замондошлари, шогирдлари, олимлар, ёзувчи ва шоирлар ёзган мақолаларни тўплаб, Сиз китобсеварларга тақдим этишни лозим топдик. Тўпладан Ғайбуллоҳ ас-Саломнинг умри поёнида ёзган сўнгги сатрлари ҳам ўрин олган.

72.3+83.3(5Ў)

© «Тошкент ислом университети», 2002 й.

ЭҲТИРОМ

Ушбу тўплам филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби, Халқаро Бобур мукофоти совриндори, машҳур таржимашунос олим, кўп қиррали ижодкор, фидойи инсон, катта қалб эгаси Файбуллоҳ ас-Салом хотираларига бағишланган. Файбуллоҳ ас-Салом бутун онгли ҳаётлари давомида истиқлолни орзу қилиб, унга интилиб, ташна бўлиб яшадилар. Истиқлолни зўр хурсандчилик билан кутиб олдилар, ундан янги илҳом, куч-қувват олиб, ўн йил давомида айниқса баракали ижод қилдилар. Устознинг илмий, ижодий, мударрислик, мураббийлик фаолиятлари бус-бутун истиқлол гоёси билан суғорилган. Ранг-баранг асарлари, беҳисоб маъруза, нутқ, суҳбатлари бевосита ва билвосита миллий мафкурамизга, маънавият, маърифат муаммоларига алоқадор, дахлдордир. Қолаверса, ўзлари узоқ йиллар хизмат қилган Тошкент Давлат университетига Ўзбекистон Миллий университети мақоми берилганидан беҳад таъсирланиб, ҳаяжонланиб, бу ҳам "Истиқлол жаноби олийлари"нинг буюк неъматларидан бири эканлигини изҳор этаётиб, қутлуғ даргоҳнинг қутлуғ минбарида жон таслим этганликлари ҳам Устознинг юртпарварлиги, миллатпарварлиги тасдиғи бўлди.

Ватанимиз, халқимизга фидойилик билан хизмат қилган инсонларнинг ҳурматини жойига қўйиш лозимлиги ҳақидаги пурмаъно гапларни ҳар гал эшитганим, ўқиганимда кўз ўнгимда таниқли олим ва ижодкор, мударрис ва мураббий — асл инсон Файбуллоҳ ас-Салом гавдаланади.

Устознинг маданиятимиз тараққиётида қолдирган катта изи, филология фанига қўшган салмоқли ҳиссаси — ўзбек бадий таржимашунослиги мактабини яратганлигидир. Таржима — тилларни тилларга, дилларни дилларга боғлайдиган, эллар, мамлакатларни бир-бирига эш, таниш, яқин қиладиган зўр восита, дўстлик, ҳамкорлик кўприги, таржи-

монлар эса Пушкин таъбири билан айтганда — "маърифатнинг отчопарлари"дир.

Ўрни келганда айтай: каминанинг номзодлик, докторлик диссертацияларимга, умр йўлдошим раҳматли Кароматхоннинг номзодлик диссертациясига ҳам профессор Файбуллоҳ ас-Салом раҳбарлик қилганликларини миннатдорчилик билан эслайман. Бизнинг соҳамиз — таржимашуносликни танлаган қизимиз Гулноз ҳам аспирантурага киргач, илмий раҳбари Файбуллоҳ ас-Салом бўлишларини хоҳлади. Устоз бу таклифни бажонидил қабул қилдилар. Шогирдларига кўп маслаҳатлар, йўл-йўриқлар бериб кетишга улгурдилар.

Файбуллоҳ ас-Саломнинг маданиятимизга қўшган яна бир салмоқли ҳиссаси — миллий қомусчилигимизга тамал тошини қўйганлардан бири эканлигидадир. Миллий қомусимиз янги нашрининг илк икки жилди ўқувчилар қўлига етди. Миллат шаҳодатномасининг қолган жилдлари ҳам бирин-кетин нашрдан чиқмоқда. Қомусимиз бир неча йил муқаддам, шўролар замонида не-не қийинчилик, машаққатлар эвазига нашр этилган эди. Мана шу улкан ишга салмоқли ҳисса қўшган, қалб кўрини, кўз нурини берган, бор билими, маҳорати, куч-ғайратини ишга солганлардан бири Файбуллоҳ ас-Салом бўлади.

Файбуллоҳ ас-Саломнинг кўп қиррали фаолиятларида публицистика алоҳида ўрин тутади. Устоз ҳозиржавоб, журъатли публицист эдилар. Газета, журнал саҳифаларида бот-бот чиқиб турадиган ўткир мақолалари, радио ва телевидениедаги мароқли суҳбатлари ҳеч кимни бефарқ қолдирмас, дарҳол тилга тушар, яхши маънода шов-шув бўлар эди. Мустақиллик йилларида устознинг публицистик фаолияти янгича кўлам, жаранг, эҳтирос касб этди. Мақола, суҳбатларининг ҳаммаси, ҳар бири маънавият, маърифат муаммоларидан баҳс этди. Миллатпарварлик руҳи билан йўғрилди.

Файбуллоҳ ас-Саломнинг кўп қиррали фаолиятлари, маданиятимизга қўшган ҳиссалари, фазилатлари ҳақида ҳурмат-эҳтиром билан узоқ гапириш, ёзиш мумкин. Бу ўринда бир нарсани — Устознинг инсоний фазилатларини алоҳида таъкидлаб ўтгим келади. Қанийди ҳамма илмий раҳбарлар ҳам шогирдига Файбуллоҳ ас-Саломдай ғамхўр, меҳрибон бўлса, беминнат, беғараз ёрдамини дариф тутмаса. Домла аспирантларининг ўз вақтида диссертациясини ёклашлари учун меҳнати, билимини аямас, мавзунинг номланиши-ю,

ишнинг бўлим бобларининг жойлаштирилишидан тортиб, адабиётлар рўйхатигача жуда зарур, фойдали йўл-йўриқлар берар, тадқиқотни эринмай таҳрир қилар, чиройли хусни-хати билан кўшимчалар киритар, шогирдининг имтиҳонларини муддатида топширилиши, ишнинг кетишини доимий назорат қилиб турар, оилавий аҳволи, руҳияти-кайфиятидан хабардор бўлиб турар, қўлларидан келган моддий-маънавий ёрдамни кўрсатишга тайёр эдилар. Шогирдлари, ҳамкасблари Устоз ҳақида оғзидан бол томиб гапиришларининг боиси шунда. Ушбу китобдан жой олган мақолалар ҳам фикримиз далилидир. Устоз ҳақида хотира ёзиш, дил сўзларини қоғозга туширишни хоҳловчилар жуда кўп, афсус, биз билмай қолибмиз, дея армон қилувчилар ҳам анча бўлади. Турли сабабларга кўра, устознинг ҳамма қадрдонларидан мақола-хотира олиш имкони бўлмади. Тасалли-таскин шуки, Устоз ҳақида ҳали бундан-да катта китоблар, хотиралар ёзилгуси.

Профессор Файбуллоҳ ас-Салом хотираларига бағишланган ушбу ёдномга катта маънавий, тарбиявий аҳамият касб этиши шубҳасиз.

Эркин ВОҲИДОВ

ПАРВОНА НУРГА ИНТИЛАДИ

Файбуллоҳ ас-Салом хотирамда ўчмас из қолдирган ажойиб сиймо.

1987 йили Югославиянинг Скопле шаҳрида ўтказиладиган бир кунлик шеърят кечасида қатнашиш учун ижодий сафарга отландик. Ҳар йили ўтказиладиган бу ижодий кечага кўпгина мамлакатлардан вакиллар таклиф қилинарди. Ўша сафарга бирга боргандик.

Биз Москвада учрашдик. Суҳбатлашиб туриб, мўъжазгина чемоданларини қаппайтириб шоҳмот соливолганларини билдим.

—Буни нима қиласиз?—ҳайрон бўлиб сўрадим.

—Озиқли от ҳоримас, Эркинжон!— шўхчан жавоб қайтарди у киши ширингина жилмайиб.—Билсангиз, бу мен учун энг катта озиқ! Отнинг қазисини олмадим, шоҳмотнинг отини олдим. Сизни бу ўйинга уста деб эшитганман.

Кўпдан буён шундай қулай фурсат келишини кутиб юрган-дим. Аммо мен ҳам чакана эмасман...

Қаранг, Югославиядай жойда шоҳмот топилмасмиди? Файбулла ака бўлса уни ёнида кўтариб юришдан ҳам лаззатланар экан. Хуллас, биз поездда мириқиб шоҳмот ўйнаб кетдик...

Скопледа Иван Драч деган украиналик дўстим билан кўришиб қолдик. Шу ўринда бир воқеа хусусида тўхталмоқчиман. Бу ерда шеърхонлик кечалари шаҳарнинг сўлим бир гўшасида — катта анҳор устига қурилган кўприк тепасида ўтказиларди. Икки йил бурун Скоплега яна келиш ниятида дўстим Иван даъвати билан анҳорга танга ташлагандик. Қарангки, «танга ташлаш»да ҳам бир сир-синоат бор шекилли, у билан шу ерда яна кўришдик. Мен бу ҳолдан ҳайратга тушсам, Иван: «Нимаси ҳайратли, тангасини нақд тўлаб қўйгандан кейин келиш керак-да», деди жиддий тусда.

Шеърят халқларни бир-бирига яқинлаштиради. Бундай кечалар нафақат расмий, балки норасмий давраларда ҳам давом этарди. Булардан бири ўша йили бир турк шоирининг таклифи билан Скопледаги турк хонадонида бўлиб ўтди.

Суҳбат чоғи Фузулий ҳақида гап очилиб қолди. Файбулла ака уни турк шоири дедилар. Биттаси озарбайжон шоири, деб туриб олди. Суҳбатимиз шеърхонликка уланди. Фузулий шеърларидан навбатма-навбат мароқ билан айтардик. Мен Фузулий шеърятининг ўта мухлиси бўлганлигим боис, ёд олган байтларим кўп эди. Бошқалардан ортиқ айтиб юбордим шекилли, турк шоири дабдурустан: “Фузулий ўзбек экан-ку!” деди лутф билан.

Шундай учрашувларда Файбулла аканинг шеърятга қанчалик мойил, дилбар қалб эгаси эканлигига гувоҳ бўлдим. У кишининг теран фикрлаши катта илмдан дарак берса, шеърят оламини тушунишлари нозик туйғуларини намоён этар эди. Бундай ҳаяжонли, эҳтиросли лаҳзалар хотирада абадий қолади. Бу учрашувимиз домлани ҳам қаттиқ ҳаяжонга солган эканки, ўз китобларида қиёмига етказиб таърифлаганлар.

Файбуллоҳ ас-Салом аввало олим эди. Илмий-назарий асарлари ҳақида сафдошлари, шогирдлари ёзган талайгина мақолалардан бохабарман. Ақлни чархлаш воситаси сифатида шахматни ҳам севиши менда ажиб таассурот қолдир-

ган. Сафаримиз давомида билдимки, Файбулла ака бу соҳада энг моҳир шахмат усталари билан беллаша оладиган даражада экан.

У киши ташқаридан қараганда жуда хушчақчақ, ҳазилкаш кўринса-да, ботинан юрагида тоғларни кўтара оладиган иродали инсон эди. Шодлигини ҳамма билан баҳам кўриб, ғам юкини ёлғиз ўзи тортар экан.

Файбулла аканинг кулгулари ҳам гўзал, самимий эди. У кўз олдимизда шамдай ёнди. Маънавий нур таратди. Бу нурдан юзлаб кўнгиллар баҳра олди. Шу ўринда китобхонларимизга бир гап айтмоқчиман. “Шарқ” нашриётида чоп этилаётган танланган асарлар тўпламида Файбулла акага бўлган чуқур ҳурматимнинг рамзи сифатида у киши билан тушган суратимизни киритдим.

Парвона нурга интилади, деган гап бор. Ҳаммамиз учун суюкли бўлган оташнафас шоир Муҳаммад Юсуфнинг Файбулла ака хонадонига куёв бўлиши бежиз эмасдек. Унинг биринчи шеърларини ўқиганимда юрагимга бир ҳовуч нур киргандек бўлган. Ўшанда “Ёшлик” журналининг икки саҳифасини Муҳаммад Юсуф ижодига ажратганимиз кечагидай эсимда. Ўша кезлар ёш шоирларнинг шеърлари учун бутун саҳифани “ажратиш” мушкул эди. Муҳаммад Юсуф шеърлари эса бу “қобик”ни синдириб ташлаганди...

Муҳаммадjon бу табаррук хонадонга узукка кўз қўйгандек ярашган эди. Файбулла акага ўғил ўрнида ўғил бўлди. Бир-бирига эш бўлиб, бир-биридан озиқ олиб, ёниб яшади улар. Тақдирнинг ишини қарангки, уларнинг чин дунёга рихлат қилишлари ҳам бир-бирига монанддай: бири дорилфунунда сўз айтаётиб, зиё таратаётиб, минбарда жон берган, иккинчиси эса шеърятга ташна қалблар даврасида йиқилган... Улар худди бир-бирисиз тура олмайдигандек, у дунёга ҳам гўё қўл ушлашиб кетгандек...

Хаёлимда бир фикр чарх уриб айланади. Файбулла аканинг куни битиб, Муҳаммадjonдан олдинроқ кетгани ҳам худонинг ўзига яраша марҳамати бўлдими, дейман. Илгарироқ ўз ўғлидан жудо бўлиб, куйган кўнгил бу ғамни қандай кўтарарди? Балки Аллоҳнинг ўзи уни яна битта чидаб бўлмас изтиробдан авайлаб-асрагандир...

Файбулла ака илм-у ижодда ҳам, жамоат ишларида ҳам, инсонийликда ҳам ибратли йўлни босиб ўтди. У нузли инсон эди. Аллоҳ буюрган қисматни бус-бутун, шукроналик билан қабул қилди. Ва ортидан ёруғ изларни қолдириб кетди.

ДАРЁ ҲАЛОВАТ БИЛГАЙМИ?

Ҳар кимнинг дарду дунёси ўзига етарли бу кўҳна ҳаётнинг коргоҳида. Лекин бу дард бошқа одамларга қараганда Ғайбулла Саломовда етарлидан ҳам ортиқроқ эди. Ҳар ҳолда у билан учрашган кезларимда менга шундай туюларди.

У «Миллий тикланиш» газетасининг камсукум хонасига сувдай оҳиста кириб келар, самимий табассум қилиб, чеҳраси очилиб ҳол-аҳвол сўрашар, дардини айтар, сизнинг ҳам дардингизни узоқ ўтириб шоён диққат, маҳрамона кайфият билан тинглар, ҳассасига икки кўли билан таяниб, ҳазин бошини маъюс қимирлатиб ўтирарди.

Саксонинчи йиллар «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида ишлаган кезларим ҳам у бизни унутмай доим ҳар-баҳол йўқлаб, хабардор бўлиб турарди. У пайтлар ҳасса тутмас, лекин кўлида мудом катта «профессор» папкаси, унинг ичи тўла ўзининг ва шогирдларининг қўлёзмалари бўларди. Ҳар сафар қуруқ келмас, совға билан келарди: муҳаррир столига назокат билан янги асарининг қўлёзмасини қўярди.

Ғайбулла Саломовнинг жуда кўп мақолалари, рисола-ларини қўлёзмада ўқиганман. Ҳеч ким шундай эмас. У қўлёзмаларини ноёб бир ҳуснихат билан ёзарди. Турли рангдор қалам, фломастерлар билан уларга ишлов берар, сарлавҳалар, бош ҳарфларни алоҳида қунт ва ихлос билан безатарди. Унинг қўлёзмаларини санъат асари каби томоша қилиб, варақлаб ўтиришни яхши кўрардим. Уни олимдан кўра кўпроқ каллиграфга ўхшатардим. Бу ноёб санъат унга қаердан, табиатнинг қай мўъжизакор еридан тортиқ этилганлиги устида ўйлардим. Ота-боболарида бўлмаса фарзанд қўлида нодир чизиқлар қаердан туғилсин?

У чоғлар ҳаммамиз уни Ғайбулла Саломов деб танирдик. Кейинроқ, анча кейинроқ, тилимиз давлат тили мақомига кўтарилгачгина «Ғайбуллоҳ ас-Салом» дунёга келди. Дарвоқе, унинг эндиги ёзганлари ҳам, айниқса Президент академияси даргоҳида ишлай бошлагач, ўзгача мавқе ва миқёс касб этди. Лекин биз уни ҳамон оддийгина қилиб Ғайбулла ака деб чақиришга ўрганиб, тилимиз қотиб қолган эди.

Ҳа, Файбулла аканинг нодир қўлёмаларини томоша қилиб ўтирар ва бу ёзув эгасининг қалби ҳам шундай гўзал, қўли ҳам шундай сулув ҳам покиза бўлса керак деб ўйлардим. Хуснихат гўзаллиги қалб гўзаллигидан биринчи дарак беради деб графологияда ўқиган эдим.

Анвар Исроилов деган бизга синфдош, тенгдош, университетдош шоир дўстимиз бўларди. У ҳам бениҳоя чиройли ёзарди. Ўзи ҳам баркамол, кўркам йигит эди. Одамнинг хаёлини шеъридан кўра ҳам кўпроқ хуснихати ишғол қиларди. Қалби беҳад тоза, самимий, дилдор, молихулиёга берилган суюкли инсон эди. Бевақт ўтиб кетди...

Яна шундай гўзал хат эгаларидан бирини биламан... У... княз Мишкин... Достоевский даҳоси яратган Европа мажнуни... яхшилик билан вафодор дўст тутинган девона...

Яна... мавлоно Муқимийнинг ҳам хати навраста қизларнинг қирқ ўрим сочларидай гўзал ва сеҳрсоз бўлган дейишади...

Менга қолса, Файбулла аканинг қўлёмаларини машинкалатмай, шундоқ ўзини саҳифага чиқарсам дердим. Қандай тансиқ саҳифа бўлиши мумкин эди. Файбулла аканинг тичимсиз, чарчоқ нималигини билмай ишлай олишига, зиёли ва олим сифатида қизиқишлари доирасининг кенглиги, ранг-баранглиги, устозлари ҳамда шогирдларига, фарзандларига доим меҳри товланиб туришига ҳавасим келарди. У Саййид Ризо Ализода афандим, академик Иброҳим Мўминов, Нуриддин Шукуров, Асил Рашидов, Муҳаммад Шарипов, Алп Жамол, Тилак Жўра ёки Нажмиддин ва Алишер ҳақида — устоз, тенгдош, шогирдлар ҳақида соатлаб гапира олар ва сизни бирдам зериктирмас эди. Шогирдларни ҳам, устозларни ҳам, ўзи билган замондошларини ҳам бўрттириб, қабарик қилиб тасвирларди.

Файбулла Саломов адабиётшунослик оламида таржимашунослик соҳасига асос солди. У таржимашунослик ва таржима санъатининг ҳақиқий фидойиси эди. «Таржима санъати» деган катта соҳани биз Файбулла Саломов орқали танидик. Таржимашунослик деганда кўз ўнгимизга Файбулла Саломовни келтирадиган бўлдик.

Файбулла ака одамларни олижаноблик билан қўллар, уларга кўп маҳал таянч ва тиргак бўла оларди. Ўзининг тўла шаклланган қатъий ахлоқий, инсоний муомала-муносабат таомилларига риоя қилар, ҳақ ерда ҳақлигига комил

ишонч билан яшарди. Шу ишонч унга қувват берар, чарчамай ёзиш, яратишга қанотлантирарди.

Суюкли фарзанди Ҳабибуллонинг тақдири унинг туғилмас аламли жароҳатига айланган эди. Баъзан шундай таассурот туғилар эдики, у ҳаётдаги қарийб барча нарсаларга кейинги йилларда шу жароҳат орқали қарар, баҳо берарди. Унинг кейинги ўн беш йил орасида ёзган баракали асарларида шу изтиробнинг алангаси чарсиллаб, учқунлаб турган каби кўринади. Изтироб унинг услубини ҳам ўзгартириб юборди. Нима ҳақда ёзмасин, тошқин фарёд ун бериб турди.

Оқдарё ва Қорадарё ўртасида пайдо бўлган Файбулла Саломов толеининг дарёси шундай шиддаткор ва зардали бўлиб қолган эди.

Рўпарамда ҳассасига мунгли суяниб, хаёл оламига толиб ўтирган бу маърифатли, зиёли инсон ичида бўронлар, қалдироқлар гулдурос солаётганга, сокинлик, маҳзунлик остида буюк вулқон кўзғолаётганга ўхшарди.

Унинг кейинги ижоди шу вулқон ва қалдироқлардан вужудга келди. У ўз изтироблари, дардлари, йўқотишлари, яхши кўриш ва ёмон кўришларига сўз олаmidан малҳам топди. Жўш урган вулқон сўз айта-айта тинчиди.

Лекин ҳаловат топдими, айтиш қийин.

Тўлиб оққан дарё қачон ҳаловат топгай?!

Асил РАШИДОВ

ЭЗГУЛИККА БАХШИДА УМР

"Акам ҳақида" ёзаётган хотираларимни ҳисобга олмганда ҳозиргача бошқа ҳеч ким ҳақида хотира ёзмаган ва ёзишни хаёлимга келтирмаган ҳам эканман. Начора: ўтмишга қайтиб иш кўриш, хотира ёзиб ўтганларни ёд этиш хайрли, дейдилар. Дўстимни хотирлаб қўлга қалам олар эканман, ҳаёт лавҳалари хаёлимдан турнақатор ўта бошлади. Шулардан айримларини қаламга олайин.

Маданиятимиз ва маърифатимизнинг улкан намояндаси, адабиётшунослик ва таржимашунослик фанлари соҳасида теран тадқиқотлар муаллифи, жумҳуриятимиз назарий таржимашунослик фанининг асосчиси, инсонпарварлик иллари соҳасида кўплаб салмоқли китоблар, ўнлаб мақолалар

яратган Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, халқаро Бобур мукофоти совриндори профессор Файбулла Саломовдан беқиёс мерослар қолган.

Элга маълум, машхур одамлар ҳақида гапирганда одатда "У катта ҳаёт йўлини босиб ўтди", "Улкан қалб эгаси эди" каби сўзларни ишлатамиз. Азизим, дўстим Файбуллажон ана шундай ноёб истеъдод соҳиби, беназир инсон, жонкуяр устоз эди. Унинг бир ўзи бир неча забардаст кишилар бажарадиган ишни, бир тўда азаматлар кўтарадиган салмоқли юкни елкаларига кўтариб, халқимизга ҳадя этди.

"Ўрисчадан ўзбекчага бадий таржиманинг баъзи назарий масалалари хусусида" (1957), "Мақола, матал ва идеомалар таржимаси" (1961), "Бадий таржиманинг лексикофразеология масалалари" (1964), "Бадий таржима ва адабий таҳрир проблемалари" (1973), "Таржима асослари" (1976), "Таржима назариясига кириш" (1978), "Таржима маҳорати" (1979), "Дўстлик кўприклари" (1979), "Адабий анъана ва бадий таржима" (1980), "Адабий анъаналар ва бадий таржима проблемалари" (1980), "Таржима ташвишлари" (1983) ва таржима назарияси, амалиёти, умуман таржима санъатига бағишланган бошқа кўплаб сермазмун, гўзал тадқиқотлари-ю рус, ўзбек, тожик, озарбайжон, қозоқ, қирғиз, татар ва бошқа тилларга қилинган таржималарни қиёсий ўрганишга бағишланган қатор илмий-назарий мақолалар билан у замонавий ўзбек миллий таржимашунослик мактабини янги босқичга кўтарди. Дарҳақиқат, бу тадқиқотлар нутқимиз маданиятини оширишда, тилимиз софлиги-ю ўткирлигини таъминлашда, қўйинги, ўзбек миллий таржимачилик мактабини юксалтиришда муҳим ҳужжатдир. Шунингдек, "Ваҳийдан келар бир садо..." (1992), "Армон", "Толибнома" (1996), "Эзгуликка чоғлан, одамзод", "Ҳалоллик бозорда сотилмайди" (1998) каби кейинги йилларда чоп этилган китоблари ҳам юқоридаги асарлари билан биргаликда адибнинг беназир сўзшунослик маҳорати ва юксак маънавий-маърифий дунёсининг тимсоли сифатида тафаккур гулшанидан терилган бебаҳо дурдоналар бўлиб қолди.

Аллома охириги китобларидан бирининг сўзбошисида: "Ушбу қуллийетим моҳият эътибори билан менинг такроримгина эмас, балки давомим, бинобарин, ҳаётимдир" деганда юз чандон ҳақ эди. Ҳа, халқимизнинг маънавий мулки бўлиб қолган ва китоб жавонларимизни безаб турган ушбу асарлар

эндиликда қадрдон дўстимнинг иккинчи умри бўлиб яшамокда. Бу китобларни варақлар эканман: "Қиёматли дўстим Асилжонга", "Қадрдон биродар ва маслакдош дўстимга", "Ҳаётимнинг энг оғир дамларида ёрдамга келган оқибатли инсон, қалбан сахий ва садоқатли дўстим Асилжон Рашидовга муаллифдан бир ёдгор", "Яхши кунларда ёнма-ён турдик, оғир кунларда мададкор бўлдик. Вақт синовларидан ўтиб бормоқдамиз... Илоҳим, садоқатимизга дарз кетмасин", "Дўстлик иншоотларининг толмас бунёдкори, тоғдай таянчимиз улуғ инсон Шароф Рашидовнинг порлоқ хотираси доим йўлимизни ёритиб туради", "Буюк Чингизнинг мўжизакор сўзини ўзбек халқига оқизмай-томизмай, тўкис етказиш йўлида тер тўкаётган асл инсон, фидойи таржимон, вафоли дўстим Асилжонга камоли садоқат ва чуқур ҳурмат туйғуси ила Файбулла Саломов", "Сиз билан узоқ йиллик ҳалол ҳамкорлигимиз, бузилмас дўстлигимиз, садоқатимиздан бир нишона" каби самимий, илиқ сўзлари дарҳол кўз ўнгимда гавдаланади ва ҳамиша қулогим остида оҳанрабодек жаранглаб туради.

Ҳақиқатан ҳам дўстим лутф этганидек, ҳамкорликда ёзилган қанчадан-қанча мақолаларимизда, китобларимизда ҳамқору ҳамдўстлигимиз, меҳру муҳаббатимиз, бир-биримизга садоқатимиз бир умрга муҳрланиб қолди.

Файбуллажон билан ўлкамизнинг Жиззаху Хатирчи, Бахмалу Ургут, Водилу Кува, Шоҳимардону Бўстонлиқ, Пискенту Паркент, шунингдек, Қирғизистоннинг Арслонбобу Саричелак каби энг гўзал, об-ҳавоси ёқимли ажойиб-ғаройиб, жаннатмакон жойларида, тупроғи олтинга тенг тоғлари-ю, боғ-роғларида сайру сафо қилиб, ширин суҳбату ижодий мулоқотлар қуриб, шатранж ўйнаб, дўстлик гаштини сурдик. Ушбу сайр-саёҳатларнинг ҳар бири бир ҳикоя бўлиб, дўсту аҳиллигимиздан нишона бўлиб қолгуси. Дўстим ўзи айтиб, ёзиб кетганидек, биримиз назариётчи, биримиз амалиётчи бўлиб, Чингиз Айтматов асарларини ўзбекнинг ўз мулкига айлантиришда яқиндан ҳамкорлик қилдик ва бу борадаги эзгу ниятларимизни ҳарқалай амалга оширдик. Таржимани дўстлик кўприги, дўстлик элчиси, қитъалар масофасини яқинлаштирувчи чопар дейдилар. Кўпам узоққа бормайлик. Шу биргина таржимачилик соҳасидаги ҳақиқий, самимий ҳамкорлигимизнинг ўзиёқ биз дўстлар ўртасида мустаҳкам кўприк ясади, меҳру муҳаббатимизни, том маънодаги дўстлик ришталарини мустаҳкам боғлади. Бу ҳақда

"асл инсон" (мазкур мақола Сайди Умиров билан ҳамкорликда ёзилган бўлиб, у газета саҳифасида эълон қилинганидан сўнг фавқуллодда кўзим тушиб қолди) ўзлари яхши айтганлар: "Назаримда, мен учун дўстим қанчалик адабиётшунос олим бўлса, ундан юз баробар зиёд таржимонга айланди. Шундай бўлдики, у менинг қиёфамда қанчалик ўзини кашф этган бўлса, мен ҳам унинг сиймосида ўзимни танидим, билдим". Дарҳақиқат, бошқа жабҳаларда бўлгани каби таржимачиликда ҳам бир-биримизга қўшқанот бўлиб яшадик.

"Яхшидан боғ қолади" деганларидек, Файбуллажон таржимашунослик фанининг равнақи, истиқболи ҳақида қайғуриб, бу соҳада ўсиб келаётган қанчадан-қанча илм толибларига сабоқ бериш билан бирга юзлаб навқирон тадқиқотчиларга яқиндан кўмак бериб мураббийлик қилди ва шу эзгу ишлар билан ўзига мангу ҳайкал қўйиб кетди. У яратган мактаб, экиб кетган ниҳоллар вояга етиб, ҳали неча йиллар давомида ўз меваларини беражак.

Гарчи таржимачилик ишига менда илк бор ҳавасни раҳматли акам, сўнг ҳурматли раҳбарим В.Зоҳидов уйғотиб, оқ йўл тилаб, фотиҳа берган бўлсалар-да, бадиий таржиманинг бадиий ижод эканлигини, унинг пасту баландликлари-ю, сир-асрорларини ўргатишда қиёматли дўстим устоз-мураббийлик қилганди.

Бугина эмас, меҳрибон дўстим менга Чингиз Айтматовнинг қирғизча-русча жилд-жилд асарларини, шунингдек, машҳур луғатшунос К.Юдахиннинг "қирғизча-русча", "русча-қирғизча" луғатларини тўхфа этиб, рағбатлантириб турарди. Бундай рағбатлантиришлар эса улкан ёзувчи меросини ўз маънавий мулкимизга айлантиришга бўлган иштиёқимни яна ўн чандон оширарди.

Ч.Айтматовдан ва бошқа айрим ёзувчилардан қилган (уларнинг ҳажми 100 табоқдан ошади) барча таржималаримни ипидан игнасиғача сидқидилдан илмий-назарий таҳлил ва таҳрир қилиб, баҳо бериб, тамал тошини қўйган ҳам Файбуллажон бўлдики, буни зўр мамнуният билан қайд этишга бурчлиман. Бу ўринда "Жамила" повестининг таржимаси устида тонг оттириб ўтирганларимиз ёки "Сарвиқомат дилбарим"у "Алвидо, Гулсари" қиссалари таржимаси юзасидан бўлиб ўтган қизгин суҳбатлар ҳақида гапирсамми, ёки бўлмаса "Оқ кема" қиссаси-ю "Асрга татигулик кун" романи хусусидаги қизгин баҳс-мунозаралар ҳақида сўз

юритсамми... Буларнинг ҳар бири ўзи алоҳида катта лавҳани ташкил этади. Хуллас, ўгирилаётган қиссалардаги сўзларнинг маъно эврилишларига лат бериб қўймасдан, улардаги мақол, магал ҳамда қайроқи сўзларнинг бирон муқобилини топганимизда, яъни муаллифнинг айтмоқчи бўлган мақсад-муддаосини рўёбга чиқаза оладиган кўнгилдагидек сўз топиб, унга оҳор берганимизда, гўё олтин кони топиб олгандек, қувончимиз еру кўкка сиғмасди. Бу борада ҳам юқорида номи зикр этилган суҳбат-мақолада ўзлари келтириб айтганлар:

"Мазкур ўзига хос "машварату", баҳсу мунозаралар мен "назариётчига" қанчалар озиқ берганини тасаввур ҳам қилолмайсиз, мулла Сайди Умр ўғли. Бу шундай ўзига хос қўшалок ижодий жараён эдики, у машаққатли лаззат онларини энди ҳеч қачон такрорлаб бўлмайди. Бизнинг тортишувлар, иккиланишлар, эҳтирослар, темир мантиқ, таҳлил, лисоний-услубий ихтироларимиз қоришиб-чагишиб, битилиб-ўчирилиб, топилиб-йўқолиб битган қоғозлар ичра кўмилиб қолиб кетарди... Бу катта мактаб эди".

Айрим мисоллар келтирай. Бир сафар муаллифнинг "Жамила" повести хусусида сўз кетди. Асарнинг қирғизчада чоп этилган биринчи нашри "Обон" (русчада мелодия) деб номланарди. Мен уни аслиятга риоя қилайин деб "Наво" деб таржима қилдим. Лекин у ҳали эълон қилинганича йўқ эди. Бу борада асарнинг рус ва бошқа қардош тилларга ағдарилган таржимаси "Жамила" номи билан эълон қилинган эди. Чунки асарга қўйилган биринчи ном анча мавҳум бўлиб, ундан асарнинг мазмун ва моҳиятини англаб олиш қийин эди. Натижада, маълум бўлишича, асар таржимонларидан бири А.Дмитриевнинг маслаҳатига кўра, иккинчи ном — "Жамила" деб ўзгартирилади. Мен бундан дўстимни хабардор қилиб, асарнинг ўзбекча нашрини ҳам шу ном билан юритишни маслаҳатлашганимда у бунга маъқул топди, рози бўлди.

Ёки "Тополек мой в красной косынке" повестини таржима қилар эканман, яна ўз эътиқодимга содиқ қолиб, "қизил дуррачали сарвқоматим" деб айнан ағдардим. Асар иккинчи бор кўздан кечирилганда, дурра ўзи кичик нарса бўлса, яна унга "ча" қўшимчасини қўшишнинг на ҳожати бор деган мулоҳаза билан "қизил дуррали сарвқоматим" тарзида ўзгартирдим. Асарнинг учинчи бор нашр этилишида эса дўстимнинг маслаҳати билан унинг номини янада соддалаштириб,

ихчамлаштириб "Сарвқомат дилбарим" деб аташни лозим кўрдик.

Худди шунга ўхшаш яна бир гап. "И дольше века длится день" романи биринчи бор рус тилида нашр этилган эди. Умуман олганда, муаллиф асарларининг аксарияти, айниқса, ижодининг иккинчи фаслида ёзган йирик асарлари биринчи бор рус тилида нашр этиларди. Мен бу сафар ҳам яна аслиятга риоя қилган бўлиб, асарни "Асрга татигулик кун" номи деб таржима қилдим. Орадан муайян вақт ўтиб романнинг қирғизча нашри "Қылым карытар бир кун" номи билан чоп этилди. Мен дўстимга бу асарнинг ҳам номини ўзгартирмаймизми, жуда яхши жарангдор ном қўйишибди, дедим. У, ҳақиқатан ҳам чиройли ном қўйишибди, гапингизга қўшиламан, деди ва бу гал рози бўлмади: асар шу ном билан ўз мухлисларини топди, кенг китобхонлар оммаси орасида шуҳрат қозонди, энди уни ўзгартирмайлик, деди. Бу гап менга ҳам маъқул тушди.

Маълумки, бизга рус тилидан кўра қирғиз тили яқин. Ўзбек қирғизни ҳатто таржимасиз ҳам тушунади. Талаффуз этилишини ҳисобга олмаганда ҳатто иккала халқ тилидаги кўпгина сўзлар ҳам айнан бир хил шаклда ёзилади.

Демак, сиртдан қараганда, рус тилидан кўра қирғиз тилидан таржима қилиш осондай туюлади. Тўғри, анча-мунча қулай томонлари ҳам йўқ эмас, деб ҳам фараз қилайлик. Илло, қирғизчадан ўгиришнинг "қулайлиги" ҳар қандай моҳир таржимонни ҳам ўсал қилиб қўядиган талай жумбоқлари бор. Алдамчи "қулайлик чизиғи"дан ўтганингиздан сўнг, нариги ёғи тубсиз бир лисоний-ифодавий жарликнинг устидан чиқиб қоласан киши... Кўпам узоққа бормай ўзимдан мисол келтира қолай. "Жамила" қиссасини таржима қилишда "жаз" сўзига дуч келдим. Бу ўзимизнинг "ёз"да деб ўйладим ва шундай ўгирдим. Бироқ сўз ҳечам матнга сиғмади. Ахир қиш фасли ҳақида гап кетяпти-ку, бирданига ёз келиб қолмайди-ку, деб хуноб бўламан. Ёки мазкур асардаги "бата" сўзини таржима қилишим керак, худди олдинги сўз сингари пешонамни танғиб ҳар қанча ўйласамда, бу... ўзимизнинг "фотиҳа" экани хаёлимга ҳам келмайди. Шунда луғатни варақламоқчи бўлиб турган ҳам эдим, "ишинг ўнгидан келса, харидори йўлдан чиқар" деганларидек, дўстимнинг ўзи иш билан қўнғироқ қилиб қолди. Саломлашдик. Ҳол сўраш тугагандан сўнг, кутилмаганда, жумбоққа дуч келиб қолганимни айтдим. Қани, матнни бир

ўқинг-чи, деди дўстим. Ўқидим. Шунда у ногаҳон хандон уриб кулиб юборди.

— Эй, биродари азиз, шоҳмотда алданиб қолгандай алданибсиз. қирғизларнинг "жаз"и бу ўзбекларнинг баҳори, "бата"си эса "фотиҳа"си бўлади, деганча яна завқланиб кулди. Ушанда шошган ўрдакнинг ҳолига тушиб қолгандай бўлганман. Хуллас, дўстим айтган "машваратларимиз", баҳсимиз шундай ажиб "жумбоқ"лар хусусида бўларди. "Ёнингда норинг бўлса, юкинг ерда қолмайди", деганларидек, бундай «жумбоқлар»ни ечиб, қусурлардан холи этишда ҳам дўстимнинг хизматлари беқиёс эди.

Худди шундай ижодий жараёнлардан яна бири — "Акам ҳақида" рисолам таҳрири устида кечган унутилмас дамларни эслайман.

Файбуллажоннинг уйидамиз, қаҳратон қиш. Мазкур рисола бирга кўздан кечиришимиз керак. Файбуллажон бошида беретка, оёғига эса маҳси кийиб олган. Мени эса ҳолижонимга қўймай кигиз этик—валенкани ва илгакдаги телпагимни кийиб олишга ундади. Камина умрида биринчи бор кигиз этик—валенка кийишим эди. «Ана, энди Тарас Бульбанинг айни ўзи бўлдингиз-қолдингиз», деган эди кулиб, мен ҳам валенка ҳақида тўқилган ашулани чала-ярим айта туриб, «Сиз Ориф ўриснинг худди ўзгинаси бўлиб қолдингиз», дедим. Иккаламиз ҳам дилдан мириқиб кулишиб олган эдик. Телефон ўчирилди. Шаҳрибону бизлардан хабар олиб, меҳрибончилик қилиб, нималар биландир сийлаб турди.

Ниҳоят, қоралаб келган икки табоқ ҳажмдаги материални кўздан кечири бошладик. Таҳрири жараёнига мен ҳам аралашиб турибман. Дўстим — сўз сеҳргари аввал 4—5 саҳифали материалга сайқал бериб, шунчалик тез ва соз ишлар эдики, гўё кўз ўнгимда катта бир агрегат машина шитоб билан ишлаётгандай, ақлим шошиб ҳавас қилардим, унинг табаррук қаламидан чиққан ҳар бир жумла гўё инжу қадалгандай ифода воситаларининг ғоятда гўзаллиги, ихчамлиги, бадий мантиқ кучи билан ўқувчини ўзига ром этарди. Бошқача қилиб айтганда, дўстим ҳар бир сўзга, иборага, жумлага жон, қон бериб тўйинтирар эди. Шундан сўнг кўлдан чиққан саҳифаларни машинкага оларди. Унинг икки-уч хил сиёҳда ёзадиган ручкалари бўлгани сингари қора, қизил, яшил рангда ёзадиган машинкалари ҳам ёнгинамизда турарди. Иш шу зайлда давом этарди.

Икки соатлар чамаси ишлаганимиздан сўнг, энди та-наффус қиламиз, деди ва шоҳмот хусусида сўз очиб: "Те-

мур бобо жангдан олдин фикр тигини қайраб олиш учун шоҳмот ўйнар экан. Биз ҳам бир-икки қўл суришайлик, сўнг яна сўзлар билан суҳбат қуришга киришамиз. Шоҳмот ҳам сўз санъати сингари шундай бир ноёб санъатки, у ҳақиқатан ҳам ақлни пешлайди, узукка кўз қўйгандай сўзларни топиб ишлатишга, уларни янада нурлантиришга қўмаклашади. Сиз буни биласизми?" — деган эди.

Бир-икки қўл шоҳмот ўйнаганимизни ҳисобга олмаганда икки табоқ ҳажмидаги иш ана-мана дегунча тайёр бўлди-қолди. Хуллас, дўстим ўзига хос услубига, юксак лисоний маданиятга эга эдики, сўзларга жило беришда ундан ҳар қанча сабоқ олса арзирди.

Бугина эмас, дўстим тилшунослик, услубшунослик илмининг зўр билимдони бўлибгина қолмай, ҳатто, ҳаттотлик санъати соҳасида ҳам устаси фананлардан бўлиб, бу борада унга тенглашадиганлар камдан-кам топилса керак. Ҳар бир ҳарфнинг ўзига хос майда ва мураккаб унсурларигача шакл бериб, ҳусну безак бериб тўғри ёзар эди. Бу ноёб хислат, айниқса, ҳозирги кунда кўпчилигимизга етишмай турибди. Демак, ҳақиқий ҳат. отлик санъати бобида ҳам Файбулла-жондан кўп нарса ўрганса бўлади. Айтишларича, бир аспирантини Гуржистонга, таниқли таржимашунос профессор ҳузурига икки энлик хат. яъни китобига дастхат ёзиб оппонент бўлишни илтимос қилиб юборганда, олим Файбулла-жоннинг чиройли дастхати-ю, дил сўзларига маҳлиё бўлиб, завқи келиб, "Саломовни эшитганману шахсан таниш эмасман, лекин мана шу ҳуснихатига, самимий сўзларига қараганда, билими пухта, саранжом-саришта инсонлиги кўри-ниб турибди... Майли, мен розиман", деган экан.

1969 йил дўстим учун ниҳоятда оғир келганди. Ўзи айтгандай унга қарши "бутун фронт бўйлаб ҳужум бошланган" эди. Фанлар академиясида, қомус Бош таҳририятида нимаики эзгу ишларга қўл урган бўлса эвазига ёмонлик кўрди, "Партиянинг қозонида қайнамаган" деган таъна-дашномлар гирдобиди ўралашиб қолди. Барибир умид билан яшади. Дўстлар, шогирдларининг юкини енгил қилиб, уларга яқиндан қўмаклашгани баробарида, ўзига билиб-билмай тош отган ағёрларига ҳам қўлидан келгунча холис хизмат қилди. Номларини тилга олиб ўтирмадим. Уларнинг номатлуб хатти-ҳаракатларига ҳар жиҳатдан ошириб жавоб қилишга дўстимнинг қурби етар эди. Ўшанда мен: "Файбулла, неча марталаб одамлар ҳақида ёздингиз, радиода жуда кўп чи-

қишлар қилдингиз. Барини тинглаб, ўқиб бораман, оғайни... Ахир, Сиз кўзда ёш, меҳр-муҳаббат, бутун қалб билан кўкларга кўтариб таърифлаётган ўша кимсалар эмасми инсоний нафсониятингизни топтаган, таъқиб этган, хизматларингизни йўққа чиқазган? Бола-чақангиз билан Тошкент шаҳрини тарк этишга, беҳонумон бўлишга мажбур этган? Мен ҳамма гаплардан воқифман-ку, азиз биродарим. Ўзим орага тушиб, уларни инсофга чақиришга ҳаракат қилганман. "Бу афандини тинч қўйинглар. У ҳеч ҳам Сиз ўйлаган одам эмас", деганман. Хабарингиз бор-ку. Энди нега уларнинг соясига бу қадар қуллуқ қиласиз? Нима гап ўзи?" деган эдим. (Ўша суҳбат-мақоладан).

Хуллас, дўстим ёмонликка ёмонлик билан жавоб қайтаришни лозим кўрмади. Аксинча, "отангни ўлдирганга онангни бер" қабалида иш тутиб, улар ҳақида қатор-қатор мақтов мақолаларни битишда давом этди. Аслини олганда, қомуснинг тамал тошини қўйган ташкилотчилардан бири ҳам дўстим эди.

Ўша кезларда Файбуллажонни "сургун"га дучор этган энциклопедия раҳбариятидаги айрим кимсалар сингари Самарқанд Давлат университети раҳбариятидаги баъзи бир "даҳолар" ҳам, Тошкентга келганда уйининг тўрида меҳмон бўлиб, туз-намагини тотиб, тилёғламалик қилар, Файбуллажондан Файбуллажонга олиб эъзозлаган бўларди. Тошкентдан бадарға бўлиб Самарқандга, уларнинг ҳузурига борганда эса рўйхуш қилишмай аксинча, ўгай болани турткилашгандай тайин бир иш ҳам беришмаган эди. Улар қанчалик вафосизлик қилишган бўлса, дўстим шунчалик вафодорлик қилишдан чарчамади, инсонийлик рутбасини баланд тутди. Эсимда, ўшанда биз дўстимиз, қадрдонимиз Тўхта Бобо ўғли билан Самарқандга ташриф буюргандик ва "етар энди" деб уни Тошкент сари етаклагандик. Юқорида номи тилга олинган суҳбат-мақолада айтилганидек яна сўзни ўзларига берайлик: "Ўзим жон деб турибману "нархимни кўтариш" учун "қандоқ бўларкан?", "Самарқандга ўрганиб қолувдим", "Бу ернинг об-ҳавоси менга яхшийди..." деб "важ" айтган бўламан...

Хуллас, икки дўстимнинг қистови, астойдил даъвати билан, жонажон пойтахтимга қайтдим...

Тошкентга қайтиб келгандан сўнг дўстимни янги ташкил этилажак "Таржима назарияси" кафедрасига мудир қилишмоқчи бўлдилар. Бунинг учун эса комфирқа аъзоси

бўлиш кераклигини айтишди. Биз, яқин дўстлари ҳам, уни комфирқа аъзолигига ўтишни маслаҳат бериб, бир неча маротаба жони-ҳолига қўймадик, "қайсар" дўстимиз эса «комфирқа аъзолигига ўтиб кафедра мудири бўлгандан кўра бўлмайд қўя қолай» деб ўз сўзида қатъий туриб олди. Биз уни ўшанда тўла англаб етмаган эдик. "Тинчлик қўрғони" — шўролар тузумини ва "давримизнинг ақл-идроки" деб аталган комфирқа сиёсатини жини ёқтирмаслигини умуман билар эдим, аммо вақти-соати келиб уларнинг чокчокидан сўкилиб, парчаланиб кетишини олдиндан сезгани тушимга ҳам кирмаган эди. Хуллас, дўстим умрининг охиригача эътиқодидан қайтмайдиغان собитқадам инсонлардан бўлиб қолди.

Файбуллажон бугунги ишни эртага қўймаслик нари турсин, аксинча, эртанги ва индинги ишни ҳам бугун бажаришга умр бўйи интилди ва бунга улгурди ҳам. Бир куни дўстимни соғиниб, боришимни айтиб, дийдор кўришишга аҳд қилдик. Саратоннинг жазирама кунлари эди. Борсам, мўъжазгина болоҳонасида майкачан, қоғозлар ичида кўмилиб, терга ботиб ишлаб ўтирибди. Салом-аликдан сўнг, "Дўстим, ўзингиз бир эмас, иккинчи марта инфарктни ортириб олгансиз, мунча жонингизни жабборга бермасангиз, аста-секин бўлар бу дунёнинг ишлари", — дедим. "Эй, биродари азиз, ёзадиган юмушларим тўлиб-тошиб кетган. Вақт кутиб турмаса, улгурмаяпман" деди ва давом этиб: "Китоб, меҳнат бирдан-бир овунчоғим, улар менга куч-қувват бағишляпти, таскин бераяпти. Уларсиз бирон бир ерга сизмаяпман", деди. Бу кезларда фарзанд доғи билан ичкикиб яшаётган эди. Дарҳақиқат, дўстим ўзини иш билан овутди. Тунларни кунларга улаб, ўзидан кечиб ишлади, аламини меҳнатдан олди. Ҳатто, "Сизга ярашмайди" деганимга қарамай, ўзини овутиш учун маълум муддат, Отабек сингари, заҳри қотилга ружу қўйган кунлари ҳам бўлди. Тинимсиз меҳнат эса, ўзи айтгандай унга таскин берди, куч-қувват-у сурур бағишлади, юксакликка кўтариб, чексиз шон-шарафга буркади. Бироқ, ҳар нарсанинг ҳам ўз ибтидоси ва интиҳоси бор деганларидек, ҳаётнинг чексиз, чегарасиз зарбалари охир-оқибатда толмас куч ва метин иродани маҳв этди.

Эй, қадрдоним, ҳамиша юзингиздан нур ёғиб, оғзингиздан мой томиб, "Асилжон, Асилжон" деб мени қанчалар эъзозлаб, ардоқлар эдингиз. Бунинг боиси, бир томони, ўртамиздаги ҳақиқий, самимий, том маънодаги дўстликдан

яхши хабардор бўлган раҳматлик акамнинг (Ўша суҳбат-мақолада айтганингиздек) "умрининг сўнгги фаслида, бир гал учрашган чоғларингизда, жуда нозик ишора ва юмор билан, ишонч ва самимий матлаб юзасидан" мени Сизга васият қилиб "топшириб" кетгани хурмати ҳам бўлса керак. Мана энди бўлса бўтадай бўзлатиб кетдингиз. Ётганда ҳам, турганда ҳам кўз ўнгимдан нари кетмайсиз. Ёш болалардек Сиз умри азизни қўмсайман.

Бироқ, шуни ҳам айтиш керакки, халқни, Ватанни севган, унинг келажагини улуғлаган ва айни чоғда унга чин кўнгилдан ва жон-дилдан хизмат қилган инсон учун ўлим йўқ. Файбуллажон, дўстим, маслакдошим, Сиз то абад халқимизнинг кўрки, фахри бўлиб қолдингиз.

Нажмиддин КОМИЛОВ

УСТОЗ

Юртимизнинг азиз ва фидойи фарзандларидан бири аллома Файбуллоҳ ас-Салом эди. Бу зоти шариф менинг меҳрибон домлам, жонажон устозим эдилар. Камина бу инсон билан қирқ йилга яқин бирга ишладим. У кишининг турсандлик, саодатли кунларини ҳам, изтиробли дамларини ҳам кўрдим. Файбуллоҳ ас-Салом кенг қамровли филолог олим, толмас тадқиқотчи, эликдан ортиқ фан номзодлари ва фан докторлари ишига раҳбарлик қилган, юзлаб шоғирдлари билан фахрланиб юрадиган дарёдил одам эди. Мен Файбуллоҳ акадан нафақат илмий-тадқиқот олиб бориш йўл-йўригини, балки, энг аввало, жуда кўп инсоний сабоқлар олганман. Чунки домлам донишманд олим бўлиш баробарида эл-юрт дардида жон куйдирадиган, умр бўйи ўзбек илму маърифатини юксалтиришга камарбаста бўлиб келган одам эди. У кишининг бу фазилати 14 жилддан иборат биринчи ўзбек қомусини тайёрлашда, кейинчалик Тошкент Давлат дорилфунуни (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети)да таржима назарияси ва нашриёт ишлари кафедрасини тузишда, педагогик фаолиятида яққол кўзга ташланиб туради. Биринчи ўзбек қомуси 60-йилларда, шўро даврида тайёрланган бўлса ҳам ўша давр тазйиқларига қарамай, тарихимизнинг жуда кўп ёрқин сиймолари, чунончи Амир Темур, Мирзо Бобур, Ҳусайн Бойқаро, Феруз, Беҳбудий, Фитрат,

Мунаввар қори, Усмон Носир, Санжар Сиддиқ ҳақида мақолалар берилди, бой ўзбек маданиятини қамраб олишга имкон қадар ҳаракат қилинди. Академик Иброҳим Мўминов ва Ғайбуллоҳ ас-Салом бошчилигида бир гуруҳ ватанпарвар зиёлиларимиз кечани-кеча, кундузни-кундуз демай, бир фавқулодда ғайрат билан бу ишни амалга оширганларига ўзим гувоҳ бўлганман.

Бироқ, домланинг бу ғайрат-шижоати айрим шўропараст ғаламисларга ёқмади, у киши атрофида ғийбат-туҳматни авж олдирдилар, "партия қозонида қайнамаган, коммунист эмас" деб "айб" қўйдилар. Оқибатда Ғайбуллоҳ ака қомус бош таҳририятидаги лавозимидан воз кечишга мажбур бўлди.

Бироқ, у эзгу ниятларидан қайтмаган эди, ўзининг маърифатпарварлик фаолиятини олий ўқув юртида давом эттирди: Тошкент Давлат дорилфунунининг журналистика факультетида очилган таржима назарияси кафедраси мудирини Ғайбуллоҳ ас-Салом атрофида тез орада ижодкор ёшлар тўплана бошладилар. Кафедра янги фикр, янги қарашлар, миллий маърифат жонкуярлари баҳс-мунозара қиладиган жойга айланиб қолди. Зеро, таржимашунослик — бу фақат икки тилдаги матн чоғиштириш ёки бир тилдан иккинчи тилга таржима қилиш билан кифояланиш эмас эди. Бадиий таржима — ўзбек тилининг салоҳияти ва қудратини кўрсатиш, жаҳон адабиёти дурдоналарини миллий заминга кўчириш ва шу орқали Ватан маънавиятини бойитиш воситаси, шўроларнинг схоластик, чекланган мафкурасини ёриб ўтиб, янги ғояларни олиб кириш воситаси эди. Ғайбуллоҳ ас-Салом Ўзбекистонда бадиий таржимани ана шу йўналишда ўрганиб, янги илмий мактабнинг асосчиси бўлди. "Таржима тарихи", "Таржима услубияти", "Таржима назарияси асослари" деган дастурлар тузди, "Таржима санъати" тўпламининг 6 китобини нашр эттирди ва ҳоказо.

Домланинг дарселари, маърузалари ўзининг юқори савиядаги мазмундорлиги, ижодийлиги билан талабалар қалбидан чуқур жой оларди. Домла бутун вужуди билан қуруқ ваъзхонликка, қотиб қолган усулларга қарши эди. У талабалар билан тезда иноқлашиб кетар, уларни қизиқтирган саволларга бамайлихотир жавоб берар, дарс шу тариқа жонли суҳбатга айланиб кетарди. Ғайбулло ака аудиторияни оҳанрабодай ўзига жалб қилар, адабиётдан, тилдан мисолларни шундай моҳирона тушунтирар, эҳтиросга берилиб сўзлардики, тингловчи унга маҳлиё бўлиб қоларди.

Домла самимий гапирар, аввало ўзи таҳлил қилаётган матнлар, мавзулардан завқланар, юзлари қизариб, кўзлари порлаб кетарди. Бу эса тингловчиларга ҳам ўтиб, улар юрагига кириб борарди. У олий таълимни ислоҳ қилиш ғоясини етмишинчи йиллардаёқ кўтариб чиққан эди. Бироқ, бунга у пайтда ким эътибор қиларди дейсиз. Бунинг устига таржима назарияси кафедраси истеъдодли ёшларнинг ихлос қўйган жойи бўлгани "коммунистик тарбия" тарафдорларининг ғашини келтирарди. Кафедра журналистика факультетидан филология, ундан рус филологиясига, кейин эса роман-герман филологияси факультетига "бадарға" қилинди. Бундай муносабат Файбуллоҳ аканинг юрагига зарба бўлиб тушарди. Бунинг устига ўша ғанимларнинг туҳматлари туфайли домла номзодлик диссертациясини ҳам, докторлик диссертациясини ҳам Москвага бориб, иккинчи марта ҳимоя қилди. Бу ҳам унинг қалбига оғир дард бўлиб ўрнашди.

Домла илмда ҳалол, заҳматкаш бўлгани каби ҳаётда ҳам ҳақгўй, чўрткесар одам эди. Пасткашлик, ғаламисликка тоқат қила олмас эди. Ва шунинг учун ўзи азият чекарди. Буларнинг аламини яна меҳнатдан оларди, ўзини аямасдан ишларди. Ёзганларини қайта-қайта таҳрир қилар ва ўзи машинкада босарди. Кечалари ухламасдан тонггача ишлаш одати бор эди. Битта сўз, битта жумлани ўн марталаб тузатар, то кўнгли тўлмагунча таҳрир қилаверарди. Домла шогирдларидан ҳам шундай пухта иш қилишни талаб қиларди. Шогирдга қаттиққўл устоз аспирантни шундай ишлатар эдики, натижада диссертация билан бирга диссертантнинг ўзи ҳам пишиб борар, илм заҳматини чекиб, ҳақиқий талқинот қадрига етадиган бўлиб қоларди. Шогирдлари ҳимоя қилаётганда, домланинг худди ўзи ҳимоя қилаётгандай ҳар гал ҳаяжонланиши, боладай қувонишини кўрганман. Бундан ҳузурланарди, чунки у ижод учун, илм-маърифат учун дунёда яшарди. Унинг учун таътил кунлари ҳам, дам олиш кунлари ҳам иш кунлари ҳисобланарди. Ана шундай ижодий меҳнат маҳсули ўлароқ, таржима ва адабий танқидга оид китоблардан ташқари, "Толибнома", "Армон", "Эй, умри азиз", "Эзгуликка чоғлан, одамзод", "Ҳалоллик бозорда сотилмайди" номли китоблари дунёга келди.

Кейинги китоблари шуни кўрсатадики, Файбуллоҳ ас-Салом зукко ва тафаккури кенг таржимашунос олимгина эмас, қалами баракали адиб ҳамдир. Бу китоблар домланинг кўрган-кечирганлари, устоз ва шогирдлари, ўрнатилган арзийдиган оддий инсонларнинг улуғ маънавияти ҳақида-

дир. Бу кичик-кичик ҳикоялар, лавҳаларнинг ҳар бири замирида ўзбекчилик фазилати, ўзбек кишисининг қалб гавҳари бўлмиш ажиб хислатлари ифодасини топган. Сайидризо Ализода, Иброҳим Мўминов, Воҳид Абдуллаев, Улуғ Турсун, Қутбиддин Муҳиддинов каби устозлар, маърифат фидойилари ҳақида ёзади адиб. Аммо айни вақтда ҳеч бир амалу мансаби, илмий унвони бўлмаган, аммо ҳаётини эзгуликка, одамлар ҳожатини чиқаришга сарфлаган эътиқоди бутун, дили пок оддий кишиларнинг маънавий дунёси ҳам бу китоблар қатида чўғдай порлаб туради. Буларнинг ҳар бири бизга ибрат, сабоқ.

Зотан, Файбуллоҳ ас-Салом маънавият ҳақида оғиз кўптириб гапириш, назариябозлик қилишни хуш кўрмас эди, балки кўпроқ маърифатли, маънавияти баланд одамлар ҳаётини ўрганишни тавсия этарди. Бу улуғ инсоннинг умр йўли, ҳаётининг ўзи ҳам маърифатга жон фидо қилиш, маънавият бобида ибрат йўли намунасидир.

Файбуллоҳ акага жонажон Ватанимизнинг хушнуд кунлари — мустақиллик йилларида яшаш насиб этди, ўзгаришларни кўриб қувонди ва бунга муносиб ҳисса қўшиб кетди. Истиқлол — унинг армони, умр мазмуни эди. Шу боис, яккаю ягона ўғли Ҳабибуллодан ажралган бўлса-да, ўзини бардам тутиб, ғайрат билан ижод қилди. Унинг ўз услуби, ўзига хос овози бор эди. Уни фақат ёру биродарлари, шогирдлари, зиёли аҳлигина эмас, балки бутун Ўзбекистоннинг эзгуликка қалби ташна кишилари эҳтиром этарди, матбуотдаги чиқишлари, китобларини одамлар зориқиб кутардилар. Домла хоҳ тарихимиз, хоҳ яқин ўтмиш, хоҳ тил мақоми, хоҳ адабиёт ҳақида фикр билдирмасин, тоза ва ҳикматона гапларни айтар, айни ҳақиқат бўлган долзарб ишларга кишилар диққатини қарата оларди.

Президент ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси ташкил этилган йилдан бошлаб, Файбуллоҳ ас-Салом шу олий даргоҳнинг профессори сифатида тингловчиларга дарс берди. Академиянинг илмий ҳаётида фаол иштирок этиб, жамоанинг ҳақли эҳтиромига сазовор бўлган эди. Биз бу кекса алломанинг нурли қиёфаси, илмий кенгашлардаги залворли фикрлари, насиҳат-ўғитларига ўрганиб қолган эдик. Биз домла билан фахрланардик. Умрини маърифатга, илмга сарфлаган, эзгулик йўлида меҳнат қилган бу заковатли инсоннинг руҳини Аллоҳ ўз жаннатидан сарафроз этсин, унинг ёрқин хотираси қалбимиздан ўчмагай.

Зеро, олимнинг ҳаёти, ёзган ишлари шогирдлари умрида давом этади.

Муҳаммад АЛИ

ЭЗГУЛИККА ЧОҒЛАНГАН ИНСОН

Бундан қарийб чорак аср муқаддам, қадимги ҳинд эпоси "Рамаяна" таржимаси устида ишлаб юрган кезларим профессор Файбуллоҳ ас-Салом билан тез-тез учрашадиган, суҳбатлашадиган бўлиб қолдик. Нашриётда ишлардим, домла эса нашриётга тез-тез қадам ранжида қилиб турарди. У кишида менга нисбатан ҳурмат уйғонганди шекилли. "Рамаяна" эпоси таржимаси устида беш йил тер тўқдим. Таржима тўлиқ босилиб чиққанда унга биринчи бўлиб профессор шогирдлари Нажмиддин Комилов ва Тилак Жўралар билан бирга муносабат билдириб мақола ёздилар. Кейин теран тадқиқот даражасига кўтарилган алоҳида мақола пайдо бўлди.

Файбулла ака адабиётда, айниқса, бадний таржимада пайдо бўлган ҳар бир ҳодисадан қувонарди, ўша ижодкорга икки оғиз илиқ сўзини айтишга шошиларди. У ҳамиша кўмакка тайёр, аммо қилган хизматини ҳеч қачон миннат қилмайдиган бир олим сифатида иззат-икромга лойиқ эди. Мен 1992 йилда "Рамаяна" поэтикасининг ўзбекча талқини мавзуида номзодлик тадқиқотини ёқладим ва буни домланинг маслаҳати ва кўмаги натижасида амалга оширдим. Ҳа, Файбулла ака эзгуликка чоғланган инсон эди, бу ҳақда узоқ гапириш мумкин.

Ун олтинчи-ўн еттинчи асрларда яшаган машҳур оврупалик файласуф Френсис Бэкон, фалсафа фани ва ундан ажралиб чиқаётган табиий фанлар тақдири хусусида ёзар экан, олимларни уч гуруҳга бўлади. Қайд этиб ўтиш лозимки, шу пайтга қадар илмнинг қайси соҳасига оид бўлмасин, барча, фанларни фалсафа ўзида бирлаштирган эди. Машҳур файласуфнинг олимлар ҳақидаги фикрларини ҳамма олимларга тегишли, деб ҳисоблаш мумкин. Бэкон фикрича, биринчи гуруҳ олимлар ўз "мен"и атрофида ўралашиб қолган олимлардир, уларни ўргимчакка қиёс этиш лозим. Чиндан ҳам ўргимчак жуда моҳир, унинг тўқиган тўрини ясаш бошқанинг қўлидан келмайди. Лекин, у тўр ўргимчакнинг ўзи-

дан бошқа ҳеч кимга керак эмас... Файласуф фикрича, бу файри илмий йўлдир. Жуда кўп олимлар ушлаб олган иккинчи йўл, бу — чумолилар йўли. Чумолиларнинг ўзлари ҳеч нарса ижод этмайдилар. Аммо меҳнаткашдирлар, шунинг учун ҳамма нарсани ўз уйларига ташиб кетадилар. Улар бойлигидан биров баҳраманд бўла олмайди. Учинчи йўлни танлаган кишилар — мутафаккирдир. Бу тоифа донишманд кишиларнинг икки — моддий ва маънавий қанотлари бор. Улар асаларилардир... Асаларилар гулдан гулга қўнар эканлар, қатралаб бол йигадилар. Ҳайратга тушадиган жойи шундаки, ана шу йиққанларини одамларга берадилар! Ўзларига олиб қолмайдилар... Бу асалариларнинг фидойилиги эмас, балки, худои таоло уларни шундоқ қилиб яратганлигидандир. Бошқача айтсак, унинг насибаси — фидойилик, саховатлилик, ҳимматлилик...

Файбулла ака хатирчилик, Хатирчи туманининг Сув дарвоза гузарида совунгарлар тўпида дунёга келди. Кейин мактаб, талабалик йиллари, илмий изланишлар... Орада қанча сувлар оқиб кетди...

Файбулла ака ҳам сувдай тиним билмади. Таржима назарияси, тарихи, таржимашуносликнинг умумфилологик фан сифатида тан олиниши, таржима ва мантиқ, таржима ва лугат, зуллисонанлик ва таржима, ўзбек адабиётининг таржимавий харитаси, таржимон маҳорати, таржима таҳрири, адабий анъана ва бадий таржима... Буларнинг барчасида унинг хизмати беқиёсдир. Ҳа, таржима — ўзинг орқали ўзгани намоён этишдир. Бу, айни вақтда, ўзга орқали ўзингни намоён этиш ҳамдир. Файбулла ака шундай фикрни ардоқларди. Чиндан ҳам, таржима бошқа ижод маҳсуллари сингари эҳтиёждан дунёга келади, таржимон ўзини намоён этмоқ учун ўзгага мурожаат этади... Аммо, таржима "тилни тилга улаганда эмас, балки дилни дилга пайванд этганда пайдо бўлади".

Файбуллоҳ ас-Саломнинг публицистикаси ҳам ҳақиқий қалам соҳибларида бўлганидек, ўзига хос, ажойиб, тароватли. "Мен сув ичган дарёлар" деб номлайди у китобларидан бирини. Китобга киритилган мақолалар шунчаки мақолалар эмас. Улар кузатишларга тўла ҳаётий лавҳалардан ташкил топган воқеий ҳикоялардир. Уларнинг ҳар бирида бир инсон ҳаёти қаламга олинади. Шу йўсинда адиб "сув ичган дарёларимиз"нинг сарчашмаларини топишга интилади, қадриятларимизни тиклашга уринади. "Ваҳийдан келур бир садо"

рисоласида коинотнинг тожи бўлган инсон умри ҳақида, бу қутлуғ умрнинг сир-асрорлари борасида қалам тебратди...

Аллома ўзини ниҳоятда камтар, хокисор тутарди, ҳатто шеърларидан бирини "Кўнглимдай синиқ сатрлар" деб атади. Мевали дарахтнинг боши эгик бўлади. Бунга мисол унинг сермаҳсул ижоди. Устозлик фаолияти эса алоҳида диққатга сазовор. У меҳру муҳаббатини, билимини шогирдларидан аямади, барча-барчасини уларга берди. Бас, Файбуллоҳ ас-Салом машҳур файласуф Фрэнсис Бэкон белгилаган олимлар гуруҳининг учинчисига киради. У (бамисоли асалари янглиғ) бирин-бирин илм дурдоналарини терди, жамлади, аммо ўзида қолдирмай одамларга берди. Бу унинг фидойилиги эмас, балки парвардигор томонидан унга белгиланган қисмат, ёруғ насиба эди.

Тўхтамурод БОБОЕВ

ЭЙ, УМРИ АЗИЗ!

Тақдир мени Файбуллажон билан (биз синфдош дўстлари уни шундай деб аташга ўрганиб қолганмиз) 1947 йилда учраштираган. Шу нарсани дадил айта оламанки, шундан бери бир умрга қадрдон дўст, ҳамфикр, маслақдош, ҳамдард, меҳрибон юртдош, бир-биримизга ишончли "орқа тоғ" — "тоғдек таянч" бўлиб қолдик. Мен дўстим ҳақида хотира ёзаман деб сира-сира ўйламаганман. Начора, кўзимга ёш олиб қадрдонимнинг чин инсоний фазилатлари ҳақида қисқароққина хотира ёзишга аҳд қилдим. Нега бундай деганимнинг боиси бор, албатта! Ахир, биз бир-биримизга бир умрга ажралмас дўст бўлиб қолишга сўз берганмиз. Начора, мана дўстим бир йил бўлибдики, бевақт оламдан кўз юмди. Лекин, дўстлар учун у ҳамиша барҳаёт. Файбуллажон сўнги китобларидан бирига ҳазрати Алишер Навоийдан улуғ бир ҳикматни олиб сарлавҳа қилиб келтирганлар — "Эй, умри азиз!"

Ҳа, мен ўшанда бу ҳикматнинг қадрига у қадар тушуниб етмаган эканман: дўстим ҳаётдаги яхши одамларни улуғлапти шекилли, деб ўйлаганман. Энди чуқурроқ ўйлаб кўрсам, у ўз умрининг ҳам азизлигига ишора қилган экан. Ҳа, Файбуллажон одамларни жуда-жуда улуғларди, ардоқларди, чин дилдан севарди. Қалби кенг бу инсоннинг сиймосидан нур-

файз ёғилиб турарди, улуғ инсон эди у. Ахир, фанда, таълим-тарбияда, инсоф-диёнатда мактаб яратган улуғ устоз эди-да, дўстим! Шундай замон келдики, адабиётшунос, тилшунос, таржимашунос, журналист олимлар орасида устоз Файбуллажондан сабоқ олганларнинг санаб адоғига етиш қийин. Қачон қадрдонимни кўргим келиб у кишининг зиёратига борсам, доим 4-5 та шогирдлари ёхуд ҳамкасблари даврасида учратиб, қувонч билан ўпишиб кўришар эдик. Мен юқорида гапни 1947 йилдан бошлаганимнинг сабаби бор, албатта. Ахир, мен Файбуллажоннинг ҳам юртдоши, ҳам синфдоши, ҳам курсдош қадрдон дўсти эдим.

1947 йил. Инсоният бошига қирғин келтирган II жаҳон уруши тугаганига қарийб 2 йилдан ошиб қолган бўлса-да, унинг совуқ нафаси ҳаётимизнинг ҳар бир жабҳасида сезилиб турарди. Биз, бир гуруҳ қишлоқ ёшлари, 14-сонли тўлиқсиз ўрта мактабни битирганмиз. Мактаб маъмурияти ва колхоз раҳбарлари билан бамаслаҳат 10 га яқин ўсмирларни танлаб, Каттақўрғон шаҳридаги педтехникумга ўқишга юборишди. Техникум бизларни ўқишга қабул қилди. Ётоқхонада яшардик, аммо у ерда ҳеч нарса турмасди, ташландиқ чамадонимизни каравотимизга қўшиб қулфлаб қўйсак-да, ундаги зогора нондан урвоқ ҳам қолмасди, шаҳар кўчаларига озиб-ёзиб бир чиқсак ҳам чўнтақларимизни шип-шийдон қилиб қўйишарди. Хатирчига бориб-келиш — ит азобида, транспорт йўқ эди-да. Самарқанддан Бухоро томонга "дачный" поезд вақти-вақти билан ўтиб турарди-ю унга тушиб бўлмасди. Машинистга топган-тутганимизни бериб, паровознинг ўтхонасидагина Зирабулоққача бориб-келардик, ундан Хатирчига, Хатирчидан қишлоққа бориб келишнинг ўзи бир муаммо эди. Охири, қишлоқ болалари Каттақўрғоннинг бундай биқик муҳитига сира-сира кўника олмадик. Ниҳоят, 5-6 тамиз дирекциядан рухсат олиб, Хатирчига қайтдик. Ўсмир дўстларим билан бирга туман марказидаги 20-сонли ўрта мактабга кирдик. Ўқишлар бошланиб кетганига икки ойдан ошган бўлса-да, 8 "Г" синфга қабул қилиндик — ҳар ҳолда кўнгил бироз тинчиди.

Мактаб илмий мудирини — математика муаллими Файз ака Содиқовнинг назарига тушиб қолибман. У кишининг саъй-ҳаракатлари билан мен тез орада 8 "А" синфига ўтиб олдим. Ана ўшанда Файбулла Саломов билан синфдош бўлиб қолдим. У билан синфдошгина эмас, қадрдон дўст ҳам бўлиб олдим. Синфимизга қобилиятли ёшлар тўпланишган

эди: Файбулла Саломов, Мизом Ҳусанов, Ботирхон Олим-
жонов ҳам бир синфда! Мен оддий қишлоқ боласи шу му-
ҳитда ўсдим, чиниқдим.

Мен кўпроқ рус тили дарсларида қийналардим. Дўстим
Файбуллажон эса етти йил давомида ҳам рус мактабини,
ҳам ўзбек мактабини аъло даражада битириб келган экан.
Барча фанлардан у билан беллаша оладиган ўқувчи йўқ эди.
Мен ўша йиллардаёқ Мулла Тожиддин ака (Файбуллажон-
нинг оталари)нинг узоқни ўйлаб иш қиладиган, тадбиркор,
донишманд одам эканликларига қойил қолганман. Тожид-
дин аканинг ёлғиз ўғил Файбуллага берган тарбиясини ҳар
қанча таъриф-тавсиф қилса ҳам кам.

1950 йилда мактабимиз ҳаётида унутилмас воқеа юз бер-
ди — мактабни биратўла 6 ўқувчи олтин ва кумуш медал-
лар билан битирди. Булар: Файбулла Саломов, Мизом Ҳуса-
нов, Ботирхон Олимжонов... Файбуллажон — хатирчилик
ёшларнинг фаҳри, орзу-умиди, ибрат намунаси эди ва ана
шундай бўлиб қолади! Кейинчалик катта олим бўлиб етиш-
ган улуғ инсоннинг бахти, шон-шухрати бундан бошқача
бўлиши ҳам мумкин эмасди. Ҳозир Самарқандда, Хатирчи-
да катта кўчалардан бирига, бир мактабга профессор Фай-
булла Саломов номи берилган.

1951—56- йилларда Самарқанд Давлат университетининг
ўзбек филологияси факультетида (бир курс — бир гуруҳда)
бирга таҳсил олдик ва уни имтиёзли диплом билан битир-
дик. Талабалик йиллариёқ Файбулла ўзини илмий-тадқиқот
ишларига лаёқати кучлилигини намойиш қилди. Барча ўқув
фанларини аъло даражада ўзлаштирди, ҳаваскорлик тўғара-
гида моҳир созанда бўлиб қатнашди. У 2-курсдан бошлаб
Пушкин стипендиясини ола бошлади. Шу йили уйланди,
шу муносабат билан мулла Тожиддин ака ўғлига Самар-
қанддан ҳовли олиб бердилар. Дўстим ҳовлисининг бўш
бир хонасига Раҳмонкул Орзибеков ҳам ўз оиласи билан
кўчиб ўтди. Шу-шу бўлди-ю Файбуллажоннинг ҳовлиси биз
талабаларнинг ҳам сеvimли дарсхонамизга айланиб қолди.

Университетни тамомлагандан сўнг тақдир тақозоси би-
лан Тошкентда ишладик. А.С.Пушкин номидаги Тил ва
адабиёт институтида бирга ишлаб юрган йилларда Файбул-
лажон директор муовини бўлди. Шу кезларда Ўзбек қому-
си мустақил ташкилотга айлантириладиган бўлиб қолди,
штатлар берилди, маош ҳам ошди. Шунда, мен кутмаган
бир дамда, Файбуллажон мени ва яна бир гуруҳ дўстлари-

мизни ЎзСЭ Бош редакцияси бўлим мудирлигига таклиф қилиб қолди — қомус бош муҳаррири академик Иброҳим Мўминовга фикрини маъқуллаптиди. Ўзбек қомусининг илк жилдларини яратиш жараёнида дўстимнинг қомусий билимига, меҳнаткашлигига, фидойилигига, ташкилотчилигига қойил қолдим.

Файбуллажоннинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ёзилган китобларда унга нисбатан "солланиб оқаётган дарё" ибораси кўп қўлланилган. Бу "солланиб оқаётган дарё" ташқаридан қараганда сокин оқаётгандай кўрингани билан унинг ички оқимида нотекисликлар, шиддатли тўлқинлар, пўртаналар ҳам юз бериб турган!

Қомус тахририятида завқ-шавқ, шиддат билан ишлаб турган бир пайтимизда дўстимга "тош отишлар" бўлиб турарди. Файбуллажоннинг табиатига зид баъзи гап-сўзлар ҳам айтилган бўлса ажаб эмаски, дўстим расман ишдан бўшаймай, ҳатто ҳеч ким билан маслаҳатлашмай бир кечада Самарқандга кўчиб кетиб қолди. У Самарқандга келиб қарасаки, вазият бутунлай бошқача. Ана шунда у ички тўфонлар, руҳий зиддиятлар ичра шўнғиди... Лекин ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ бўлади, дейди-ку халқимиз. Файбуллажон умидсизликка тушмади. У рўшнолик келадиган кунларни кутди. Вақтинча ректорга ёрдамчилик қилди. Шунда унинг кунига дўстлари яради... Яна Тошкент Файбуллажонни ўз бағрига чорлади. У Тошкентга катта умид ва режалар билан қайтди. Тошкент Давлат университетиде "Таржима назарияси" кафедрасини очди — ўзи мудир сифатида олий таълим тизимига бу фанларни киритди, ўқув дастурлари тузди, дарсликлар яратди, илмий-педагогик кадрлар тайёрлашга киришиб кетди... Бу ишлар ҳам хамирдан қил суғургандек сип-силлиқ битган эмас.

Файбуллажон Бодомзордан ҳовли олиб, оиласини кўчириб келгунча биз билан бирга яшади. Кези келганда айтиб қўяй: 1962 йилда СамДУ аспирантурасини битириб академияга ишга келганимда дўстимнинг хонадонидан бошпаноҳ топганман... Файбуллажон билан бир квартирада яшаб турган давримизда кўпроқ қардош туркий тиллар таржимаси муаммолари билан қизиққанмиз. Бир неча мақолалар ёзиб "Шарқ юлдузи" журналида ва "Таржима санъати"да чоп қилдирганмиз. Қомусда ишлаб юрган пайтларимизда биз кўпроқ Чингиз Айтматов ижодини ўрганиш билан қизиққанмиз. Бу даврда ёзган адабий-танқидий мақолаларимиз республика марказий

газеталари ва журналларида чиққан. Ижодий ҳамкорлигимизнинг яхши натижаси сифатида "Ўзбекистон маданияти" - да босилган "Услуб жилолари" мақоламизни эслаб ўтишни истайман. Негаки, бу мақола шу давр адабий танқидчилигининг яхши намуналаридан бири бўлиб қолган деб ҳисоблайман. Мен узоқ йиллик илмий ҳамкорлигимиз жараёнида шуни англадимки, дўстим Файбуллажон жуда синчков адабиётшунос, дадил ва тез фикрловчи адабий танқидчи, жуда кенг доирада фикрловчи таржимашунос олим эди.

Файбуллажон илм дунёсида яшади. У ўтирганда-турганда, юрганда ҳам дарди илм эди. Шунинг учун орттирган ошна-оғайнилари ҳам олимлар эди. Дўстим таржимашунослик, адабиётшунослик, тилшуносликка, бадиий публицистикага оид шу қадар кўп китоблар ёзганки, бунчалик серқирра ва маҳсулдор олим камдан кам топилади... Мен бир кунни Алишер Навоий номидаги миллий кутубхонамизнинг систематик каталоглар залида ўтириб, дўстим ёзган китоблар рўйхатига зеҳн солсам, Файбуллажон ёзган асарлар рўйхатининг ўзиёқ каталогнинг бир хонасига сўймай иккинчисига ҳам ўтибди!.. Ниҳоят, ҳаётининг сўнгги йилларида фалсафий шеърятга, бадиий публицистикага катта ихлос билан қаради, қатор асарлар эълон қилди. Мен дўстимни ҳар қанча шарафласам шунча озки, у умрининг сўнгги йилларида ёзган мемуар асарларида, публицистик асарларида, шеърятда ва ҳатто илмий ишларида ҳам меҳнаткаш, фидойи халқимиз, юртимиз улуғланган!

Файбуллоҳ ас-Салом бевақт оламдан ўтди. Унинг орзумидлари, режалари жуда кўп эди. "Шарқ" матбаа концерни Файбуллоҳ ас-Салом асарларининг олти жилдлигини режалаштириб, эндигина 2-3 жилдини нашрдан чиқарган эди, холос. Начора... Биз дўстларининг кўнглимизга тасалли берадиган жойи шундаки, дўстим ҳаётининг маънавий даври бошланиб кетди: Файбуллажон умри боқий китоблари саҳифаларида, ҳарорат билан ёзилган мақолалари сатрларида, дўстлари қалбида, беҳисоб шогирдлари ва фарзандлари — Назира, Гуландом ва умр йўлдоши Шаҳрибону кўз қорачиғида барҳаёт.

Дўстгинам, илойим жойинг жаннатда бўлсин, Яратган эгам ўз меҳр-шафқатини сендан дариг тутмасин!

НУРГА ЙЎҒРИЛГАН ТАҚДИР

*Бу гулшан ичра йўқдур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур қолса яхшилик била от.*

Алишер Навоий

Бургут парвозига разм солганмисиз?.. У маҳобатли қанотларини кенг кериб, кўз илғамас уфқ сари мағрур учади, қат-қат булутларни, изғирин-совуқларни, шиддатли бўрон-довулларни ҳеч писанд қилмай, қиличдек нигоҳлари-ла, мақсад сари қўрқмай, дадил интилади. Устоз Файбуллоҳ ас-Саломни эслаганимда юқоридаги манзара — довқур бургут кўз ўнгимда беихтиёр гавдаланаверади. Узоқ ўйлаб қоламан: биз кечагина кузатган XX аср одамлари бироз ўжар, қайсар, аммо анча довюрак, шижоаткор бўлган эканлар. Уларнинг фавқулодда жасорати, улуғлиги бу бебаҳо дунёни тарк этиб кетганларидан сўнг ярқираб намоён бўлмоқда.

Буюк инсонларга хос барча нодир хислатлар соҳиби домла Файбулла Саломов шундайлардан эканлиги билан беҳад фахрланамиз. Дарҳақиқат, самимийлик, дарёдиллик, саховату мурувватпешалик сингари қатор хислат ва фазилатлар у кишига жуда ярашиқли ва мос.

2001 йилнинг 18 январи. Янги минг йилликнинг янги асри Файбуллоҳ ас-Салом абадияти сари ҳам янги босқич бўлди — аллома умрининг ҳақиқий палласига қадам кўйилди. Зеро, шу куни бўлғуси машҳур олим, таржимон ва устоз таҳсил олган, ер юзининг сайқали Самарқандда Файбуллоҳ ас-Салом хотирасига бағишланган таржимашунос ва таржимонларнинг икки кунлик жумҳурият анжумани бўлиб ўтди. Илмий-назарий ва амалий конференция муассис-ташкилотчилари Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта Махсус Таълим Вазирлиги, Мирзо Улуғбек номли Ўзбекистон Миллий университети, Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат дорилфунуни ва Самарқанд давлат Чет тиллар институти бўлишига қарамай, унинг салоҳияти ва нуфузи жуда кенг ва баланд бўлди. Унда Тошкент, Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё, Навоий, Жиззах, Сирдарё, Андижон, Наманган ва бошқа вилоятлардан юздан ортиқ олим ва тадқиқотчилар ўз маъруза ва ахборотлари билан фаол қатнашиб, устознинг ҳаёт ва илмий, мураббийлик ва жа-

моатчилик фаолияти, қолдирган улкан мероси, яратган мактаби, сабоқлари ҳамда бошқа ижод қирралари ҳақида гапирдилар.

Мен кўринишдан ўта ёқимтой, зиёлисифат Файбулла акани роппа-роса қирқ тўрт йилдан буён билардим. Зеро, биз бир олий даргоҳ — Алишер Навоий номидаги ўзбек давлат университетида таҳсил олганмиз, у киши бизлардан уч курс олдин ўқирдилар; факультетимизда энг танилган, жамоатчи, илғор студент эдилар. Шундан буён, қаерда, қандай, қай лавозимда ишламасинлар, ака-укадек дийдорлашиб, ҳол-аҳвол сўрашиб, ўз ёрдам, маслаҳатларини издошларидан дариг тутмаганлар. Мен бунчалик одамийлик ва донишмандликни унинг ниҳоятда нузли муҳитда ўсиб улғайгани, ёшлиқдан оила ва мактабда чуқур ва тўғри таълим ҳамда тарбия олганлигига йўяман. Ҳақиқатда ҳам шундай: падари бузургворлари ҳам забардаст арабшунос, даврининг кўзга кўринган одамларидан бўлганлар. Ёш Файбуллажон фирдавсмонанд Самарқанду Бухорои шарифнинг қоқ ўртасидаги сўлим ва баракали — Хатирчидек зукко инсонларга кон машҳур масканда вояга етган.

Самарқандда ўқиган беш йиллик талабалик даврлари Файбуллоҳ ас-Салом ҳаётида алоҳида босқич, олимлик зинапоясида унутилмас саҳифалар бўлди, десак сира адашмаймиз. Туронлик улуғ аждодларнинг пок қадамжолари, пок руҳлари, илмий-адабий муҳит — барча-барчаси ёш тадқиқотчи-ижодкорнинг камолотида ўчмас излар қолдиргани шубҳасиз. Не бахтки, ўша йилларда ЎЗДУнинг машҳур домлалари Абдурахмон Саъдий, Иброҳим Мўминов, Воҳид Абдуллаев, Улуғ Турсуновларнинг қимматли сабоқларини сибиришга мушарраф бўлди.

Устоз Иброҳим Мўминов Ўзбекистон Фанлар академиyasi вице-президентлигига сайланиб, мамлакатда илм-фан ривожланиши ҳақида ғамхўрликни бошлашлари биланоқ, биринчилар қаторида иқтидорли шогирди Файбулла Саломовни пойтахтга чорлади. Мана, энди тиним билмас, тиришқоқ, қайсар ва қўрқмас ёш ходимнинг илмий изланишлари, кашфиётлари, муваффақиятлари, ўрни келганда очиқ айтиб ўтайликки, баъзи пайтларда тўсиқ-изтироблари бошланди. У ҳаммасидан баланд келди — диссертацияларини муваффақиятли ёқлади, монографиялар, дарсликлар, ўқув қўлланмалар, дастурлар, рисоалар, юзлаб илмий-муаммовий ва публицистик мақолалар ёзди, шеър ва эсселар машқ

қилди, изланди, куйди — тадқиқот қилди: қалам сурди, ўз кувончларини китобларида ёзди, ўз зафарларини шогирдларида кўрди. Файбуллоҳ ас-Саломнинг илмий-интеллектуал китобларигина эмас, "Эзгуликка чоғлан, одамзод", "Эй, умри азиз", "Дўстлик кўприклари", "Толибнома", "Мен сув ичган дарёлар" ва бошқалар фикримизнинг исботидир.

Мен ҳамиша қалби уйғоқ, нур билан йўғрилган, сочидан тирноғигача кашфкор ижодкор зоти шариф сиймонинг турфа фаолиятининг бир қирраси тўғрисида қисқача тўхталишни жуда хоҳлардим. Зеро, домла умрининг сўнгги ўн йиллигида фавқулодда ғайрат-шиддат, шижоат-суръат билан ўзини ижтимоий-ғоявий публицистикага сафарбар қилди. Зеро, Мустақиллик туйғулари, халқимиз, мамлакатимиз учун долзарб ҳисобланган маънавий-маърифий, ижтимоий-ахлоқий, руҳий илмий-таҳлилий муаммолар ватанпарвар, миллатпарвар, инсонпарвар асл, чин маънода юрт ўғлонини бефарқ қолдириши сира-сира мумкин эмас эди!

Мустабидлик даврининг темир қафаслари, "советизм" — шўро мафқурасининг тазйиқ ва қолипларидан озод бўлгани учунми, устознинг ижод қирралари янада очилди. Истиқлолни куйлади; ўнлаб шеърлар машқ қилди, юзлаб илмий-оммавий ва ижтимоий-бадиий публицистик мақолалар битди. У Маҳмудхўжа Бехбудий, Саидризо Ализода, Шароф Рашидов, Иброҳим Мўминов, Воҳид Абдуллаев, Улуғ Турсунов, Қутбиддин Муҳиддин, Фузайл Ислом ўғли сингари миллат шаъни ва ифтихорларини бугунимизнинг чўғи-чироғи сифатида тараннум этди. Мустақиллигимиз жарчисининг шундай ўтли сатрлари юракларимизга оташ солгани ёдимиздан кўтарилгани йўқ: "Салломно, Истиқлол! Тарих тилга кирди. Тошқин ва шошқин ҳаёт дарёси ўзининг асл ўзани ва манбаларини изламоқда. Бу юртдан "во хасрато!" деб бош олиб кетган марҳумларга, шаҳидларга, муҳожирларга, мусофирларга — асл жабрдийда фарзандларингга иккинчи топқир умр бағишляпсан, Сен. Кўзи тирикларнинг кўзини очдинг. Бу дунёдан кўзи очиқ кетган фуқароларингни танидинг, уларни ёмон кўздан асраб, сийнанга ювиб-тараб кўмдинг, эй она-Ватан! Кафансиз кўмилган қурбонларингни оқ ювиб, оқ тараб олмоқдасан. Даврлар тўфонида кўмилиб кетган зилол булоқларинг кўз очиб, улардан гоҳо қон аралаш оби зам-зам сизиб чиқа бошлади. Бироқ ҳали қабохат чекинди, зулм йўқолди, мақом-ҳийлалар битди, қасамхўрлик ва мунофиқликлар барҳам топди, деб бўлади-

ми? Асло! Ҳасад, игво, туҳмат тўрлари бус-бутун парчаланган эмас»...

Устоз билан охирги марта бунда роппа-роса тўрт йил аввал — 1997 йил 14 майда суҳбатлашган эдим. Файбулла ака Самарқандда неварашоғирдларидан бирининг номзодлик диссертацияси ҳимоясида қатнашган эдилар. Мазмунли, ҳикматли, ирфоний чиқиш қилдилар, самарқандлик дўстлари, ўқувчи-шоғирдлари даврасида яйрадилар, ўзининг битмас-туганмас режалари, гоё ва ниятларини баҳам кўрдилар. Биз учун энг қимматлиси, эзгуликдан, яхшиликдан, донишмандлик, самимият, одамийликдан беадад сабоқ бердилар...

...Юксак тоғларни қоялари билан кўриш амри маҳол. Тоғнинг салобати, салоҳияти, маҳобати узоқдан қарашни — узоқ тикилишни тақозо этади. Ўзбекистон илмий жамоатчилиги, барча зиёлилар, ижодкорлар алоҳида эътибор-эътироф этадиган закий мураббий, устоз, алломаи замон Файбуллоҳ ас-Салом вафотидан кейин ўтган давр ичида катта шахсияти, ўзидан авлодларга, мамлакатимиз фани ва маданиятига, маърифатига қолдирган бой илмий-ижодий мероси бугунги кунда янада улуғворлиги билан намоён бўлаётир, ибрат намунасини ўтаётир.

Чунончи, илмда мактаб яратган, ўзини аямаган Файбуллоҳ ас-Саломдек сиймолар мангуликка дахлдордирлар.

Азиз инсон, ибрат олгин устозлардан сен,
Самимийлик ва камтарлик хислатларини.
Кўтар юксак улуғворлик қаҳқошонига,
Унутмасдан бир сония хизматларини.

Ҳамдам ИСМОИЛОВ

СЎЗ — ХАЗИНА

Устоз Файбулла Саломов билан танишувимга иқтидорли олим Зухриддин Исомиддинов сабаб бўлган. Боғбонликдан бир оз хабарим борлиги учун бир куни Зухриддин, домланинг тоқларини хомтоқ қилиб берайлик, деб таклиф қилиб қолди. Ўзимиз билан ишлаб юрган ва дорилфунунда ўқиганда бевосита бул зотдан таълим олган дўстлардан Саломовни зўр олим, моҳир мударрис, меҳрибон мураббий, бадий

таржимашуносликнинг пири эканлигини орқаваротдан эшитиб юрар эдим, лекин ўзларини ҳали кўрмаган эдим. Кўз олдимда савлатли, унча-мунча одамни назар-писанд қилмайдиган, университетдек катта даргоҳда ишлайдиган, киберҳавоси баланд одам гавдаланаверарди.

Лекин... устознинг ҳовлиларига етиб келганимизда фикрларим тумандек тарқалиб кетди. Оддийгина пижама, бошларида бахмал дўппи, жуссалари унча катта бўлмаган домлани кўриб ҳайратим янада ошди. Бу ҳовлида кўрганим, ҳис қилганим оддийликнинг ортида қанчалик буюклик яширингани кейинчалик менга маълум бўлаверди.

Устознинг энг маълум ва ибрат бўларли ҳислатларидан бири она тилимизни жуда қадрлар эдилар. Ўзлари таржимон, таржимашунос бўлганлари, бошқа кўпгина тилларни билганлари ҳолда ўз нутқларида хорижий сўзларни ишлатмас эдилар. У киши билан суҳбатлашганда нутқ жараёнидаги ўзбек тили грамматикасининг олий намунасини ҳис қилиш мумкин бўлар эди.

Устознинг "Таржимашунослик назариясига кириш", "Таржимашунослик назарияси асослари", "Тил ва таржима" каби йирик монографиялари таржима назарияси ва амалиёти дарслари ўқитиладиган олий ўқув юртларидаги бўлимлар учун асосий ўқув қўлланмаси — дарслик бўлиб қолди.

Узоқ йиллар давомида устоз китобларини варақлаб, уларни ўқиганимда домланинг сўзга нисбатан ниҳоятда талабчан ва ҳар қандай сўзни ўз ўрнида ишлатишга интилишларига амин бўлавераман.

Ўзбек тилида баъзи янги сўзлар пайдо бўлиб, уларнинг оммалашиб кетишида ҳам домланинг хизматлари каттадир. Таржимашуносликда "оригинал" сўзи кўп учрайди ва бу сўзга кўп бора мурожаат қилинади ҳамда истеъмолда юради. Наҳотки, ўзбек тилида шу сўзнинг кўриниши бўлмаса, деб ўйлаган устоз "аслият" деган сўзни "оригинал"га муқобил тарзда ишлатадилар ва ҳозирги пайтда амин бўлганимиздек, "аслият" сўзи кенг истеъмолга кириб кетди. Рус тилида "звучание" сўзи мавжуд. Бу сўз ўзбек тилида "жаранглаш" маъносини англатади. Домла "жаранглаш" сўзининг янада жарангдорроқ шакли бўлган "жаранго" сўзини ишлатадилар ва бу сўз ҳам ўз навбатида фаол сўзлар қаторидан муносиб жой олди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин, лекин юқоридаги иккитагина сўз ҳам устознинг сўз ихтироچиси эканлиги ҳақидаги фикримизни тасдиқлайди.

Юқорида номлари қайд этилган китобларда устоз бир неча ўнлаб таржима асарларини таҳлилга торгадилар. Таржимонларнинг сўз қўллаш маҳоратини очиб беради ва, ўз навбатида, ана шу таржима асарларидаги сўз қўллаш пайтидаги нуқсонлар ҳақида фикр юритиб, ўз тавсияларини ҳам берадилар. Ана шу таҳлил намуналари ва сўз қўллаш соҳасидаги тавсиялари биз, таржимашунослар учун яхшигина сабоқ вазифасини ўтамоқда.

Устоз фақат ўзбек ва тожик тилларидаги сўзлар ҳақида фикр юритибгина қолмай, рус ва бошқа Европа тилларидан кириб келган сўзлар ҳақида ҳам бемалол мулоҳаза қилар эдилар. Хусусан, рус тилида ниҳоятда оммалашиб кетган "зенит" сўзига насл-насабсиз сўз сифатида таъриф берадилар ва ўз фикрларини ишончли фаразлар орқали исботлаб берадилар.

Домла кейинги пайтларда ёзган бир қатор оммабоп китоблари ва шеърлари орқали ўзбек тилининг хассос билимдони эканликларини исботлади. Ҳар қандай носир, ҳар қандай шоир ҳавас қилса арзигулик асарлар яратиб, ўқувчиларнинг эътиборига ҳавола қилдилар. Ўзбек тилидаги сўзларнинг илмий таҳлилини эмас, балки бадииятдаги ўрнини ҳам амалда исботлаб бердилар.

Устоз ҳар қандай фикрнинг ибтидоси, индаллоси ва интиҳоси бўлади, дер эдилар. Устоз ҳақидаги ушбу қисқагина фикрга яқун ясаб, айтмоқчимизки, бу мўъжазгина мақолахотира интиҳо эмас. Устознинг ўзбек тилига, ундаги сўзларга ва сўзларни қўллашга бўлган муносабат ибратга лойиқ, янада кўпроқ, чуқурроқ ўрганишга арзийди.

Сайди УМИРОВ

СЎЗШУНОС

Устоз Файбуллоҳ ас-Салом бу ёруғ оламини тарк этганига ҳам, эвоҳ, анча вақт ўтибди. Лекин жигарбандлари, дўст-ёронлари, саноқсиз мухлислари жудолик аламига ҳамон кўника олишгани йўқ: уларнинг назарида севимли олим, муаллим "Халқ сўзи", "Ўзбекистон овози", "Миллий тикланиш", "Адолат", "Ёзувчи", "Тафаккур", "Мулоқот" каби нашрларда янги, ўткир мақоласи билан чиқадигандай, ойнаи жаҳон экранида мароқли, самимий суҳбат қурадиган, эфир орқали

завқиб, таъсирли эшиттириш олиб борадиган, навбатдаги китобини тандирдан энди узилган нондек азиз ўқувчисига узатадиган, муаллиф наздида узун, мухлислар наздида қисқа, тез тугаб қоладиган асарлар ҳар сафаргидек воқеа бўладиган, қўлдан- қўлга ўтадиган, таҳририятга, ижодкорга обрў, эътибор келтирадигандай...

Устоз ижодхонаси аввал, ҳаётлиги пайтида қандай бўлса — вафотидан кейин ҳам узоқ вақт шундай тургани эсимда. Чор кунж, кенг хонанинг икки томонида вазмин, салобатли жовонлар. Сара китоблар — Қуръони каримнинг бир қанча тилдаги катта-кичик нашрлари, ҳадиси шарифлар, машҳур энциклопедиялар, ўзбек қомуси жилдлари, жаҳон адабиёти дурдоналари, ўзбек тили, адабиёти асарлари дид, тартиб билан териб қўйилган (китобларининг катта қисми махсус қурилган болохонада сақланади); алоҳида жовонларда ҳуснихат билан ёзилиб, рақам чекиб қўйилган папкалар. Залворли ёзув столида бир неча папка, рангбаранг ручка, қалам, фломастерлар, қисқичлару резинка, елимлар (домла маошининг катта қисмини, қалам ҳақининг барини қоғоз, папка, қалам, ручка, турли керакли ашёларга сарфлардилар), "Навоий асарлари луғати", "Ўзбекнома", тарих, фалсафага оид бир неча китоб, рисола, газета, журналлар... Ўнг томонидаги оқ папкада янги асари қўлёзмалари, кўк фломастерда сарлавҳаси чиройли нақш этилган: "Болалигим, сени соғиндим". Мундарижасини ўқиб кўрдим: 1-бўлим: "Ўзим билан юзма-юз", 2-бўлим: "Тил ва дил ораси", 3-бўлим: "Машрабистон", чапда, алоҳида столчада филофи кийдирилган ёзув машинкаси (устознинг кирилл, инглиз, араб алифбосидаги олтига ёзувли машинкаси бўлиб, бари эгарланган отдай шай турарди, орзуси — шахсий компьютер олиш эди). Нарироқда, чоғроқ столда яна бир қатор китоб, журнал, қўлёзмалар, доимий ҳамроҳи — қорамтир дипломати. Қизиқиб, Шаҳрибону опа билан очиб кўрдик: бир неча китоб, қўлёзма, ҳаётда устозлик қилган, "Фан" нашриёти директори, марҳум Аҳмаджон Ёқубовнинг катталаштирилган сурати, қўлда ниҳоятда чиройли ёзилган "Фикрнома"нинг ксероксда кўпайтирилган нусхалари. Уриibroқ қолган, чоғроқ жомадони одатда китоб, қўлёзма, керакли ҳужжатлар билан тўла бўлиб, хаста домлага оғирлик қилмасин деб, кўтариб юрардим, "Ельцин ядро жомадонини қўлдан қўймаганидай, сиз ҳам фикр жомадонингизни доим ўзингиз билан олиб юрасиз-а", — дея ҳазил-

лашсам, кулиб: "Бу — ғоя жомадони, хавфсиз, лекин фойдали, фикрларим калити, мақола, тадқиқотларим хамиртуруши шунинг ичида, лекин мана бу қуролни (ҳассасига ишора қилиб) ҳеч кимга ишонмайман, ғанимлар, нокаслар дуч келса, керак бўлади", дердилар.

Фақат айланувчи, юмшоқ стули бўш, эгаси бирон йиғилиш, кенгаш ё тадбирга бирров бориб келай деб кетгандай, ёхуд дарахт, гулларимдан хабар олай, чала ишларимни битириб келай деб Чорвоққа — чорбоғига бир-икки кунга чиқиб кетгандай, стол лампаси, соябонини қуйи эгганича, соҳибини хомуш кутиб турибди...

Устоз ҳақидаги рисоламни "Солланиб оқаетган дарё" деб атаган эдим. Энди ўтган замонда "Солланиб оққан дарё" дейишга тилим, ёзишга қўлим бормайди. Начора, ўлим ҳақ, кўникишдан ўзга илож йўқ. Тасалли шуки, фидойи олим, қамровдор ижодкор, чин инсон, фан доктори, фан арбоби, халқаро Бобур мукофоти совриндори, профессор Ғайбуллоҳ ҳожи ас-Салом жигарбандлари, фарзандлари, неваралари, шогирдлари, дўст-биродарлари, ҳамкасблари, китоблари, беҳисоб мухлислари қалбида абадий яшайверали, солланиб оқаверали...

Ғайбуллоҳ ас-Салом ҳақида дафъатан ёзиш қийин. Бошқаларни билмадиму, менга — қирқ йил давомида узоқ-яқиндан билган, узоқ вақт битта даргоҳда бирга ишлаган, кейинги ўн йил бир маҳаллада яшаган, кўп туз-намак бўлган, ҳисобсиз мулоқотлар қилган қадрдон укаси, ҳамкасби, шогирдига айниқса қийин. Бу қамрови кенг, қомусий билимли, ғаройиб табиатли Инсоннинг қай фазилатларини қаламга олай, қайси сифатларини унутиб, армонда қолай... Майли, оғриқли, изтиробли, пароканда ўй-мулоҳазаларимнинг баъзиларини хатга солай...

Устоз вафотидан кейин бир мақоламда ёзган, радиодаги чиқишимда деган эдим: "Имоним комил: бу чўнг олим, фидойи Инсон ҳақида хотиралар китоби ёзилгуси, номига ташкил этган кафедраси, пойтахтда, Хатирчида кўча, мактаблар қўйилгуси, Бодомзор мавзеидаги хонадониди эсдалик тахтаси ўрнатилгуси..." Иншооллоҳ, ниятларимиз кутилгандан зиёда амалга ошаётибди: Хатирчида олим ўқиган мактабда унинг хотира куни ўтказилди, Тошкентдан кўп олим, ёзувчилар боришди, қурилаётган янги лицейлардан бирига Ғайбуллоҳ ас-Салом номи берилишини мажлис аҳли таклиф қилди; 2001 йил 18—19-январда Самарқандда Чет

тиллар институти ташаббуси билан олим хотирасига бағишлаб "Бадиий таржиманинг лингвоуслубий муаммолари" мавзуда йирик илмий-назарий конференция бўлиб ўтди, 70 дан ортиқ маъруза тингланди, улар нашр этиладиган бўлди, бундай керакли, фойдали анжуманларни ҳар йили турли шаҳарларда ўтказиб туришга қарор қилинди; шаҳар катта кўчаларидан бирига Файбуллоҳ ас-Салом номи берилди; бир қанча олий ўқув юртларида унинг номидаги стипендия таъсис этилди. Ушбу, хотиралар китобига тўпловчи ва муаллифлардан бири бўлиш, устоз руҳини шод этиш насиб этганидан бахтиёрман.

Ҳар илмнинг ўз олими, ҳар олимнинг ўз олами бўлади. Илм-фаннинг соҳа, тармоқлари кўп, таниқли, машҳур олим-муфаззаларимиз ҳам бисёр. Лекин Файбуллоҳ ас-Салом битта эди, ўхшаши йўқ, бетакрор эди. Унинг ўрнини ҳеч ким босолмаса, у ёзганларидек ҳеч ким ёзолмаса керак.

Файбуллоҳ ас-Саломни бир сўз билан таърифласак, сўзшунос эди. Кенгроқ таъриф, тавсиф этсак, олим, муаллим, мутаржим, мударрис, муҳаррир, ношир, носир, мақоланавис, шоир эди. Ўзи даъво қилмаса-да, тарихшунос, файласуф, сиёсатшунос, ҳуқуқшунос эди, табобат, руҳшунослик, ҳатто актёрликдан ҳам дурустгина хабардор эди, кўп илмлар, турфа сифатларни кичик жуссасида мужассам этган маҳобатли, зўр инсон эди. Касби-корининг бари сўзга дахлдор, маънавиятга алоқадор эди. Бир умр сўз билан дўстлашиб, ҳасратлашиб, баҳслашиб, олишиб, энгилиб, энгиб, йўқотиб, топиб, роҳатбахш азоби, азобли роҳатини тотиб, сўз орқали тирикчилик ўтказиб, сўз қозонида қайнаб, каломга қуюқ салом айлаб келди. У сўзни, сўз уни кўтарди, эл-юртга танитди, довруғини таратди.

Олимлар бор, қалами ўткир, нутқи ночорроқ; баъзилари, аксинча, оғзаки нутқи зўрроқ, ёзма нутқи — бундайроқ...

Профессор Файбуллоҳ ас-Салом ёзма нутқи ҳам, оғзаки нутқи ҳам бирдек ўткир, равон, сара олим, ижодкорлар сирасидан эди. Ёзган сўзи ҳам, айтган сўзи ҳам мағизли, тамизли, тишли-тирноқли, муаммоли, мантиқли, адолатли, оҳанрабо янглиғ ўзига тортгувчи эди, негаки улар қомусий билимли, тафаккури кенг, саводи баланд, имонли, эътиқодли, ахлоқли, маънавиятли инсон томонидан айтилгучи, битилгучи эди.

Файбуллоҳ ас-Салом ёзган, ўгирган, таҳрир қилган, тартиб берган диссертация, китоб, қомус, луғат, мақола, муло-

қотлари устма-уст таҳланса, чоғроқ бўйи баробар келар, балки ошиб ҳам кетар эди. Бир умр заҳмат чекди, китоб ёзди, қомус тузди, сабоқ берди, қўлёзма ўқиди, шогирд тайёрлади, ҳожатбарор бўлди, меҳнатни ҳаётий эҳтиёж деб билди, ҳою-ҳавасга берилмади, ҳалол, камтар яшади, йўғида зорланмади, борида ношукурлик қилмади, шахсий дардини ичига яшира олди. Ўттизга яқин китоб, қўлланма, дастур, беш юздан ортиқ мақола, тақриз, суҳбат, экран, эфир орқали саноксиз чиқишлар, турфа йиғин-кенгашлардаги мароқли нутқ-маърузалар, тайёрлаган фан номзодлари, фан докторлари, доцент, профессорлари (ёшимнинг ҳар йилига биттадан тўғри келади деб фахрланишни яхши кўрарди), мингминглаб илм толибларига берган сабоқлари, беҳисоб савоб ишлари... Буларнинг бари ўз-ўзидан бўлиб қолгани йўқ. Жамоавий ижод маҳсули — "Ўзбек қомуси", "Таржима санъати" кўп жилдликларини ҳам ўз китоблари сирасига кириштишга маънавий ҳақли эди, негаки бу нашрларга бош-қош бўлган, кўп меҳнати сингган эди. Буларнинг бари — йиллар давомида узлуксиз, қаттиқ меҳнат, қатъият, сабот, бардош, эътиқод, интизом, вақтнинг қадрига етиш эвазига бўлди. "Сиз вақтни тежамасангиз, вақт сизни тежаб юборади", — деган гапни талабаларга, шогирдларига кўп айтар эди. Айни чоғда таркидунёчиликни бўйнига олган, дунё қизиқчиликлари билан мутлақо иши бўлмайдиган хонанишин одам эмасди: давраларда одамларни оғзига қаратиб гап беришни, ҳамсуҳбатни диққат билан тинглашни яхши кўрарди, хуш-хурсандчилик, ғамли-ташвишли кунларда яқин одамларининг ёнида бўлиш, кўнгил сўрашларни ўрнига кўярди, ошларга борарди, самоворларда ош қилиб берарди. Айтилмаган жойга бормас, айтилган жойдан қолмасди. Тўқсон тўққизинчи йил рамазон ойида, тақлифлар кўп бўлишига қарамай, бирор марта ҳам ифторга бормади, "рўза тутмаганман, маънавий ҳаққим йўқ", — деди, ҳолбуки шифокорлар, хасталиги боис, рўза тутмасликни қаттиқ тайинлашган, узрлигини, Аллоҳ кечиршини яхши биларди. Мустақиллик байрами, Наврўз тантаналари ва бошқа қутлуғ йиғинларда иштирок этишни хоҳлар, тақлиф қилишмаганидан ўқинар эди. Миллий қомус таҳририяти мажлисларига чақиринса фикрларим, тақлифларим, эътироф-эътирозларимни айтар эдим дерди, қомусчилик соҳасида энг тажрибали бу одамни сўнги йилларда бирор марта ҳам сўрашмади. Лекин, ТошДУ (эндиликда Миллий университетимиз) жамоаси тақлиф-

ларини ерда қолдирмас, илмий кенгашлари, турфа йиғинларида мароқли, эҳтиросли, муаммоли нутқлар сўзлар, бу қутлуғ даргоҳни "иккинчи уйим, илмий ватаним", дея ардоқлар эди. Тўқсон учинчи йил ўн биринчи декабрда, университет Маданият саройида Устоз таваллудининг 60 йиллиги кенг нишонланган эди. Зал олим, адиб, талабалар билан лиқ тўла, бири биридан илиқ самимий табриклар янграр, ушбу тантанали йиғинга раислик қилиш шарафига муяссар бўлган таниқли шоир Муҳаммад Али ва камина хоҳловчиларнинг бариға сўз бера олмаганимиздан хижолатда эдик. Устоз қисқа, эҳтиросли нутқида қутлов, эҳтиромлар учун жамоатчиликка қуллуқ қилган, Истиқлол, истиқбол, миллат камоли, юрт жамоли ҳақида жўшиб, ёниб гапирган эди. Тасодифни қарангки, орадан саккиз йил ўтиб, ўша қутлуғ даргоҳнинг қутлуғ минбарида туриб, аввал истиқлол шарофати, миллат камолоти, сўнг ҳаёт ва ўлим ҳақида гапириб, жон таслим қилдилар. Кейинги вақтларда "чорақтадан ортиқ, яримтадан кам юраги қолгани"ни, "у ёғимдан бу ёғим яқин, пичоққа тор келиб қолган қин", — дея бошланувчи шеърини, файласуф шоир Фаридиддин Аттор гувоҳ бўлган, ҳайратга солган воқеа—дарвешнинг кутилмаган, ғалати ўлимини дам-бадам эслатар, ҳазин ҳазил билан "қазои қадарим етган кун гапираётиб, ё ёзаётиб жон таслим этсам керак, лекин ҳали ўладиган нодон йўқ, қиладиган ишларим қалашиб ётибди, бариға улгуришим керак", деб кўярдилар. Худди шундай бўлиб чиқди: ажал тобора ўз домига тортиб келаётганини сезгандир, ё қазони ҳадеб эслатавериш ҳукми ёлғиз ўзига боғлиқ Оллоҳга хуш келмагандир...

Олимлар бор, фаннинг муайян шохобчасини кенг, чуқур ўргангани, бир жойдан тешиб чиқади, бу соҳада истаганча, қайнаб гапиради, бошқа вақтда жим ўтиради. Айни чоғда кўп қиррали, универсал олимлар ҳам бўладикки, улар қайси соҳа билан шуғулланмасин, қай мавзуда ёзмасин, қойилмақом қилиб уддасидан чиқади, ҳар бир мавзу, муаммони шу соҳа мутахассиси даражасида ўрганганлиги қилган иши, ёзган асари билан танишиш жараёнида кишига дарҳол аён бўлади. Мисол учун Файбуллоҳ ас-Саломнинг "Ғойибдан келур бир садо" номли китобини олайлик. Муаллиф халқ табобати, унинг Наманган мактаби вакиллари ҳақида дастлаб "Ихлосия шифохонаси" номли туркум мақолалар эълон қилди, бу мақолалар кенгайиб, бойиб китобгача ўсиб чиқди. Китоб шундай мароқли, эҳтиросли, янги далил, маълумотларга бой

эдики, уни ҳатто нотаниш шифокорлар, медик олимлар сўроқ-лаб келиб олиб кетганининг гувоҳиман. Одамнинг томир уришидан унинг аҳволи-руҳиятини, соғ-носоғлигини бехато аниқлаб берадиган наманганлик табибларга таниқли космо-навтлар ҳам келиб ўзларини кўрсатиб кетар экан. Бу асарни ёзишдан олдин олим тиббиётга оид жуда кўп китобларни кўргани, бу борада билимларини бойитиш учун тегишли ада-биётларга қадалиб ўтирганини кўрганман. Руснинг таниқли публицисти Анатолий Аграновский кейинчалик маълум, маш-хур шифокор бўлиб етишган, Москвада "Кўз микрохирурги-яси" мажмуини яратган марҳум Святослав Фёдоров ҳақида илк бор мақолалар ёзиб эл-юртга танитгани, консерватив медиклар ҳужумидан ҳимоя этгани, рўёбга чиқаргани ва буни Фёдоровнинг ўзи миннатдор бўлиб эътироф этгани сингари А.Аграновский ҳам мақолалар ёзиш, қолақ олимлар билан мусохаба қилишдан олдин тиббиётнинг ушбу соҳасини кўп ва хўп ўрганган. Файбулла Саломов ана шундай кенг миқёс-ли ижодкорлар тоифасидан эди.

Ўзбек таржимашунослиги мактабини яратганлиги фи-дойи олимнинг маънавиятимиз, маданиятимиз ривожига кўшган энг катта, салмоқли ишидир, ТошДУ бағрида таш-кил этилган, ўттиз йилдан ортиқ узлуксиз раҳбарлик қил-ган "Таржима назарияси" минбаргоҳи (кафедраси) титлар, эллар, диллараро қардошлик кўприклари қурувчи қутлуғ соҳанинг гавжум маркази бўлиб келди. Жаҳон адабиёти-нинг ўзбек тилига ўгирилган бирор ноёб дурдонаси йўқки, Ф.Саломов, унинг шогирдлари, ҳамкасблари муносабат бил-дирмаган, тадқиқот битмаган бўлсин. "Шоҳнома", "Манас", "Рамаёна", "Илоҳий комедия", "Фауст", "Декамерон", "Евге-ний Онегин", "Ревизор", "Уруш ва тинчлик", "Анна Каре-нина", "Абайнинг йўли", "Оқ кема", "Асрга татиғулик кун"; Шекспир, Чехов, Достоевский, Айтматов шоҳ асарларининг аксарияти, маданий ҳаётда воқеа бўлган бадиий, илмий, сиёсий публицистик асарларнинг кўпчилиги — бунинг ёр-қин гувоҳи. Олимнинг "Тил ва таржима", "Таржима назариясига кириш", "Адабий анъана ва бадиий таржима", "Дўстлик кўприклари", "Таржима ташвишлари", "Мақол, матал ва идеомалар таржимаси", "Таржима назарияси асос-лари", "Жаҳонгашта "Бобурнома" китоблари, "Таржима санъ-ати" тўпламларидаги тадқиқотлари, матбуот, эфир, экран-даги чиқишлари жамоатчиликка, айниқса, соҳа мутахассис-ларига яхши таниш, кенг ўрганилган ва юқори баҳосини олган.

Файбулла Саломов 1960 йили Олмаота шаҳрида таржимашуносларнинг катта йиғинида қилган илк, мароқли маърузаси билан Мухтор Аvezов ва бошқа йирик олим, адибларнинг назарига тушган эди. Олим тадқиқотларига Франсуа Пьер Кайюа (Франция), Ян Комаровский (Словакия), Анна Лилова (Болгария), А.Федоров (Россия), Тоҳирбеков (Озарбойжон) ва бошқа таниқли таржимашунослар юқори баҳо беришган.

Файбуллоҳ ас-Саломнинг таржимашуносликка оид кейинги йирик, салмоқли иши — шогирди, Неъматулло Отажон билан ҳамкорликда ёзган "Жаҳонгашта "Бобурнома" китобидир. Хайридин Султоннинг мазмундор, илиқ мақоласи, яна икки-уч тақриз эълон қилинган бўлса-да, ушбу теран, мароқли тадқиқот кенг ўрганишга, тарғиб-ташвиққа муносибдир. "Агар кимда-ким "Юрак қони билан ёзилган асар" деган таърифда қиттак бўлса-да маҳобат йўқлигига ишонч ҳосил қилишни истаса, "Бобурнома"ни ўқисин,— дейилади сўнгсўзда.— Уни ўқиб адоғига етмайсиз. Ҳар гал мутолаа қилганингизда ўзингиз учун янги-янги ноёб маълумотларни топасиз. Ва ҳар гал китобхон сифатида ўзингизни янгидан кашф қиласиз. Ҳа, айнан, фақат Бобур Мирзониғина эмас, ўзингизни ҳам. Қизиқ замонларки, ҳали "Ўзбекистон" деган давлат шу ном остида дунёга танилмаган асрларда ҳам "Бобурнома"ни жаҳон миқёсида танир эдилар!.."

Китобнинг "Буюкликда якто ёхуд соҳиби салтанат" номи муқаддимасида мустақиллик туфайли тарихий меросимизни қандай бўлса шундайлигича, тўқис, бут ҳолда нашр этиш. холисона баҳолаш ва бугунги авлодни улардан баҳраманд этишга йўл очилгани, ўзга элат ва миллатлар бизнинг маданиятимиз намуналарини қай тарзда қабул қилаётгани, қандай баҳолаётганига яқиндан қизиқишимизга тўғри келиши, шу мақсадда асарларимизнинг бошқа тилларга таржималари, тарғиб-ташвиқи ва ўрганиш тарихини кузатиб, бу жараённи илмий тадқиқ этиш бугунги бирламчи вазифалар қаторида туриши, бу орқали ўзбек адабиётининг жаҳоншумул миқёси тайин этилиши, ўзаро баҳрамандлик ва ижодий ворисийлик хусусиятларининг ёритилиши, жаҳон маданияти тараққиётига қўшган ҳиссамиз муайянлашиши таъкидланган.

"Бобурнома" отлиқ қомусий хазинамиз тўрт ярим асрдан бери жаҳон узра мағрур кезиши, ҳайратомуз саргузашт-

лари ҳақидаги янги далил ва маълумотларга, тафсилу таҳлилларга, шарҳу изоҳларга, қиёсу иқтибосларга, тан олиш, қойил қолишу афсус-надоматларга, очиқ ва аччиқ ҳақиқатларга мўл, ажойиб-ғаройиб сарлавҳа-калитлар берилган, латиф бир тилда, сержило услубда битилган антиқа тадқиқот бошдан-оёқ завқ-шавқ билан ўқилади.

Муаллифларнинг шаҳодат беришича, "Бобурнома" тўрт марта форсийда, тўрт марта инглизчада, икки мартадан олмон, француз, турк тилларида, тўрт сафар рус тилида, бир мартадан ҳолланд, италян, ҳинд, урду, япон, поляк ва уйғур тилларида чоп этилган, Бобур Мирзо ҳақида турли тилларда рисола ва монографиялар, адабий асарлар, романлар, беш юзга яқин илмий мақолалар ёзилган, луғатлар тартиб берилган, ҳарбий юришлари хариталари тузилган, меросини йиғиш, асарлари матнларини аниқлаш бўйича таҳсинга лойиқ ишлар қилинган, қирқдан ортиқ мағрибу машриқлик олим, мутаржим, ношир, шоир, адибларнинг номлари, асарлари санаб ўтилган.

Сарлавҳа — қасри орифон дарвозаси, асар мазмуни даракчиси, моҳияти калити. Файбуллоҳ ас-Салом антиқа, оҳанрабо очқич—сарлавҳалар топишга устаси фаранглардан. Тадқиқотнинг етти боби узра сочилган 157 ғаройиб сарлавҳалардан айримлари: "Инъикос назарияси ва учинчи адабиёт", "Ўша-ўша ва ўша эмас", "Билмаслик айб эмас, билишни истамаслик айб", "Иллатнинг илдизлари", "Худойберди"ми ёки "Додхудо?", "Яхшиямки туркийда ёзмишлар, йўқса...", "Қинғир тадбир сўқир ниятга вобаста", "Бадҳоҳликка раддия", "Тасаннолар бўлсин ҳақиқат жаноби олийларига", "Бу тиниб-тинчимас инглиз мардум", "Оврупо ҳазрат Навоийга мунтазир", "Имитишейн нима?", "Сўз—маъно—тийнат", "Шоҳким, кўнгли — гул гунчасидай", "Ўзимни ўзгалар орқали англайман", "Тушунарли бўлгани учун тушунарли эмас" ва ҳоказо. Сарлавҳалар нафис, ҳашамдор бўлсин, ўқувчининг ҳавасини келтирсин ё гарнир сифатида эмас, аввало, мундарижага ишора, сийрат оламига дарича, залворли фикр, жиддий муаммони енгил ҳазм қилиш, жумбоқнамо гапнинг мағизини чақиш маъносида келтирилгандир.

Тадқиқотчилар "Бобурнома" умумтуркий адабиётлараро чинакам ҳайрагомус асарлиги, унда ҳаётийлик, ростгўйлик устуворлиги, муаллиф ҳақиқатни ифодалашда на ўз шахсини ва на хеш-ақрабolarини, на дўстию ва на муҳолифларини аямаганлиги, барчага бирдай шафқатсизлигини, зукко ва

инсонпарвар адиб, саркарда ва салтанат соҳиби, подшо ва фақир, фотиҳ ва дарвешликка толиб, ҳоким ва маҳкум бўлган нозиктаъб шахс томонидан ёзилганлиги, илмий ва бадиий бунёдкорликда ниҳоятда кам учрайдиган ҳодиса: аниқлик ва тасвирийлик, тафаккур билан қалб самараси омухталашгани, машриққа хос таъриф-тавсиф, жозибаторликка, мағриб тафаккурига хос тасвирийлик, тиниқлик қўшилиб кетганлиги, гўзал шеърляти, илми, маърифати, қилич кучи билан забт этолмаган қалбларни ўз сеҳрли каломи, инсоний самимияти билан банд эта олганлиги ва яна, қолаверса, энг муҳими, шоҳ асари таржималари, нашрлари боис дунёда ҳеч бир фотиҳу жаҳонгир унингчалик тилларда дoston бўлмаганлигини, ўзбек диёри, миллатини бунчалик маълум-машҳур этмаганини алоҳида таъкидлашганки, бу туйғу бутун тадқиқотнинг мағиз-мағизига сингиб кетгандир.

"Жаҳонгашта "Бобурнома"да даҳо санъаткор Алишер Навоий бобомиз билан фахрлиниш ва шарқнинг бу улуғ сиймосини ғарб яхши билмаслиги, бир ёқлама тасаввур этишидан ўкиниш ҳисси, янги далил, тафсилларнинг мароқли баёни, тадқиқи билан бошланади. Бу — мавзудан узоқлашиш эмас, аксинча, мавзуга янада яқинлашиш, ичига, мағзига кира бориш, яъни таржимага бевосита дахлдор муаммо. Гап шундаки, талай ғарб шарқшунослари, мутаржимлари Алишер Навоий ижодига бир қадар юзаки, ҳатто нописандроқ муносабат билдиришган. Бунинг боиси "Бобурнома"да Навоийга берилган бир ярим саҳифалик мухтасар, мазмундор, холисона, ҳаққоний таъриф-тавсифнинг баъзи таржималарда қисқартирилиб, ўзгартирилиб, айрим фикрларнинг юлиб олиниб бир ёқлама изоҳланганлиги, нотўғри талқин этилганлиги, чалкаш шарҳланганлигидир. Масалан, Р.М.Калдекотнинг "Бобур ҳаёти" номли қисқартирилган таржимасида (1845), Харолд Лэмбнинг "Бобур — йўлбарс" романида (1961), таассуфки, Навоий бобомиз "ўзи ва ўзи эмас" бўлиб қолган. Ф.Г.Талботнинг қисқартирилган таржима нашрида эса (1879) улар қиёфасига соя ташлайдиган фикрлар кетиб қолган; айрим нашрларда Навоийнинг Бобур таъриф-тавсиф қилган шоҳ асарлари номлари туширилиб қолдирилиб, гўё тақлидгўй шоир сифатида тақдим этилган, нисбатан сустроқ форсий ғазалларига урғу берилган ("инглиз ўқувчиси билмайдики, Навоийни Навоий қилган Фоний эмас, Фонийни Фоний қилган Навоий. Унинг туркона ижоди"; "таржима — муҳаббат фарзандидир... бу табаррук зотга Мирзо

Бобур шахсидан туриб қарамоқ керак... Акс ҳолда меҳр ёлқини ўрнига совуқ лоқайдлик, эътироф ўрнига эътироз, тасдиқ ўрнига инкор туйғуси ҳосил қилиш, ўзни ва ўзгани алдаб қўйиш мумкин").

Муаллифлар бир мулоҳазани ўртага ташлашади: кейинги пайтларда жуда кўп моддий ва маънавий бойликларимиз, тарихий обидаларимиз, нодир қўлёзмаларимиз ғарбга ташиб кетилганига жамоатчилик афсус-надоматлар билдиришаётгани, уларни қайтаришни таклиф қилишаётгани, оммавий ахборот воситаларида чиқишлар қилишаётганини эслатиб, бебаҳо қўлёзмаларимиз у ёқларга ташиб кетилмасдан, ўзимизда қолганда қандай бўларди, деган савол қўйишади ва аччиқ ҳақиқатни тан олишади: "Бойликларни яратиш бир масала, лекин эгалик қилиш тамом бошқа гап. Эгалик қилиш туйғуси эса бизда йўқотилган эди"; "йўқсулий жаҳонгирлик шароитида таомил шундай эди: ҳамма нарса ҳамманики, ҳеч нарса ҳеч кимники эмас". Муаллифлар ёзма тарихий, илмий-оммабоп қўлёзмалар Ўрта Осиё истило қилиниши, октябр тўнтариши даврида ўз тупроғимизда сақлаб қолинганда нима бўларди, деган саволга ўзлари, сохта ватанпарварликни йиғиштириб қўйиб, рўй-рост, дангал жавоб беришади: "алҳазар, маълум нима бўлиши: ҳаммаси бир-йўла йўқ қилиб юбориларди, ерга кўмиларди, сувга чўктириларди, ўтда ёқиларди" (45-бет).

Бобур юртида бобуршуносликка бир ярим аср кеч киришилди. Ҳеч бўлмагандан кеч бўлгани ҳам яхши. Бунинг асосий сабаби мустамлакачилик истибдоди, кейин маъмурий-тоталитар тузум, тарихий қадриятларга нописанд муносабат, албатта. "Бобур ва "Бобурнома" синфий-фирқавий исканжада", "Шоҳ Бобур сиймосига даҳриёна чизгилар", "Бобурга русиёна улугъдавлатчилик иддаолари", "Хўжа Аҳрорга маломат тошларини отманг", "Саводистон мулкига саёҳат" фаслларида бу хусусда далилли ва дадил фикрлар айтилган, баҳсга киришилган, "Бобурнома"нинг рус тилига янги таржимасига зарурат алақачон етилгани айтилган.

Муаллифлар жаҳон шарқшуносларининг бобуршуносликка қўшган катта ҳиссасини миннатдорлик билан қайта-қайта эслар, таржима, изоҳ, шарҳлардаги қусур, етишмовчилик, чалкашликларни кўрсатар экан, айтиш чоғда, "биз, соҳиби мерос аҳли, улар қилган ишни қила олганимиз йўқ, улар амалга оширган мукамал нашрларни ҳатто такрорлай олганимиз йўқ, қанчалик аламли ва аччиқ бўлмасин, бор

ҳақиқатни эътироф этишга тегишмиз", дейишар экан, на-
чора, ҳақлар.

Азиз ўқувчи, "Жаҳонгашта "Бобурнома"ни ўзингиз ўқинг,
завқ олинг, ўзлигингизни танинг.

Файбуллоҳ ас-Саломнинг яна бир катта хизмати — ўзбек
мақоланавислигига қўшган салмоқли ҳиссаси бўлди. Гарчи
олим ўзини, асосан, таржимашунос деб ҳисоблаган, публи-
цистликка даъво қилмаган бўлса ҳам аслида шундай эди.

Олимнинг "Мен сув ичган дарёлар", "Ваҳ:йдан келур
бир садо", "Армон", "Толибнома", "Ҳалоллик бозорда сотил-
майди", "Эй, умри азиз", "Эзгуликка чоғлан, одамзод" каби
"соф" публицистик китоблари кейинги йиллар ўзбек бади-
ий мақоланавислигига қўшилган муҳим, сезиларли ҳисса-
дир. Унинг матбуотда бот-бот чиқиб турган ўткир, муаммо-
ли мақолалари, эфирдан, экрандан янграган мароқли, эҳти-
росли суҳбатлари, Амир Темур, Иброҳим Мўминов, Саид-
ризо Ализода, Нуритдин Шукуров, Тилак Жўра, ўзи ҳақида-
ги мазмундор, таъсирли, қайта-қайта эшиттирилган радио-
композициялари-чи! Газета, журналлардан, радио, телеви-
дениедан олимга тинимсиз буюртмалар келиб турар, Устоз
буларнинг барисини бажаришга ҳаракат қиларди.

Олимнинг "Мақол, матал ва идеомалар таржимаси" номли
илк китобидан (1961й.) "Жаҳонгашта "Бобурнома"га қадар
илмий китоблари ҳам ёниқ публицистик руҳ билан йўғрил-
ган, чўғланиб турадиган эҳтиросли асарлар эдиким, улар
илмий-бадий-публицистик асарларнинг сара намуналари-
дан эди. Буларни шошмай, синчиклаб, шимиб ўқиш, ўқиш
керак.

Файбуллоҳ ас-Салом билан бир-биримизни қадрдон тут-
ганимиз, кейинги ўн йилда яқин қўшни бўлганимиз, кўп
мулоқотлар қилганимиз, биргаликда етти-саккиз мақола,
"Толибнома" отлиқ китоб ёзганимиз, у киши ҳақида бир
рисола битганим боис устознинг ижодий лабораториясини
бир қадар ўрганишга муваффақ бўлдим.

Файбуллоҳ ас-Саломнинг ҳеч кимникага ўхшамайдиган,
ўзига хос, бетакрор, ажиб, жозибатор услуби, дастхати бор
эди. Муаллифнинг лисоний бисотига, сўзга бойлигига тан
бермай илож йўқ, кам ишлатилган, истеъмолдан чиқаёзган,
"атторнинг қутисидан ҳам топиб бўлмайдиган" сўз, ибора-
ларни, "интернационал" атамаларнинг ўзбекча муқобилини
топишига ҳайрон қоласиз. "Сизнинг ёзиш услубингизни анча

ўрганиб олдим,— дердим ҳазиллашиб.— Жумла аввалида "алқисса", "бовужуд", "башарти", "ёпирай", "Бани одам", "алҳазар", "Бироқ" сингари сўзларга дуч келишим билан билардимки, бу — Саломов услуби".

Камина Устознинг бевосита эмас, билвосита шогирдларидан эдим, уларни шогирдларидан ортиқ ҳурмат қилар, улар ҳам мени шогирдларидан кам кўрмас, бир-биримизга қаттиқ боғланиб қолган эдик. Эркинроқ бўлганим боис, айрим ишлари, мақолаларида, ножоиз ўринлар бўлса ётиғи билан айтардим, айримларини "тўғри айтасиз", дея қабул қилар, баъзиларини қабул қилмас, ўз билгани, ёзганидан қолмас эдилар.

Кейинги етти-саккиз йил ичида Файбуллоҳ ас-Салом мақоланависликда, айниқса, сермахсул ижод қилди, олти китоб, кўплаб мақола, суҳбатлар эълон қилди. "Истиқлол менга янги куч-ғайрат бахш этди, илҳомимга илҳом қўшди",— дердилар. Ислом Шоғуломовнинг "Буни умр дерлар..." китобига ёзилган "Ота дуоси" мақоласини фақат Файбуллоҳ ас-Саломдек катта ҳаёт тажрибасига эга, ҳаётнинг аччиқ-чучугини хўп тотган, навқирон фарзандини йўқотган падаргина юрак қони, дард-изтироб билан ёзиши мумкин эди. "Ҳалоллик бозорда сотилмайди" китобини ҳалол, пок яшаган, виждони олдида хижолат чекмайдиган, имонли, эътиқодли, маърифатли одам ёзиши мумкин эди.

Файбуллоҳ ас-Саломдан бой ижодий мерос қолди. Бу мерос чуқур ўрганилса, қўлёзма ҳолидаги мақола, тадқиқотлар эълон қилинса, маънавиятимиз учун ёш авлод тарбияси учун фоят фойдали иш бўларди.

Ислом ШОҒУЛОМОВ

НОМИГА МОНАНД АЛЛОМА ЭДИ

Ўлим ҳам ҳар хил бўларкан. Биров касаллик азобидан, яна биров ушалмаган орзулари армонидан, бошқаси ғийбатдан, ҳасаддан...

Аллома Файбуллоҳ ас-Салом эса қувончдан, ҳаяжондан вафот этди. Унинг юраги, бу дунёнинг минг турфа озору ранжини кўравериб анчайин ҳилвираб қолган жони бу қувончни кўтаролмади, чоғи. Зотан, назаримда унинг умр мазмуни, интилишлари айнан мана шу қувончга етиш орзусида доимо талпинар эди. Узоқ йиллар Тошкент Давлат

университетида ишлаган, кўплаб шогирдлар етиштириб тарбиялаган, ўз инсоний мактабини бунёд этган, боз устига шу даргоҳда таржима назарияси ва амалиёти кафедрасига асос солган олим учун бу илм масканига "Миллий университет" мақомининг берилиши таъбир жоиз бўлса, орзуларининг рўёби эди. Домла шу муносабат билан бўлаётган йиғилишда гапираётиб, миллий университет деган олий мақомнинг ўрни, қиммати, аҳамияти, масъулияти ҳақида гапираётиб... оламдан ўтди.

Эл орасида, эл кўзи олдида ҳаёт билан видолашган инсонни жаннати дейишади. Зеро, бу киши жаннати мусулмон эди.

Домла ҳақида уни яқиндан билганлар, кўпдан-кўп шогирдлари, аҳли ижод ҳам кўп таъсирли гаплар ёзишади. Мен эса у кишининг вафоти муносабати билан фотиҳадан қайтгач, бу аллома ҳақида ушбуларни қораладим.

Домла юртимиздаги барча маърифат гўшалари қатори бизнинг "Шарқ"қа ҳам бегона эмасдилар. Вақти-вақти билан, аввал ҳассасиз вазмин-вазмин босиб, кейинги йилларда ҳассани дўқиллатиб кириб келардилар. Бу буюк инсон билан учрашганда ҳамма ишларни йиғиштириб, суҳбатга тушиб кетардик. Ноширчилик бўйича қимматли, баъзан бироз "жўшиб" кетган ҳаяжонли гапларидан кўп амалий ташаббуслар, таклифлар рўёбга чиқарди. Бош тахририятимиз фаолияти, умуман китоб ноширчилиги бўйича қимматли маслаҳатларидан ижобий фойдаланганмиз. У киши мендан ёшроқ бўлсалар-да илм-билимларини ҳурматлаб "домла" деб атардим. Домла баъзан лутф этиб "мавлоно" деб қўярдилар.

Ғайбуллоҳ ас-Саломнинг "Толибнома" китоби бир неча йил олдин "Шарқ"да чоп этилди. Талабалар, зиёлилар ўртасида қўлма-қўл бўлиб кетди. Яна кўп нусхада қайта нашр этдик. Буниси ҳам тезда тарқалиб кетди. Ортидан алломаниннг кўп жилдли асарларининг "Эй, умри азиз", "Эзгуликка чоғлан, одамзод" деб номланган бири-биридан кўркам, маърифат ва маънавият, инсонийлик ва комиллик, иймон ва садоқат, ҳабиблик ва комронлик, саҳоват ва мурувват сингари олий одамона фазилатлар халқона тилда содда, лўнда, дангал, мукамал баён этилган икки жилдлик китобини нашр этдик. Бу китоблар ҳозир олийгоҳлар, мактабларда дарслик ўрнида қўлланилаёпти.

Биз бир-биримизнинг суҳбатимиздан баҳра олардик, қувватланардик. Чунки биз беаёв ҳаётда ҳам қисматдош эдик.

Иккимиз ҳам суянч тоғларимиз — жондан азиз ўғилларимиздан жудо бўлгандик. "От тепкисини от кўтаради", дейди халқимиз. Биз бир-биримизни тушунардик. Биз бу йўқотишнинг ўрнини ҳеч нарса билан тўлдириб бўлмаслигини ҳам билардик, лекин синиб қолиш, қатордан чиқиб кетиш етук инсон учун тенгсиз йўқотиш эканлигини англадик. Барча дардларни, аламларни ишдан, меҳнатдан, инсонларга яхшилик қилишдан, меҳнатда, ижодда маҳсул яратишдан олишга чоғланардик.

Икки йилча бурун кўп азоб-уқубатли, суронли умр йўлим ҳақида "Буним умр дерлар..." деган китоб ёздим. Домла синчков одам эдилар. Бундан хабар топиб, қўлэзмамни шогирдларимдан олиб ўқиб чиқибдилар. Ўша кезлари сал хасталанган пайтлари экан, шунга қарамай, бу китоб ҳақида бирмунча қораламалар қилибдилар. "Бир кўринг", деб матнни ташлаб кетдилар. Шогирдларим уни "сўнгсўз" қилиб китобнинг охирига киритишни айтишди. Мен эса ўйлаб-ўйлаб бу мўъжаз тақризни китобнинг бош қисмига сўз боши тарзда киритишни лозим деб билдим.

Китобнинг фазилатлари ҳақида гапира туриб олим шундай ёзади:

"Бу китобни ёшлар ўқисинлар. Бу китобни кексалар ўқисинлар.

Никоҳдан ўтаётган келин-куёвлар ўқисинлар.

Бу китобни муаллимлар ва мураббийлар ўқисинлар".

Балки домла бироз ошириб юборгандирлар. Лекин у кишининг табиатида хушомад, сохта мулозамат йўқлигини билганим боис, кўнглим бироз таскин топди.

Не ҳасратки, шу кунларда домланинг кўп жилдли асарларининг кейинги китобларини режалаштираётган эдик...

Ўлим — барҳақ. Бу буюк сирни фақат умрини сермазмун ишларга бағишлаган азамат инсонларгина инкишоф этишга қодирлар. Файбуллоҳ ас-Салом изидан келаётган юзлаб, минглаб шогирдлари, дўстлари унинг сиймосида жаннатий инсонни кўрибдиларми, иншоолоҳ, унинг руҳи абадий шод бўлмай. Домла шод-ношод дамларида Низомиддин Мир Алишер Навоий ҳазратлари ҳикматларидан шукуҳланар, далда топар эдилар. Инчунун, биз, муҳтарам Мавлоно Файбуллоҳ ас-Саломни билганлар ҳам даҳо шоирнинг ушбу мисралари билан эл фарзанди айрилиғидан бироз таскин топгандек бўламиз:

Бу гулшан ичраким йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур яхшилиқ бирла чиқса от.

Дўстим Файбуллоҳни яратганнинг ўзи раҳмат айлаган
бўлсин!

Абдусалом УМАРОВ

НУРЛИ СИЙМО

1969 йилнинг кеч кузи. Биз — университетнинг журналистика факультети талабалари Жиззах вилоятининг узоқ бир хўжалигида пахта терардик. Келганимизга икки ой чамаси бўлиб қолган, ҳаммамиз зерикиб, чарчаб, пахта жонимизга теккан бир вақт эди.

Домларимиз ҳар 10—15 кунда алмашиб турарди. Янги келган домлалар орасида оқ юзли, сочига бир-ярим оқ оралаган, кўзлари мулойим, лекин синчков боқувчи бир киши ҳам бор эди. У киши бошқа устозларимизга ўхшаб, "қанча тердинг?", "норма бажарилдими?" қабилдаги саволлар бермас, далага ҳам биррўв чиқиб айланиб, ётоққа қайтиб кетар эди. Ётоқда бўлса нуқул қоғоз титиб, нималарнидир ўқиб-ёзиб ўтирар, ора-сирада курсимиздаги энг кучли шахматчи Абдураззоқ Қўшшаевни чақириб, у билан дона суришарди.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, бу домла кўринмай қолди. Чойхоначимиздан, янги келган домламиз кўринмайдиларми, деб сўрасам, "тоблари йўқ" деди. Юқори курснинг "оқсоқоли" бўлганим учун бир хабар олиб кўяй, деб домлалар ётоқхонасига кирсам, у киши йиғма каравотда кўрпага ўранганича, елкасига тўнани ташлаб олиб, қандайдир қўлёзмони таҳрир қилаётган экан.

Домланинг иситмалари анча баланд эди. Чой ва дори олиб келиб, бирпас суҳбатлашиб ўтирдим. Танишдик — у киши янги очилган "Таржима назарияси ва нашриёт ишлари" кафедрасининг мудирини Файбулла Саломов экан. Касал бўлишига қарамай, биринчи шогирди Нажмиддин Комиловнинг номзодлик диссертациясини таҳрир қилаётган экан. Шу-шу, бу ғалатиноқ домлага меҳрим тушиб қолди.

Ўша йили пахтадан 20 декабрда қайтиб келганмиз. Дарсларга асосан янги йилдан кейин киришдик. Таржима назарияси фанидан биринчи сабоқдаёқ олдин биз дуч келмаган

ажойиб адабий-лисоний муҳитга тушиб қолганимизни англадим. Файбулла домла тил, адабиёт, услубшунослик, луғатшунослик, сўз эстетикаси бобида чуқур назарий ва амалий билимга эга эканликлари билан ҳаммамизни лол қолдирди. Ўнлаб талабалар у кишининг этагини тутиб, шогирдлик мақомига киришди. Мен ҳам улардан бири эдим.

Халқимизда "устоз кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар", деган гап бор. Шукрки, менинг устозим бор эди. Домланинг дарслари менинг ҳаётий мўлжалларимни мутлақо ўзгартириб юборди. Олдинлари сиёсий фанларга қизиқиб, дафтар-дафтар конспектлар ёзиб юрган бўлсам, энди маданиятимиз, адабиётимизни юксалтиришда, халқимизнинг кўзини очишда фидойилик кўрсатган зиёлиларимиз ижодлари кўпроқ ҳаёлимни банд этадиган бўлди.

Шу орада (ҳали университетни тугатишимизга бир ярим йил бор эди) бўлажак диплом ишининг мавзуси ҳам аниқ бўлиб қолди: "20-йиллар ўзбек таржимачилиги тарихи". Дардан бўшаганим ҳамон Навоий кутубхонасига югураман. Эски газета-журналларни, ўтган аср бошларида чиққан китобларни титаман, ҳар бир топилган таржима, ўзим учун кашф қилган таржимонларнинг номи олам-олам завқ беради.

Муҳими, изланишларим ҳақида домламга вақти-вақти билан ҳисобот бериб тураман. Худди Американи янғу дан кашф қилгандай гурурланиб қўяман. Домлам ҳам менинг хурсандчилигимга шерик бўлиб, яна ишлашга, изланишларни давом эттиришга ундайди, далда беради...

Кейинчалик билсам, мен топган нарсаларнинг кўпи домлам учун янгилик эмас экан. Лекин устоз ишдан белимни совутмаслик, ҳар бир манбани ўзим кўриб, ўрганиб чиқишимга имкон бериш учун атайлаб шу йўлни тутган экан.

Дорилфунунни битирганимдан кейин мени бир вақтлар ўзи тамал тошини қўйишда қатнашган (ва умрининг охиригача юрагининг бир чеккасида унга нисбатан муҳаббат ва армон сақлаган) Ўзбек энциклопедиясига ишга тавсия қилди. Бунни қарангки, иш билан ўралашиб, ўша даврдаги ҳаётимнинг ширин ва тахир дамларига андармон бўлиб, қомусда қандай қилиб ўн йил ўтганини билмай қолибман.

Ёшлик, гўрлик экан-да, ўн йил ўтибди-ю бирор марта дам олайин, таътил қилайин, демабман. Таътилга чиққанда ҳам бирор нашриётдан таржимага иш олиб, "сабаби тирикчилик" қилардик.

Хуллас, кунлардан бир куни ҳолдан тойиб, касалхонага тушиб қолдим. Озиб-тўзиб кетганман. Юрак пир-пир уради. Кейин маълум бўлишича, мия қаттиқ чарчаганда шундай ҳолга тушар экан одам.

Дўхтирлар таҳририятда ишламасликни, мия унча зўриқмайдиган ташкилотчилик ишига ўтишни маслаҳат беришди. У вақтлар бундай ишни топиш осонми!

Лекин мен учун осон бўлди. Чунки, шукрки, менинг сунган тоғим, мадакорим, маслаҳатгўйим — устозим бор эди.

Низомий номидаги Педагогика институти аспирантура бўлими мудирлиги бўш экан. Домладай эътиборли кишининг тавсияси инобатга олинди.

"Кўй бир терининг ичида неча озиб, неча семиради" дейдилар. Инсон боласининг умри ҳам нурли-сояли, иссиқ-совуқли бўлар экан.

Ёшим ўттиз бешдан ошганда тақдир тақозоси билан Москвага аспирантура таҳсилига бордим...

Мусофирчилик, бунинг устига чўнтакдан елвизак ўтиб қолган, қўлим ишга бормай юрган кунларнинг бирида домлам таржимонлар анжуманига келиб қолдилар. Белгилангани бўйича "Москва" меҳмонхонасига жойлашдилар. Унданбундан гаплашиб ўтириб, эртага ишлари кўплигини айтдилар-да, у-бу нарса харид қилишни тайинлаб, пул узатдилар. Кейин яна иккита эллик сўмлик бердилар.

Хайрлашув чоғида "Домла, кейин берган пулингизга нима олиб келай?" дедим. "Таъбингиз, нима олсангиз ўзингиз биласиз, мулла" дедилар. Ҳеч нимани тушунмай турган эдим, "Бу мендан сизга совға, мен юртдан келдим, сиз эса мусофир толиби илм" дедилар. Бу гапларни у киши шундай самимий оҳангда айтдилар-ки, эътироз билдириб бўлмади. Аксинча, томоғимга нимадир тиқилиб, зўрға "Раҳмат, домла" дедим.

Ўша кечаси уйкум қочиб кетди... Устоз ва шогирдлар, ҳиммат, саховат, тамагирлик... ҳақида узоқ ўй суриб ётдим.

Эртаси куни учрашганимизда домла араб ёзувидаги машинка топишни тайинладилар. У вақтлар бунақа машинка Тошкентда битта-яримта кишида бўлиши мумкин эди. Москвада уни топиш осон бўлмади.

Домла машинка топилганига шукр қилиб, эгаси айтган баҳосига сотиб олди. (Адашмасам, бу устознинг уйидаги олтинчи ёзув машинкаси эди.)

Кейинчалик билсам, у домланинг хоксор рафиқалари Шаҳрибону опам ўша пайтда расм бўлган "лама пальто" учун

йиғиб юриб, Москвага буюртма берилган пуллар эвазига олинган экан.

Устоз шунақа инсон эдилар!

У кишида қандайдир жозиба кучи бор эди. Бирор бир мажлиси, анжуманми ё тўй-ҳашамми — атрофида ҳар доим одам гавжум бўларди. Тагин турли ёшдаги, турфа тоифадаги одамлар. Домла уларнинг ҳаммаси билан тенг бўлиб, улар "тилида" сўзлаша оларди. Бунга устознинг кибру ҳаводан холи тийнати, ниҳоятда кучли қувваи ҳофизаси, том маънода донишманд инсон, фикри ниҳоятда кенг олим, соҳир қалам соҳиби бўлган адиб эканлиги имкон туғдирарди, деб ўйлайман.

Домла илмий ишларини ташламаган ҳолда кейинги сал кам чорак асрда фаол бадиий ва публицистик ижод билан шуғуллангани ҳаммага маълум. Юртимизда Файбуллоҳ ас-Саломни билмаган зиёли қолмади, десам муболаға бўлмас.

Домланинг таржима масалаларига бағишланган илмий ишларида юксак бадиий дид эгаси эканлиги билинса, ижодда адиблик салоҳияти ёрқин кўринди. "Публицистика даврнинг ижтимоий, миллий, маънавий муаммолари, миллатнинг дард-ҳасратларини далиллар, алам ва эҳтирос билан тез ва ўткир ифода эта оладиган мислсиз воситадир" деб ёзган эди устоз.

Эътибор берилса, "далиллар, алам ва эҳтирос" публицистиканинг асосий устунлари сифатида талқин этиляпти. Домла битган мақолаларнинг, эссе ва хотираларнинг ҳар бирида ана шу уч унсур яққол сезилади. Материалнинг ўта ҳаётийлиги, ҳаммабоплиги, ўзига хос долзарблиги, далилларга бойлиги, мавзу муаллифнинг "дарди"га айланганлиги ва шу боисдан ҳам эҳтирос билан, куйиб-ёниб ёзилганлиги Файбуллоҳ ас-Салом публицистикасининг фазилатларидан эди. "Узма дўстлик риштасин, боғлаш қийин...", "Ўзбеклар иши — бу", "Яна қалблар ларзон" сингари мақолалари муаллиф шахсиятининг улуғворлигидан, унинг майдачилик, маҳдудликдан холи, жаҳоний миқёсларда, умумбашарий мавқеда фикр юритишидан далолат берарди.

Файбуллоҳ ас-Салом бадиий ижодининг бош мавзуси — одамийлик. Домла қалби билан дунёни тинглайдиган, нафақат миллат, балки замин у замон, бани инсон ташвишларини юрагидан ўтказиб яшайдиган зот эди. Шу боис кечаётган воқеа-ҳодисаларга муносабатини билдирмай туролмасди.

"Мен сув ичган дарёлар" туркумига кирган мақолалари, хотиралари домланинг ўзгача бир ички оламини кўрсатиш баробарида маънавияти бой алломанинг замондошларига айтмоқчи бўлган, тилининг учиди турган гаплари ҳам мўл-кўл эганлигидан нишона эди.

Домланинг мақоланавислик ижодида хотиралар алоҳида ўрин тутади. Академик Иброҳим Мўминов, давлат арбоби, адиб Шароф Рашидов, шоир Тилак Жўра ҳақидаги туркумлари, академик Воҳид Абдулло, адабиётшунос олим Нуриддин Шукуров, тилшунос Олим Усмон, ношир Аҳмаджон Ёқубов, дўсти Эрик Каримов сингари зиёлилар, дин арбоблари, оддий кишилар ҳақида тўлиб-тошиб, йиғлаб-йиғлатиб ёзган хотиралари, ҳеч муболағасиз, ўзбек адабиётида бу жанр тараққиётига алоҳида ҳисса қўшди.

Файбуллоҳ ас-Салом чин маънода СЎЗнинг салмоғини, сеҳрини, имкониятларини, инчинун, қадрини биладиган сўз заргари, сўзшунос олим ва адиб эди. У бетақрор илмий ифода ва бадиий услуб соҳиби эди. Аслида унинг жозибадор услуби — қалбидаги юксак самимиятнинг инъикоси. Бу хусусда устознинг шаҳодати ҳам бор: "Илло, менинг ўзим ишонадиган лоақал битта фазилатим бўлса, у ҳам — самимият" деб ёзган эдилар.

Домланинг нузли сиймоси, асарларининг қатига сингдирилган ўғитлари, ўзи босиб ўтган ҳалол илм ва ҳаёт йўли ҳали кўп замонлар ёш наслларга ибрат мактаби бўлиб қолишига имоним комил. Ҳа, "ёш наслларга" деб ёзаяпман-у, ички бир тугён "ўзинга-чи?!" дея садо беради. Дарвоқе, ўзимга ҳам!

...Номзодлик диссертациясини ёқлашим ўғлим Эркиннинг суннат тўйига тўғри келди. Қишлоқдан отам, энам, қариндошу ёронлар келишган. Тўй базмининг охирида менга сўз беришганида кўнглимдагини айтиб, Файбулла акани маънавий отам, аёллари Шаҳрибону опани эса маънавий онам, дея атаган эдим.

Орадан не-не кунлар, қанча йиллар ўтди. Ҳайҳот, Устоз яккаю ягона ўғли Ҳабибуллани тириклайин йўқотиб, тополмади. Аммо бошига тушган бу мусибат юкини комил мусулмонга хос сабр-бардош билан кўтариб яшади. Яшади-гина эмас, қасдма-қасдига матонат билан меҳнат қилди — ёзди, яратди. Бу не синоатки, яратганнинг омонатини ҳам тик туриб топширди.

Домланинг маъракалари ўтиб, қишлоққа борганимда қартайиб қолган отам менга таъзия билдириб, Қуръон тиловат қилдилар. Икковимиз ҳам кўзда жиққа ёш билан "Илоҳим, жойлари жаннатда бўлсин!" дея юзимизга фотиҳа тортдик.

Неъмат АМИНОВ

ФАЙБУЛЛОҲ АС-САЛОМ ФАЛСАФАСИ БОР ЭДИ...

*"Туғилган кунинг эсдан чиқса чиқсину, бироқ
нима учун туғилганинг эсдан чиқмасин".*

(Файбулла ака суҳбатларидан)

Бу ҳикматли сўзни устоз Файбулла аканинг тилидан эшитган эдим. Бу — ҳар йили ҳуда - беҳудага туғилган кунингни нишонлаб, базми-жамшидлар ўтказишга сарфлаган вақтинг ва маблағингни эзгу, савоб ишларга харжла ёки умрнинг ҳар дақиқасини ғанимат билиб, ҳамиша келажакни, охиратни ўйлаб мазмунли умргузаронлик қил, дегани бўлса керак. Назаримда устознинг ўзлари худди ана шундай яшаб ўтдилар бу оламдан. У кишининг хонадони доимо гавжум, камтарин дастурхони атрофида чумолисифат, меҳнаткаш толиби илмлар ҳам бирдай суҳбат қуриб ўтиришарди. Соҳиби хонадон, одати бўйича, кўпам гапга аралашмас, мабодо бировнинг оғзидан янги бир фикр ёки қизиқ бир гап эшитса, шавқ билан қийқириб, маъқуллаб қўярди. Ача шу хил дилкаш давралар гўё устознинг туғилган кунига (айниқса, кейинги пайтлар) айланиб кетгандек бўларди.

Файбулла ака бу оламда куйиб, ўртаниб, ёниб ва алангадек порлаб яшади. Бунга унинг жонли хотиралари гувоҳ. Агар унинг куйиб, ўртанишларидан воқиф бўлмоқчи бўлсангиз шўро даврида биринчи Ўзбек қомусини чиқаришдаги елиб-югуришлари, Масковдаги беписанд ва ҳиккабаланд "оға"лар ва республикамиздаги айрим "юраксиз", "хона шер-у, майдон ғариб" тўралар билан тўқнаш келгандаги ҳолатлари, устоз Иброҳим Мўминов ва бошқа алломалар билан қилинган ширин ва орифона суҳбатлар, бой берилган имкониятлар, дўстман деганларнинг сотқинлиги-ю "эрта сўнган" талантлар учун чекилган қайғу-ю ҳасрат тўла ёднома-ю эсдаликларни албатта топиб ўқинг, кам бўлмайсиз...

Бу қайғу-ҳасратлар ҳали ҳолва эди. Устоз ҳаётидаги унинг ўзи ёзишга улгурмаган бир сирли нуқта нафақат ўзини, балки унга яқин барча кишилар қалбини ларзага солган, мудҳиш бахтсизлик, умр бўйи етиб ортадиган алам-армон хирмони ҳақида жиндай тўхталмоқчиман. Мустақилликнинг дастлабки алғов-далғовли йилларида домланинг ягона ўғли, Республика прокуратурасининг тезкор ва ҳалол терговчиси Ҳабибулла Саломов номаълум жиноятчилар гуруҳи томонидан бедарак йўқотилди. Ким улар?

Жиноятчиларнинг ёвуз мақсади фақат Ҳабибуллани йўқотишгина эмас, балки ўз жинойи ишларини хаспўшлаш, эндигина бўй кўрсатиб келаётган чақалоқ истиқлолни ғаразли чимчилаб қўйиш эди... яна у ёғи (ҳозирча) яратган Аллоҳга аён. Бу мубҳам, сирли йўқолишдан (йўқотиш деса тўғрироқ бўлар) кунлар, ойлар, йиллар ўтган сари "дада"млаб қолган норасида гўдакларнинг, "қаердасан, болам?" деб миз-миз кўз ёши тўккан онайи зорнинг, "наҳотки ўлган бўлсанг-а, Ҳабибулла?" дея манглайига муштлаган шўрлик отанинг, ҳамма-ҳамманинг боши сих қотган эди ўша кунлар... Ўлиб айрилгандан кўра тирик айрилган ёмон экан. Ўлганга аза очилди, Куръон тиловат қилинади, дўст-ёрларнинг "бандалик" дея таъзия билдиришлари дилга юпанч бўлади. Э, воҳ! Айрилиқнинг барча юки оила бошлиғининг елкасига тушди. Фарзанд доғини душманингнинг душманига ҳам кўрсатмасин. Боласининг дарагини келтирганга бутун жону жаҳонини беришга тайёр эди у. Устознинг республика радиоси "Оқшом тўлқинлари" дастурида йиғлаб-йиғлаб халққа мурожаат қилганлари кечагидай эсимда... Лекин у кўз ёшларини оила аъзоларига, бошқаларга кўрсатмасликка ҳаракат қиларди. Ўз йўлини ўзгартиб қалб сари сингиган бу зардоб ёшлар бирпаснинг ичида уни мажолсиз чолга айлантириб, қўлига ҳасса тутқазди. Бир қарашда, ўрта бўйли қариянинг қомати алифдай тик, тоғдай салобатли кўринарди. Бу салобат, бу ростлик унинг ботинидаги иймон басаломатлигидан, виждон уйғоқлигидан эди чамамда. Яна қаддининг букилмаслигига сабаб, унинг йиқилса суюйдиган, садоқатли умр йўлдоши — Шаҳрибону янга, меҳрибон қизлари, фарзандидек азиз, ўнлаб ҳамиятли шогирдлари, дўст-биродарлари, энг асосийси бир умр эзгулик, адолат ва дину диёнатга хизмат қилиб келган қалами борлигидан эди.

Яратган Аллоҳ ўз бандасига тошдан ҳам қаттиқ бош, метиндек мустаҳкам бардош берар экан. Аслида бардош дега-

ни мусулмон фарзандларига ҳар қандай оғир шароитда ҳам тириклик учун, ўз туғилган тупроғи, эл-улус учун, беғубор маслак учун шукр қилиб яшамоқ эмасми? Ҳа, худди шундай! Ўз бошидан жуда кўп савдоларни кечирган падари бузруквори Мулло Тожи ва устозларидан эшитган бу фалсафа унинг қон-қонига сингиб кетган, бундан ўзгаси гуноҳи азим, деган хулосага у аллақачон келиб бўлган эди. Зотан, унинг ота-боболари, бутун бошли мард, жасур ва жафокаш халқи бир ярим асрдан ошиқроқ шу ғоя учун, шу фалсафа учун курашиб келмадиларми? Нима бу? Камбагални оғзи ошга етганда нега бурни қонайди? Бир чеккада обидийда қилиб ўтирсинми энди? Йўқ! Бурни қонаса ҳам, танасидан бошини жудо қилсалар ҳам шу ғоя учун курашади, орқага қайтиш йўқ! Шунинг учун ҳам у яшашда давом этди. Яшаганда ҳам ёниб, алангадек порлаб яшай бошлади...

Бунга унинг ўзи ёзиб қолдирган жилд-жилд китоблари, телевизор ва радиодаги чиқишлари, газета-журналлардаги ҳар куни, кун оша чиқиб турган истиқлол, маънавият ва миллат бирлиги ҳақидаги публицистик мақолалари, дорилфунунлар, академиялар, ўқув юртларида ўқиган маърузаларини тинглаган юз минглаб ёш мутахассислар ва раҳбарлар, ўнлаб шогирдлари гувоҳ. Унинг мустақиллик йилларида Файбуллох ас-Салом таҳаллуси билан чоп этилган "Толибнома" ва "Ҳалоллик бозорда сотилмайди" китобларидан Республика Олий ўқув юртларида мана бир неча йилдан бери дарслик сифатида фойланиб келинмоқда.

Файбулла ака Ўзбекистонда энг серҳафсала, камтарин, зукко, сермулоҳаза, энг асосийси, тамасиз олимлардан бири эди. Шунинг учун устознинг садоқатли шогирди Сайди Умирнинг ёзишича, алломанинг асарлари ва шогирдлари рўйхати кўп эмас, кам эмас 150 бетни ташкил қиларкан...

БИР ТАРЖИМА МАШМАШАСИ

"Юксалишни истасанг, бошқаларни кўтар..."
(Файбулла ака суҳбатларидан.)

1974 йилнинг ёзи. Мард ва танти инсон, ёзувчи Иброҳим Раҳим мени "Муштум"га ишга таклиф қилганларига ҳали бир йил ҳам тўлмаган. Улуғлар ишончини оқлаш учун

катта ғайрат ва садоқат билан ишга киришиб кетганман. Туш пайтида ички телефон жиринглаб қолди. Ғўшакдан:

— Бир келиб кетинг қишлоғимизга! — деган хушчақчақ овоз эшитилди. Бош муҳарриримиз ўз ҳузурларига чорлаганда бошқа раҳбарларга ўхшаб "Бу ёққа бир киринг!" демасдан, машҳур қўшиқнинг машҳур сатри билан мурожаат қилардилар. Кирдим. Ёнларида атоқли ёзувчи ва жамоат арбоби, Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётининг директори Ҳамид Фулом. Иккала устоз ширингина суҳбат қуриб ўтиришарди. Бир пасда уларнинг суҳбатига қўшилиб, Иброҳим аканинг таклифи билан бир нечта латифа ҳам айтиб ташладим. Суҳбат ниҳоясида Ҳамид ака:

— Неъматжон, сизга бир хизмат бор эди, — деб қолдилар ва жиддий қиёфада стол чеккасида турган сариқ муқовали қалин китобни қўлга олиб салмоқлаб сўрадилар: — Бунни кўргандирсиз?..

Бу ўша йилларда машҳур москвалик ёзувчи Борис Приваловнинг "Улыбки Майсары" китоби бўлиб, Тошкентда "Ёш гвардия" нашриётида олтмиш минг нусхада рус тилида чоп этилган эди.

— Кўрганман-у лекин ҳали ўқишга улгурмадим, — дедим қимтиниб.

— Шу китобни ўқиб чиқиб, бизга таржима қилиб берсангиз. Иброҳим акангиз билан маслаҳатлашган эдик, у киши бу иш фақат сизнинг қўлингиздан келишлигини айтдилар. Ўзимизда катта тиражда чиройли қилиб чиқариб берамиз, — дедилар Ҳамид ака.

Бу таклиф бехосдан мени довдиратиб қўйди. Нима десам экан? Бироз чайнаиб:

— Аввал ўқиб кўрай-чи, — дедим, чунки бу устомон ёзувчининг таъриф-тавсифини адабий доираларда жуда кўп эшитган, унинг дам Озарбойжонда, дам Тожикистонун Туркманистонда, дам СССРнинг аллақайси бир шаҳрида турли жанрдаги китоблари потирлаб чиқаётганидан ҳам хабардор эдим.

Сариқ муқовали китобни кўтарганча судралиб кабинетдан чиқдим. Бир ҳафталар ўтгач яна ўша учрашув такрорланди. Ҳамид ака:

— Хўш, қалай, ўқиб чиқдингизми? — деб сўрадилар менга синовчан тикилиб.

— Удалай олмасам керак, тили жуда оғир экан, — дедим жиндай ёлғон аралаштириб, чунки китобни ҳали ўқимаган эдим.

— Йигит кишининг сўзи битта бўларди-ку,— дедилар кесатиброқ,— биз сизга ишониб...

Гап йигитчиликка келиб тақалгандан кейин ноилож:

— Бўпти,— дедим дангалига ишонтириб,— китобдан иккита қиссани таржима қилишга уриниб кўраман.

Орадан ҳафта ўтиб Иброҳим ака яна сўраб қолдилар:

— Ҳамид акангизнинг илтимослари бўляптими?

— Ҳа, бўляпти,— дедим мужмалроқ,— ўқиб чиқдим, афанди ҳақидаги битта қиссани элақага келтирса бўлар.

— Бўлмаса тезроқ эплаштиринг, Ҳамид акангизни ранжитиб қўймайлик тагин, билсангиз, бу сизнинг ўзингиз учун ҳам керак,— дедилар шифтга ишора қилиб.

Хуллас, йигитчилик қўлдан кетмасин деб, уч ойлик кишининг узун кечалари ва илк баҳорнинг "уйку ширин", қисқарган оқшомларида бир амаллаб таржимани тугатдим. Лекин негадир ишимдан кўнглим тўлмай, ғалати бир ҳадик вужудимни ўртарди. Қиссани икки нусхада нашриётга олиб топширдим, Ҳамид ака ҳам, Иброҳим ака ҳам "Баракалла! Яшанг, кам бўлманг!" дедилар. Хурсанд бўлиб кетдим. Лекин, бу хурсандчилик узоқ давом этмади. Орадан ўн беш кун ўтгач қўлёзмани қўлимга қайтариб беришди. Қўлёзмада айрим боблар қизил қаламда ўраб қўйилган, жуда кўп сатрларнинг остига чизилиб, четига "аслига тўғри келмайди-ку!", "бу латифа қайси китобдан олинган?", "Тавба! Таржимон қатларда ўглаб юрибди?.." деган танбеҳларга тўлиб тошган эди.

Ҳафсалам бутунлай пир бўлди. Дунёдан ҳам, адабиётдан ҳам кўнглим совиб кетди. Йигитчилиги шу бўлса, ўргилдим бунақа мардликдан. Азалий хафақон, иссиқмижоз эмасманми, бир неча кун одамларга аралашмай юрдим. Орадан икки ҳафта ўтар-ўтмас бир куни "Ўқитувчилар газетаси" таҳририятида ҳамшаҳрим, ҳассос шоир, раҳматлик Тилак Жўрани учратиб қолдим. У кўзларини чақчайтириб, юпқа лабларини пирпиратди:

— Сиз нима қилиб қўйдийиз?— деди ташвиш билан. Юрагим "шув" этиб кетди, наҳотки "Муштум"нинг янги сонидан бирор ишқал чиққан бўлса, деб ўйладим ва ўша заҳоти:

— Нима қилибман? — деб сўрадим.

— Афанди ҳақидаги китобни кимдан таржима қилган эди-йиз?

— Борис Приваловдан, — дедим бутунлай кайфим учиб, — нима гап, тинчликми?

— Бечора Ғайбулла ака уч кундан бери болохонага чиқиб кетганча пастга сира тушмияпти... олдига бир даста китобларни тўплаб олиб, машинкада чиқиллатиб таржимангизга ички тақриз ёзиб ётибди. Ман борсам ҳам тушмийди. Янгага эрта кечроқ келсин, деб тайинлабди.

"Оббо, иш катта қозонда қайнабди-да охири" деб ўйларканман:

— Ғайбулла ака, дедингизми?,— деб сўрадим.

— Ҳа, наҳотки, танимасангиз? Ғайбулла ака Саломовда.

— Танийман, мақолаларини ўқиганман, лекин ўзларини кўрмаганман... қомусда ишлаган одамми, ахир?

— Ҳа, ўша киши, ҳозир университетда, янги таржима-шунослик кафедрасининг мудири, — деди Тилак Жўра.

— Тилак, тўғриси айт, ука, роса пўстагимни қоқса керак, шундай эмасми?

— Билмийман... худо ҳаққи, ўзини кўрганим йўқ... янга кўймади дедим-ку...

Шанба-якшанба ўтиб, душанба келди. Соат ўн бирларда нашриётга чақириб қолишди. Юрагим ўртаниб кетди, наҳотки душанба деганлари бу қадар оғир кун бўлса, деб ўйладим. Тиззаларим букила-букила тўртинчи қаватга кўтарилдим. Таржима бўйича муҳаррир, раҳматли Ҳасан Тўрабеков кутиб олди:

— Э оқсоқол, қаерларда юрибсиз, суюнчи берсангиз бир хушxabар айтаман, суюнчиям унчалик қиммат эмас, фақат анови ҳикоянгиздаги "ловия қайиш"ни тайёрлаш технологиясини айтиб берсангиз бўлгани... Энди-чи, таржимангизга мана бундай ички тақриз келди, — деди бош бармоғини кериб, — ҳали бунақаси бўлмаган...

Кўлимга икки интервалда машинкада чиройли қилиб чоп этилган 42 бетлик бир қўлёзма тутқазди. Бу Тилак Жўра айтган ўша ички тақриз эди. Ўтира солиб варақлашга тутиндим. Оқ қоғозга катта ҳафсала билан айрим сўз ва ибораларнинг остига чизилиб, баъзи жумлалар қавс ёки тирноққа олинган, айрим сўзлар бошқа таржималар билан солиштирилган эди. Чунончи, "бақалоқ" ва "қилтириқ" сўзларини Чеховнинг аввал таржима қилинган ҳаммага таниш "Семиз ва ориқ" ҳикояси сарлавҳасига жуда ёпишиб тушажаги айтилган... Яна қўлёзмани чизиб, варақ четларига турли хилдаги танбеҳлар учун ички тақризда "қайсидир бир нўноқ муҳаррирнинг эътирозиди заррача асос йўқ!" деб ёзилган эди. Идорамга кириб ички тақризни синчиклаб ўқиркан-

ман, "Оҳ, хайрият, бормисан, адолат? Мени ҳам тушунадиган бор экан-ку бу оламда!" дея ич-ичимдан яйраб борардим... Ички тақриздаги бошқа мақтовларни келтириш унчалик камтарликдан бўлмаса керак. Хуллас, 42 бетлик ички тақриз қуйидаги сўзлар билан якунланган эди: "Ҳурматли Борис Привалов афандим, мабодо Насриддин Афанди ҳақида янги асар ёзмоқчи бўлсалар, Неъмат Аминовнинг ушбу таржимасини тил биладиган яхшироқ бир таржимон топиб русчага ўгиртисалар, Насриддин Афанди ҳақида ажойиб, ҳақиқатга мос келадиган бир асар яратган бўлурдилар..."

Устозларимнинг шу асар таржимасини менга топширганларидан камина фойда қилсам қилдимки, зарар кўрмадим. Чунки, ўшаларнинг саъй-ҳаракатлари билан жуда кўп изтиробларга сабаб бўлган шу таржима китобидан кейин Михаил Зошченко, Григорий Горин, Аркадий Аверченко, Марти Ларни ва бошқа ўнлаб сатирикларнинг асарларини ўзбек тилига ўгирдим. Яна кўрган энг зўр фойдам — шу таржима боис ҳалол ва дилкаш инсон — Файбулла Саломов билан яқиндан танишдим... Муҳтарам устознинг таржима назариясига оид барча асарларини қунт билан ўрганиб, бадий таржима сирларидан воқиф бўлдим.

"ЙЎҚСИЛ" ОЛИМ

"Воажаб... Букур киши ўз букурининг тузалишидан кўра, барча одамларнинг букур бўлишини орзу қилар экан. Э, ҳа... Шунинг учун ҳам букурни гўр тузатади, дер эканлар-да."

(Файбулла ака суҳбатларидан)

Шўро давридан бери бир олимни биламан. Насиб қилсин, ўзига тўқ, бадавлат. Кўринишда жуда қувноқ, танишбилишларига "ҳа, энди биз бир пролетар одам" дея ўзини камтар қилиб кўрсатарди. Олимлар ҳам жуда қитмир халқ эмасми, бора-бора унинг бу ҳазилини лақаб сифатида ўзига осонгина ёпиштириб қўйишди: "Лўм-лўм пролетар". Қизиқ. Файбулла акадаги жўн, ҳатто гоҳида кераксиздек кўринган оддий нарсаларнинг кўпчилиги "лўм-лўм пролетар"да йўқ эди. Аввало, унинг таранг, қип-қизил юзларида атиги биттаям ажин, сочларида биттаям оқ йўқ эди. Аллоҳ бандасини ҳеч нарсадан кам қилмасин экан. Яна унинг бетларида ярашиқли соқол-у қўлида ҳасса йўқ эди. Худо яна бир

нарсдан сиққан эди шўрликни. Йўқ, тополмадингиз. Унинг изидан эргашиб юрадиган биттаям шогирди йўқ эди. Буям майли. Тагин унда Файбулла акадаги гоҳи-гоҳида гупириб-гупириб турадиган юрак хуружи (перебой) йўқ эди, қантни-ку сўрамай қўя қолинг, бир грамм ҳам йўқ... Кошкийди, бу хил "йўқчилик" ҳаммага ҳам насиб этса!

Шу олимнинг шўро замонида бир банкет (ҳимоядан кейинги базм)да:

— Э уми, Файбулла Саломовми, жуда такаббур одам, билсангиз,— дея кекириб маъни қилгани эсимда, — бетга чопар одам...карр...пфф, худбин...

Орадан йиллар ўтди. Юрт мустақил бўлди. Истеъдоднинг манглайида қуёш порлади. Файбулла ака ҳам бор кучи, ғайрати билан ишга шўнғиб кетди. Мустақилликнинг ҳар бир йилини битта рисола ёки китоб билан қарши олди. Мураббийлик фаолияти, илмий ва бадиий ижоди туфайли мамлакатга танилиб, эл-юрт, ҳукумат томонидан эътироф этилди.

Устоз вафотларидан сал аввалроқ, иттифоқо ўша "йўқсил"ни 16-трамвай бекатида учратиб қолдим. Ўша туриш, ўша кўриниш, сохт-сумбат ҳам ўшандай. Фақат унда Файбулла акадаги яна бир нима етишмаётгандек эди. Нима бўлса экан?

— Ҳа, бахайр, йўл бўлсин? — деб сўради у мендан.

— Файбулла акани бир зиёрат қилмоқчийдик.

— Ҳимм... Файбуллоҳ ас-Салом денг, — истеҳзоли тутатган бўлди у, — ҳа, тузук-тузук... ўзи жуда зўр олиму лекин сал инжиқроқ-да, биздан албатта салом деб кўйинг.

Вой, қудратингдан худо! Инжиқлик ҳам қусур саналаркан-да! Менимча инжиқлик ҳақиқий ижодкор учун энг зарур "қусур" бўлиб, ҳар қалай, бепарволик, лоқайдлик ва танбалликдан яхшироқ ҳисобланса керак. Чунки, инжиқ киши бепарвони — ҳушёрликка, лоқайдни — фаолликка, танбални—ишчанликка даъват этади, ўрни келса ўргатади ҳам. Топдим. Ўша "йўқсил" олимга етишмаётган нарса, бу — инжиқлик эди.

... Икки мингинчи йилнинг биринчи феврал тонги. Рутубатли осмондан қор ва ёмғир ҳиди анқийди. Бомдод намозига келганлар қалин кийиниб олишган. Намоздан сўнг муаззин "Салоти жаноза!" дея қичқирди. Ҳаворанг сўзанага ўралиб устига малла жойнамоз ташланган тобут олдинга олиб ўтилди. Минглаб одамлар жанозага саф тортишди. Имом хатиб, истиқлол даври маънавиятининг йирик арбоби, маш-

хур олим Файбуллоҳ ас-Саломнинг ҳаёт йўли ҳақида таъсирчан ваъз айтаркан, энг охирида марҳумнинг сўнгги васияти ҳақида гапирмоқчиман, деб қолди. Вожаб! Бу қанақа бўлдийкин, дея ҳамма ҳайрон бўлди. Ниҳоят имом хатиб томоқ қириб олиб сўзида давом этди:

— Бу ҳам бўлса биродари киромлар, устоз йиллар давомида орзиқиб кутгани — бедарак йўқолган ўғли Ҳабибулла Саломовнинг жанозасини ҳам ушбу жанозага қўшиб ўқиш кераклигини бизга қайта-қайта айтиб кетган эдилар.

Шунда Файбуллоҳ ас-Саломга яқин ва бу сирдан воқиф бўлган кишиларнинг ич-ичидан бир хўрсиниш узилгандек бўлди...

Армонли отанинг сўнгги васияти амалга ошди.

Зухриддин ИСОМИДДИНОВ

"УЧИБ ЮРГАНИМНИ БИЛМАСДИМ..."

Етмишинчи йилларнинг боши. Биз ўқиётган журналистика факультетида Файбулла Саломов деган зўр домла борлигини эшитиб, у кишидан сабоқ олишни орзулаб қолдик. Бироқ афсус, домла худди ўша кунлари кўққисдан аварияга учраган экан, бир йилча дарсга кела олмади. Кейин, бу фалокат-у унга алоқадор операциялар поёнига етиб, факультетга қайтганида танишиб олдик. Файбулла домла очиқ табиатли, фикр-ўйларини дангал айтадиган, дарс ўтган чоғида талабаларни ўз ҳамфикри-ҳаммаслагига айлантира олиш фазилати-га эга, соддафешл, жайдаритабиат одам экан. Аммо бу соддалик, дали-ғулилик замирида катта илм борлиги яққол сезилиб турарди, яъники домла, ким билан гаплашмасин, ҳамсуҳбати "бир парда" пастга тушиб, оддий бир одам сифатида юрагини очиб гапира бошлаганини ўзи ҳам билмай қоларди.

...Домла билан қарийб ўттиз йил бирга бўлдик. Шунинг учун у киши ҳақида кўнгилдаги гапларни жамлаш ҳам, уч-тўрт бетликкина қилиб айтиш ҳам осон эмас.

Илмга эътиқод домла учун бирламчи эди. Нимага, қандай баҳо бермасин, илм манфаатидан келиб чиқар, илм учун... бошқа кўп нарсалардан воз кечган эди. Эсимда, "Ҳайратул аброр"нинг насрий табдили таҳлилига бағишланган дарслари давомида бир қўлида ҳасса тутганича (ҳали хасталиги битмаган эди), ҳар гал Навоийнинг ёстиқдай келадиган "Хамса"сини оғир қора сумкасига тиқиб олиб келар, сабоқ бе-

риш давомида ҳали насрий таржима саҳифаларига, ҳали "Хамса" юзига турли белгилар қўйиб борар, "китоб деганнинг саҳифаси шунақа катта бўлса яхши-да, одам яйраб ишлайди" деб куларди...

Бу — домла ҳақида биринчи таассуротим. Шунинг учунми, ҳатто тирик пайтларида ҳам, қачон у киши ҳақида ўйласам, доим ўша манзара — қирқ ёшларга кирган, аммо қиёфаси ажабтовур нуроний олимнинг завқ билан қўлларини ишқалаб, бизни ҳам ҳаваслантириб, китоб юзига бўлғуси мақолалар, тадқиқотлар учун қандайдир қайд-белгилар қўяётгани кўз олдимга келади.

Чорак асрдан мўлроқ вақт давом этган бу қадрдонлигининг бебаҳо дамларини эслаб бугун бирон гап айтиш кераклигини ўйласанг, кўзларингга ёш тўлади кишининг. Бу ҳаётга ташна, ҳаётсевар инсон, чин маънода ота, чин маънода эр ва эркак, дилдош дўст ва маслаҳатгўй бир инсон, улкан олимнинг ҳаёти ҳамма самимий, принципиал одамларникидай оғир, юрган йўллари ўнқир-чўнқир бўлди...

Расман олганда, домла менинг ишимга илмий раҳбар эди, холос. Аммо аслида биз илмий раҳбар ва тадқиқотчи эмас, чин маънода устозу шогирд эдик. Бунинг устига домланинг, қолаверса янгамиз Шаҳрибону аянинг ёшлари менинг ота-онам билан баравар бўлганиданми, бу бағри кенг хонадон эгалари менга ота-она каби ҳам эдилар, мен эса, вақти келса гап қайтарар, ақл ўргатар, ўжарлик қилар, эркаланар, хуллас, бир ўғил қатори сингишиб кетгандим. То уйланиб, бола-чақали бўлиб кетгунча деярли кун ора шу хонадонга кириб борар, ҳатто меҳмонимизни меҳмон қилиб олиб борар эдим.

Нега? Домла хонадонининг қандай меҳригиёси бор?

Ўйлаб-ўйлаб бир хулосага келаман — домланинг суҳбатти шундай эдики, тадқиқотчиликнинг узун ва машаққатли кунларини... йилларини бошдан ўтказётган, турли қийинчиликлардан силласи қуриб, илмга этак силкиб кетаёзган одам домланинг уйига келиб, у киши билан бир-икки соат гаплашганидан кейин руҳида муқаррар бир ўзгариш юз берар, назарида ҳар қандай машаққат арзимас бир ғишавадай кўриниб қолар, икки соат бурун ўзини мусичаи хоксор деб билган одам шу орада ўзини ҳар қандай илмий муаммони хаш-паш дегунча ҳал қилиб ташлашга қодирдай сезарди. Бу орада оқшом тушар, келинойи қўярда-қўймай дастурхонга ўтқизар, ёш олим овқатланиб бўлгач, Тошкентнинг Бодом-

зор деган мавзеидан баайни бургутдай шиддатга тўлиб, ўз кулбасига йўл оларди.

Очиғини айтсам, домланинг ўз асарлари устида қандай ишлаганини кам кўрганман. Негаки у киши аксар тунда меҳнат қиларди. Кундуз эса дорилфунунда дарс берар, нашриётлар ва газета-журналларнинг таҳририятида бўлар, турли мажлисларда сўз айтар, қисқаси, қайноқ ҳаёт бағрида эди.

Файбулла Саломовнинг тунги меҳнатлари... Бир гал домла икков ўзбек матбуоти нашрлари ва таржимачиликдаги муаммолар тўғрисида иккита мақола ёзадиган бўлдик. Домла эрталаб телефон қилиб, соат ўнларда етиб келишни тайинлади. Қоронғи тушгунча ишладик. Эзилиблар кетдик. Менку, ўшанда нари борса ўттизга кирганман, домла эса элликдан ошиб қолган, қолаверса устма-уст ёпишган бир неча хасталикнинг юки ҳам елкасида эди. Шунинг учун ҳам соат ўнларга бориб тамом ҳолдан тойиб қолди. Осонми — бир кунда йигирма бетча мақолани деярли битказиб қўйгандик! Мақола-ку, қулинг ўргилсин бўлиб битди ҳисоб, аммо Файбулла Саломовнинг асар тили устида қанақа инжиқлик билан ишлашини биласиз, эрталаб яна тўққизларда етиб келишимни тайинлади: ёзганларимизни тагин бир қур кўриб чиқиб, чиройли қилиб машинкалаб, шундан сўнг таҳририятга топширарканмиз. Ҳеч қачон бундай зўр бериб ишламаганимданми, кеч соат ўн бирларда бекатда трамвай кутиб турар эканман, бошим айланар эди. Тонг отиб, тўққиз эмас, базўр ўнга яқин етиб келсам, менга эртароқ келишни тайинлаган домланинг ўзи ҳали уйғонмаган экан. "Ҳа, бу бошқа гап, — деб ўзимга таскин бердим, — осонми, кун бўйи ишлаган бўлсак, домла толиққан албатта". Аммо келинойдан бир гап эшитиб, анграйиб қолдим — домла мени уйга жўнатгач, дарсхонага кирволиб тунги соат учгача яна тинмай ишлапти! Мақола тамом тайёр бўпти, бунинг устига домла унга яна бир неча саҳифа гап қўшиптилар... Ҳа, домла илм деган қўрғоннинг бамисоли бир деви эди, билмадим, девларнинг ҳам кучи бисёрдир, аммо девларнинг саботу матонати, сабру умидворлиги ҳам Файбуллоҳ ас-Саломчалик бўлмагандир?

Аслида, домла каби ва ундан ҳам кўп меҳнат қилган олимлар бисёр эканлигини яхши биламиз. Аммо у кишининг кўплардан бир айирмаси шунда эдики, қуруқ рационалист, гумбаги ичига кирволиб илм қиладиган ипак қур-

тисимон олимлардан ҳам эмасди. Ҳаётнинг барча жиҳатлари — сиёсат ҳам, ахлоқ ҳам, одамлараро муносабат ҳам, ҳассос шоирларнинг нафис ижоди ҳам, иқтисодий тараққиёт йўллари ҳам у кишини бирдай қизиқтирар, бирдай ўйлантирар ва ўртар эди, зеро домла қуруқ ақл кишиси эмас, аввало қалб мардуми эди. Шу боис, бировларга гоҳо ҳаддан ташқари ишонар, вақти келса бундан панд ҳам ер, аммо бошқача бўла олмас эди.

Домла фақат олтмишларга яқинлашиб, оқсоқол аталадиган бўлгач, ўзини мавқеи ва эътиборига яраша тутадиган бўлди, унга қадар бор шижоати илмда, шартакилиги ёзган мақоласида кўринар, одамлараро муомала-муносабатда эса ўта камсуқум, камтар эди. Масалан, олтмишинчи йилларда чоп этилган машҳур "Тил ва таржима" монографиясидаёқ беназир таржимон, таниқли ёзувчи Мирзакалон Исмоилийнинг ижодий маҳоратини, сўз санъаткори эканлигини заргарнинг тарозисидай аниқ кўрсатиб берган, кейинги бир китобида эса бу адиб таржималарини ўрганиш ва шу асосда "Мирзакалон луғати" тузиш керак, бу барча мутаржимларга катта наф келтиради, деган таклиф айтган Файбулла Саломовнинг ўзи то саксонинчи йилларнинг бошига қадар Мирзакалон Исмоилий билан шахсан танишган эмас экан. Етмишинчи йиллар охирида бу адиб таржималари тўғрисида бир-икки нарса ёзганим боис, мен Мирзакалон домла билан яқин эдим, хуллас, Файбулла ака Исмоилий билан менинг воситамда танишишди. Исмоилий домла хонадонига бордик, меҳмон бўлдик, аммо шунда ҳам Файбулла ака ниҳоятда камсуқумлик билан суҳбат олиб борди: аслида эса бу ташриф икки буюк инсоннинг — худо берган бор истеъдодини, жамики куч-қувватини она халқининг маърифати, маданиятини юксалтириш учун сарфлаган, аъмолу эътиқодига кўра букилмас ва эгилмас, шунинг учун ҳам умр бўйи рўшноликка чиқмай ўтаётган икки дилбар шахснинг юз кўришуви эди. Улар кўп жиҳатдан бир хил одам эдилар — ўта меҳнатқаш, ўта истеъдодли, шижоатли, она тилининг инжа назокатини теран фаҳмловчи, серистиҳола, ўта ҳалол, ўта принципал, шу билан бирга, фожиали қисмат эгалари...

Шу суҳбат тўғрисида энди ўйлаб айтаманки, домла ижодининг руҳиятида икки зид қутб борга ўхшайди — бир ёқдан ҳақиқий бадиият, ўта принципаллик олами, иккинчи ёқдан, адабиёт сиёсатини яратаётган одамларни ҳам ту-

шуниш, уларнинг хатти-ҳаракатларини пухта ўйланган оқилона қадамлар сифатида қабул қилишга интилиш му-жассам эди. Шунинг учун ҳам Файбулло Саломовнинг ил-мий ижодида Чўлпон ҳам, Абдулла Қаҳҳор ҳам, Мирзака-лон Исмоилий ҳам, Миртемир ҳам, Шароф Рашидов ҳам бирдай меҳр билан ўрганилган.

Домланинг дўсту қадрдонлари, шогирду ҳамкасблари, ошно-билишлари, муҳибу мухлислари кўп эди, бу кўплар-нинг ичида куйдирмажонлари ҳам бисёр учрарди. Эсимда, бир куни уйига борсам, ҳовли ўртасида чехларнинг "Свет-ловар" деган пивоси, яна бошқа ичкиликлар уйиб қўйилган экан. Домланинг ўша кунлари кайфияти чатоқ эди: ўндан ортиқ китоблари, юзлаб мақолалари чоп этилган, ўнлаб шогирдлари фан номзоди бўлган, ўзи ҳам зўр шукуҳ билан докторлик диссертациясини ёқлаган, ҳаммаси зўр, аммо ба-хил дўстларнинг қутқуси билан диссертациянинг тасдиқла-ниши чўзилаётган эди. Домла мени кўриб, суюниб кетди. Дардлашадиган бир одам керак-да, бунақа пайтда. Кечгача қолиб кетдим, бир яшик пивонинг бошига етдик, ўтган-кетган гапларнинг кўпи ўртага тушди, роса хурсандчилик қилдик. Домланинг ҳовлида кўтариб юрадиган "Океан" при-ёмнигидан концерт бериб турган эди. Бир маҳал Абдуҳо-шим Исмоилов гижжакада ғамгин бир куйни эшиб чала кетди. Бутун вужудини қулоқ қилиб тинглаётган домла-нинг кўзларида ёш ҳалқаланди, куйнинг савтига келганда домла оҳ тортиб, охири йиғлаб юборди, бир четга ўтиб, бурун қоққан бўлди, бастакорнинг отасига раҳмат айтди. Демокчиманки, домланинг дили шунчалар ҳассос, шикаста эди, кўчада йиғлаб турган бир гўдакнинг ёнидан ҳам хо-тиржам ўтиб кета олмасди.

Илм ҳомийларидан бири тўқсонинчи йилларнинг ўрта-ларида "Файбулла ака, жами ёзганларингизни тўплаб чоп эт-сак, неча жилд бўларкин, чиқарамиз" деганида, домла "Ўттиз жилд бўлади" дегани ва енг шимариб шу ишга киришиб кетгани маълум. Ажабки, биз дастлабки ўн-ўн беш жилд шу пайтгача нашр эттирилган китоблари ҳисобидан тўлади, деб ўйлагандик, аммо домладаги шижоат шу қадарлик эдики, янгидан китоб ёзишга тушиб кетди — янги салмоқли моно-графиялар ҳам, ҳаёт дафтарлари ҳам, оммабоп илмий асарлар ҳам яратилди. Ҳали ёзиб нашрга тахт қилиб қўйилган, ёзиб бўлинган, аммо нашрга тайёрлаш лозим бўлган ва ёзиб бош-ланган қанча асарлари бор домланинг.

Афсус, умр вафо қилмади.

Етмишинчи йилларнинг охири... Академиянинг биринчи қаватида (у пайтда Тил ва адабиёт институти шу қаватда жойлашган эди) мармар пол узра аста гаплашиб кетар эканмиз, домла армон билан "Эҳ, ёшлик, қандай ўтганини билмай ҳам қоларкансан киши, — деб қолди. — Илгари энциклопедия нашриёти ҳам шу ерда эди. Мен ёш, ғайратли, ишлаб чарчамайдиган чоғим, ҳам институтда директор муовини, ҳам энциклопедияда Иброҳим Мўминовга ўринбосарман, кун бўйи шошиб, мана шу йўлакдан елиб юрганнинг, мана шу зинапоялардан чиқиб тушганларимнинг ҳисобини билмас эдим, чамаси, учиб юрган эканман..."

Ўн тўрт жилдлик муаззам қомус чиқаришнинг барча илмий-ташкилий жиҳатлари бошида бўлган, ўзбек таржимашунослик мактабини асослаган устоз, самимий инсон Файбулла Саломов домланинг орамиздан қандай учиб кетганини бизлар ҳам билолмай қолдик.

Ўнлаб китоблар ёзган, ўнлаб шогирдлар етиштирган Файбулла домланинг жисму жони, бутун борлиги энг шаффоф обиҳаётдан иборат бўлган айсберг каби кўз ўнгимизда уммон бағридаги муз тоғи янглиғ эриб тамом бўлди. Аммо домланинг ўзбек сўзшунослигини ривожлантириш йўлидаги меҳнатларининг ҳам худди айсберг каби фақат ўндан бири юзада турибди, холос. Қолганлари — эл ичида, шогирдлар дилида.

Одилжон САФАРОВ

МАНГУ МЕРОС

Таржима — илм ва санъат. Илм бўлганда ҳам, не-не илм аҳли хаёлини асрлар мобайнида банд этиб келаётган, санъат бўлганда ҳам, санъатларнинг шоҳи, дегим келади. Файбуллоҳ ас-Салом йиллар давомида мана шундай илм ва санъатнинг бешигини тебратди, таржима мактабини яратди.

Домла қомусий омилларни ҳам ҳар томонлама ўрганишга, миллий ва шарқона анъаналар асосида чуқур таҳлил қилишга жиддий эътибор берди. "Таржимон, — деб ёзганди устоз, — тил соҳасида ижод қилади. Тилнинг асосий қурилиш материали эса сўздир. Бадиий адабиёт учун ғоятда муҳим бўлган кўрсаткичлар — бадиийлик, образ ва образли-

лик, мажоз ва мажозийлик — барчаси сўз замирида яширинган, сўзда ўз ифодасини топади ва сўз орқали реаллашади. Бинобарин, сўз танлаш бадиий таржимада бирламчи аҳамиятга эга".

Таржима аниқлигини унинг эстетик қиймати аслиятга нечоғли яқинлигида деб билган Файбуллоҳ ас-Саломнинг юқоридагига ўхшаш фикри Чингиз Айтматов қаламига мансуб "Асрга татиғулик кун" ва "Қиёмат" асарларининг ўзбекча таржимасига ёзган тақризида ҳам учрайди: "Ҳар бир таржима қилинаётган асарга мутаржим айни ўша асарга мос услубий калит тополмаса, уни ўгириб бўлмайди. Балки ўгириб бўлар ҳам — бундай ишлар тўлиб-тошиб ётибди! Бироқ, бу муаллифга, унинг асарига ё тақлид, ё ўхшатма, ё сохтакорлик ёки баъзан ҳатто тухматга ўхшаган бир нарса бўлиб чиқади".

Файбуллоҳ ас-Салом таржимани "Шарқ билан Ғарбни бирлаштирувчи бамисоли олтин кўприк" ва "Муҳаббат фарзанди", — дея таърифлаган. Устоз нафрат билан таржима бўлмаслигини, акс ҳолда меҳр ёлқини ўрнига совуқ лоқайдлик, эътироф ўрнига эътироз, тасдиқ ўрнига инкор туйғуси ҳосил қилиш, ўзни ва ўзгани алдаб қўйиш ҳам мумкинлигини таъкидлаган.

Файбуллоҳ ас-Салом илмий раҳбарлигида 53 киши фан номзоди, шулардан 5 нафари фан доктори даражасига эришган. 1999 йилнинг 17 декабрида "Олмон таржимашунослигида ҳерменевтик таржима ва скопос (мақсад) назарияси масалалари" мавзусидаги номзодлик диссертацияси ҳимоясидан сўнг, улар қаторига мен ҳам қўшилдим.

"Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқутмиш ранж ила,

Айламак бўлмас адо ҳаққин онинг юз ганж ила", — деб ёзган Алишер Навоий. Бошқа ўнлаб шогирдлари қатори менинг ҳаётимда ҳам устоз ўчмас из қолдирди. Кўп нарсаларни сўраб, маслаҳатларига амал қилиб ўргандим. Сўрамаганларимни ёзган китоблари-ю мақолаларидан топдим. Устознинг дарёдай меҳри, оталарча ғамхўрлигини чин дилдан ҳис қилдим. Профессор Нажмиддин Комиловнинг қуйидаги фикрини тўлиқ маъқуллаймак: "Устозлик — шогирдлар эҳтироми, халқ эҳтироми, жамоатчилик эҳтиромига сазовор бўлган чинакам раҳнамо одамнинг унвони".

1989 йилнинг апрел ойида Ўзбекистон ёзувчилари уюшмаси қошидаги Таржима Марказида бўлиб ўтган йиғилишда Файбуллоҳ ас-Салом сўзга чиқиб, хорижий тиллардан ўзбек тилига ва ўзбек тилидан хорижий тилларга бевосита

таржима қилиш имкониятлари пайдо бўлаётгани, бу борадаги дастлабки саъй-ҳаракатлар таҳсинга лойиқлиги хусусида фахр ва ифтихор билан гапираркан, "Агар йилнинг бир куни белгиланиб, мана шу кун таржимонлар куни сифатида нишонланадиган бўлса, айна муддао бўларди", — деганди. "Зар қадрини заргар билади", деганларидек, таржима машаққатлари-ю унинг халқаро алоқа, жамият тараққиёти учун нақадар муҳим аҳамиятга эга эканини дилдан ҳис қилган таржимашунос олимнинг мана шу орзуси яқин келажакда амалга ошиб қолса, ажаб эмас.

Юртимизда таржимонлар тайёрлаш масаласи, таржимонларга эҳтиёж қай даражада? Бу саволларга жавобни қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. Республикамиз мустақилликка эришганидан кейин, унинг турли мамлакатлар билан фан, техника, маданият, адабиёт, санъат, иқтисодиёт, сиёсат соҳасидаги муносабатлари тобора ривожланиб бормоқда. Демак, бизга мана шу соҳалар бўйича малакали таржимонлар керак.

2. Ўзбекистон буюк тарихга эга бўлган, беқиёс тарихий дурдоналарни ўзида мужассамлаштирган юрт. Самарқанд, Бухоро, Хива каби шаҳарларимизни кўриш, халқимизнинг ўтмиши ва ҳозирги ҳаёти билан яқиндан танишиш иштиёқида бўлган хорижликлар кам эмас. Ҳар йили турли мамлакатлардан келадиган минглаб меҳмонларга юртимизни таништириш учун хорижий тилларни биладиган иқтидорли таржимонлар керак бўлиши табиий.

3. Ўзбекистонда кўплаб қўшма корхоналар, фирмалар, элчихоналар, халқаро ташкилотлар, хорижий банклар фаолият кўрсатаётгани ҳам етук таржимонларга эҳтиёжни кучайтиради.

Айни пайтда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетидагина эмас, Самарқанд Давлат чет тиллари институтида ҳам таржимашунослик кафедраси мавжудлиги, Ўзбекистон Давлат жаҳон тиллари университетида таржимон мутахассислар тайёрлайдиган алоҳида факультет фаолият кўрсатаётгани мустақиллик шарофатидир. Бундай шароитда юртимизда таржима илми янада ривожланади. Мазкур илм қай даражада тараққий этишидан қатъи назар, авлодлар Файбуллоҳ ас-Салом меросига қайта-қайта мурожаат этишларига ва азиз устозимизнинг табаррук номини мудом улуғлашларига ишончим комил.

ШОГИРД ДЕСА ЖОНИНИ ҲАМ БЕРАР ЭДИ...

1967 йилнинг охирлари эди. Камина у вақтда Самарқанддаги ўрта мактабда ўқитувчилик қилар эдим. Бирга улғайиб, дорулфунунни бирга битирган дўстим Нажмиддин Комилов Тошкент шаҳрига бориб аспирантурага кирган, бизнинг ҳавасимизни келтириб зўр бир домлага шогирд тушганини, яқинда мени ҳам Тошкентга, шу домла ҳузурларига чақириб илм оламига шўнғишимни билдириб хабар етказди. Ростини айтганда, у пайтда аспирантурага кириш, номдор олимга шогирд тушиш бахт эди. Шу йил декабр ойининг охирлари эди. Нажмиддиндан телеграмма олдим ва унда зудлик билан Тошкентга етиб келишимни, менга аспирантура имконияти қидирилаётгани, Ўзбекистон Фанлар Академияси Тил ва адабиёт институтида кичик илмий ходим бўлиб ишга тайинланишим билдирилган эди.

Тайинланган вақтда Тошкентга келдим. Нажмиддин у вақтда Тошкентда яшаётган эшони шайх Қутбиддин Муҳиддин ўғлининг уйларида турар, уларни мен таништириб қўйган эдим. Нажмиддин менга қараб: "Вақтни бой бермайлик, зудлик билан менинг раҳбарим, Сизни ишга тайинлайдиган домла Файбулла аканинг ҳузурларига борамиз" деди ва иккаламиз домла истиқомат қиладиган Тошкентнинг Чилонзор туманидаги "Чайка" кинотеатри орқасидаги тўрт қаватли уйга бордик. Мени йўл-йўлакай домла билан учрашиш салобати босар, у кишини барваста қоматли, мижозан тундроқ, виқорли киши сифатида тасаввур қилардим. Уйлари эшигининг тугмасини босгандик, кичик жуссали, истаралари иссиқ, елкаларига чопон ташлаган киши бизни қарши олди. Лутф билан хонага олиб кирдилар ва индамай чиқиб кетдилар. Мен Нажмиддинга қараб:

— Домла кўринмайдилар? — дедим.

— Файбулла ака шу кишида, тақсир, — деб жавоб берди дўстим.

Анча енгил тортдим. Домла шу куни суҳбатдан кейин Нажмиддинга, "Бўлади, олға!" дедилар.

Шу кундан бошлаб тақдиримда жиддий бурилиш бошланди. Мен кўпдан орзу қилган илмий даргоҳда иш бошладим, Файбулла Саломов эса шу институтнинг директор муо-

вини, биринчи ўзбек энциклопедияси ташкилотчиларининг энг фаоли сифатида илм сирларини ўргатишга киришдилар.

Самарқанд Давлат университети филология факультетининг тожик тили ва адабиёти бўлимини битирганлигимга қарамасдан қандай журъат билан Тошкентдаги иш асосан рус тили, илмий ишлар ўзбек тилида юритиладиган илмий даргоҳга келганимни ҳали ҳам ҳадиксираб эслайман. Самарқандда асосан икки тилда: ўзбек ва тожик тилида сўзлашишлари боис ўзбек тилида бемалол гаплашиб, ёзсам керак деб ўйлаганмач. Кунлардан бирида менга маҳаллий кўмита аъзоси сифатида тоққа чиқишимиз ва дам олиш тартибига оид саккиз-ўн қаторли эълон ёзишни буюришди. Мен эълонни ёзиб, тахтага илганимдан ҳаял ўтмай бир ҳамкасбимиз "Ҳасанжон, бундан кейин агар бирон нарса ҳақида ёзсангиз, менга кўрсатинг, биламан, сиз тожик тилида таҳсил олгансиз, лекин бу тариқа иш кетмайди", деб қўлимга эълон ёзилган қоғозчани тутқазди. Қайси кўз билан қарайки, қоғоздаги матн қизил сиёҳ билан тузатилган, лолақизғалдоқли далани эслатар эди. Унда мен ўнга яқин имловий хато қилган эканман...

Ўша заҳотиёқ Файбулла домла ҳузурларига кириб, мен бу ерда ишлай олмаслигимни, янги уйланганлигим, оилавий шароитимни рўқач қилиб бир амаллаб ёзган аризани қўлларига тутқаздим. Шунда домла ўзларига хос одат билан кулдилар-да, кўз ёшларини артиб олгандан сўнг ўта жиддий оҳангда:

— Мулла Ҳасанжон, илм йўли жуда машаққатли. Агар у текис бўлганда ҳамма олим бўлиб кетаверарди. Кейин, Самарқанди азимдан пойтахтга келиб, олим бўламан деб уйдан чиққансиз... Эртага эрталаб менинг олдимга келинг, гаплашамиз, ҳозир жуда бандман,— дедилар. Эрталабгача менинг аҳволимга маймунлар йиғлар эди. Ўзимча, ўзбек тилини биламан деб юрган эканманда, ишониб.

Эрталаб домланинг ҳузурларида бўлдим. Файбулла ака оталарча меҳрибонлик билан ўтиришга таклиф қилар эканлар:

— Ҳасанжон, иним, тил ўрганиш мураккаб иш, аммо истаган одам уни жуда тез ўзлаштиради. Мана Сизга ўзбек тили, рус тили грамматикаси китоблари. Тожикчасини ўзингиз топасиз. Сизга олти ой муҳлат,— дедилар.

Домланинг хоналаридан жуда руҳланиб чиқдим ва айтганларидай тиним билмай ўзбек тилини рус, тожик тили

грамматикаси билан қиёсий ўрганишга киришдим. Кунлардан бирида Файбулла Саломов сизни чақираяптилар, деди бўлим бошлигимиз. Кирдим. Домла турли қоғозлардан бош кўтармасдан "ўтиринг" дедилар. Ўтиришим билан олдимга бир варақ қоғоз кўйиб, «ёзинг», дедилар ва бир китобдан маттни ўқиб кетдилар. Кейин билсам бу менинг имтиҳон диктантим экан. 140-150 атрофидаги сўзнинг ўзбек тили матнида бешта имловий хато қилибман. Домла текшириб кўрган қоғозларига қараб: «Ҳасанжон, бугун тил ўрганишни бошлаганингизга роса олти ой — сизга берилган муҳлат ўтди. Саводхонлик даражангиз ўсган, ёмон эмас, аммо баҳо—уч! Улгурмабсиз. Сизга яна икки ой муҳлат»,— деб ўзбек тилининг қайси жиҳатларига кўпроқ эътибор беришимни кўрсатдилар.

Хуллас, бу икки ой ҳам ўтди, мен ўз даражада ўзбек тилини ўргандим, кейинроқ Ўзбек Энциклопедиясида муҳаррир, катта илмий муҳаррир, бўлим бошлиғи вазифаларида ишладим, айрим сабабларга кўра Файбулла ака раҳбарликларида диссертация ҳимоя қилмасам-да, шу юксак қалбли инсон туфайли академик Иззат Султон билан танишиб, у кишининг раҳбарлигида Навоий адабий эстетикасига оид диссертацияни ўзбек тилида ёзиб, ёқладим.

Файбулла ака жуда шогирдпарвар киши эдилар. Мен у кишининг оиласи, фарзандлари ва қариндош-уруғлари билан шу даражада яқин бўлдимки, ҳозир ҳам бу оқибат ўз даражасида турибди. Домланинг уйлари 70—90-йилларда ҳалолликка интилган, илм деса ўзини осмондан ташлайдиган ёшлар билан доим тўла эди. Ҳозир разм солсам, бирор нашриёт, телевидение йўқки, Файбулла аканинг шогирдлари бўлмаса!

Файбулла Саломов ўзбек, форс, араб, турк тилларини мукаммал, билган, халқ табобатидан чуқур хабардор, исломшунос, юксак инсон Қутбиддин эшон ҳазратлари суҳбатларидан баҳраманд бўлишни хуш кўрардилар. Ҳазратнинг Олча кўчасидаги тор ҳовлиларида кенг қалбчи кишиларнинг адабий, маърифий йиғинлари бўлар, Файбулла ака бу анжуманинг энг фаол шайдоларидан эдилар. Бу даврда 60-70 йилларда адабиёт, маънавиятимизда номлари машҳур Порсо Шамсиев, Фузайл Махсум, Анисий, Фафур Фулом, Ботурхон Валихўжаев ва бошқалар йиғилиб, турли мавзуда суҳбат, мунозаралар қилар эдилар. Файбулла ака узоқни кўзлаган олим, моҳир раҳбар, ташкилотчи сифатида Ўзбек Энциклопедия-

сида раҳбарлик пайтларида ўзбек тилининг изоҳли луғатини тузиш, кўп тилли фундаментал луғатларни яратиш мақсадида ана шу ёшлари анча катта (улар 70—75 ёшда эдилар) бўлган уламо, олимларни бир бўлимга жамлаб, ишга киришдилар. Бироқ, ўша пайтда айрим ғаламислар "Ғайбулла Саломов эскичиликка муккасидан кетган "чоллар"ни йиғиб кераксиз иш билан шуғулланмоқда", деб гап тарқатганда ҳам парво қилмаганлар. Афсуски, домланинг бу ҳаракатлари охирига етмади, айрим сабабларга кўра Самарқандга кетдилар, аммо жуда оз муддатдан кейин яна Тошкентга қайтдилар. Аммо бу улкан ишни давом эттиришга энди шароит йўқ эди. Эсимда, устоз умрларининг охиригача шу ишни ниҳоясига етказмаганликлари учун ачиниб юрдилар.

Ғайбулла ака кейинги уч-тўрт йил ичида Заҳириддин Бобур ижоди билан жиддий шуғулландилар. Унинг натижаси ўлароқ, Халқаро Бобур жамғармасининг мукофотига сазовор бўлдилар. Домла менинг Бобур ижоди билан шуғулланиб юрганимдан яқиндан хабардор эдилар. Кўп мақолаларимни домланинг назарларидан ўтказиб олар эдим. Кунлардан бирида у киши мени уйларига таклиф қилиб, Бобур ижоди ҳақи жиддий ўрганилмаганлиги, имкон қадар бу борадаги кузатишларимни каттароқ монография шаклига келтириб нашрга ҳозирлашни айтдилар. Бобур асарларининг адабий-танқидий нашрини тайёрлаш кечиктириб бўлмайдиган иш эканлигини куюниб гапирдилар. Домла менга монографиядан сўнг "Бобурнома"нинг бугунги ўзбек тилига таъдилини яратишни топширдилар. Ваъда бўйича монографиянинг дастлабки вариантини тугатиб, домланинг ихтиёрларига топширдим.

Кунлардан бирида туш кўрдим. Домланинг ранглари синиқ, шу ҳолда ҳам юқоридаги ва бошқа китоблар ҳақида мендан сўраб кетдилар. Эртаси куни домланинг уйларига бордим. 4-5 соат мириқиб суҳбат қилдик. Камина ҳар замонда латифалар айтиб тураман, Ғайбулла ака "янгисидан борми?" деб сўрадилар, бир неча латифа айтиб роса кулишдик. Шаҳрибону келиноий палов пишириб келдилар.

Суҳбат Бобурга оид ишларнинг бориши, китоблар тайёрланса унинг молиявий ташвишлари ҳақида бориб, Андижонда Зокиржон Машрабов бошлиқ Халқаро Бобур фонди энг ишончли ва манфаатдор жамғармалиги ҳақида гапириб кўнгиллари тинчлангандек бўлди. Устоз шогирдларининг диссертацияларини ҳимояларга чиқариш, китобларининг

нашри масалаларида қайғуриб кўп фикр билдирдилар. Минг афсуслар бўлсинки, аллома, фаришта инсон Ғайбуллоҳ ас-Салом (кейинги йилларда домла шу номда ижод қилдилар) билан бўлган бу суҳбатимиз охиригиси экан. Орадан олти кун ўтиб уларнинг бу омонат дунёни тарк этганликларини қайғу билан эшитдим. Ўлим ҳақ, аммо устознинг вафотлари биз шогирдларнинг юрак бағрини тилка-пора этди. Бироқ, бир таскин борки, домла биз шогирдлар қалбига юксак маънавий куч, инсоф, диёнат, илм, маърифатга меҳруруғини экиб кетдилар.

Турсуной СОДИҚОВА

ТЎКИЛМАЙ ЎТГАН УМР ОҲОРИ

Халқда "аслига тўғри", "айнимаган палак", "оҳори тушмаган софлик" дейишлар бор. Ғайбулло устоз ана шундай — миллатнинг афзалликларини, наслу насабини ўзида мужассам этган фарзанди солиҳ эдилар. Халқда яна "буюк шайхлар давват пайтида узилади" деган гап бор. Устоз минбарда, нутқ ирод этаётиб, халқнинг кўзига кўзларини қўйиб туриб, ўзи суйган ва уни суйган ана шу халқнинг қўлида жон берди.

Бу хабардан вужудимга яшин тушди, юрагимнинг ўртасини тиг олди! Устознинг соғлигидан ҳамиша хавотирда юрардик, аммо ўлим деган балони бу қадар тез келишини, воҳ, бу қадар тез содир бўлишини ким билибди, дейсиз! Вужудимга тушган ўт оғзимдан отилган каби, бир фарёд янградик! Мен отамда: кейин, онамдан кейин бу қадар гирён йиғламаган эдим! Маъни боғининг кумуш ранг кабутари учди-да, кетди! Самимият инжуларини ёғдириб, одамларнинг губорини ювадиган ул оппоқ булут олис самоларга кўчди-да, кетди! Қўлидаги асо билан қаддини эмас, орийат, ғурурини адл тутган, феъли ҳалим, аслида шер ўтди-да кетди! "Дунё" дея аталган бу эски дўконнинг яна бир чети ғариб бўлди! Қалами бодомдай ғуж гуллаганда, ижоди ларзон-ларзон мевалаганда, тиллари булбулга айланганда, яъники, авж пардасига етганда, биз, мухлисларнинг эса ул киши боис кўнглимиз ғоят ўсганда, Ғайбулло олимдан, Ғайбулло муаллимдан, Ғайбулло навосоздан айру тушдик!

Ғайбуллоҳ ас-Салом тилшунос, менинг эса адабиёт ола-мидан эканлигим боис, ҳаёт бизни ҳеч рўбарў келтирмаган

эди. Аммо атрофдан ва шогирдларидан у киши ҳақида кўп эшитардим. "Бебаҳо одам!" дея таърифлардилар. Республика Маънавият марказига ишга келганимдан кейин, умрларининг охириги тўрт-беш йилидагина бир неча суҳбатларини олишга муяссар бўлдим. Икки-уч бор бир гуруҳда халқ билан учрашувларга бордик. Ҳавас билан айтиш мумкинки, устоз худо азиз қилган киши эди. Эл срасида машҳур эди, қаерда қандай гап айтса, ҳаммага манзур эди. Бу эски дунёнинг ҳамиша янги ҳақиқати шуки, ҳеч кимса Халқнинг амрисиз элга манзур бўлолмайди! Бўйи баравар китоб ёзиб, юз маддоҳга ўзини олқишлатиб, "Мен фалон ихтироларни қилган фалонийман", деб кўкракка урган билан номи ўсмагай, назарга тушмагай! Аллоҳ тили билан дили монандга мўътабарлик бергай! Аллоҳ камолни камтарга бергай! Устоз умрининг сўнгигача ана ўшандай мартабада кетди.

У ҳаммадан яхшилик қидирар, яхшилик топар, зарра ютуғингизни осмонларга кўтарар, сизга рағбат, ғайрат бағишларди. Ғайбулло домла, мен ва яна икки-уч олим суҳбатда эдик. Жойи келди-ю, устоз бирдан жиддийлашди ва сўзларини ниқтаб-ниқтаб: "Биродарлар, гувоҳлигингизда айтиб қўяй, агар Турсуной маънавият бўйича ёзганларини тартиблаб, илмий иш тарзида ҳимоя қилиб қўймаса, мен бу кишидан у дунё, бу бунё рози бўлмайман!" — деди. Бу қадар кенглик кўрсатишни кўринг. Домла олдин ҳам бу хусусда бир-бир гапириб ўтган, лекин мен уни лутф деб билгандим. Шугина гап юрагимни неча кунгача нурлантириб тургани эсимда... Устози азиз, бундай дилпарварликлар учун сиздан Аллоҳ рози бўлсин!

Бу одам кези келганда болаларча содда, самимий ҳам эди. Суҳбатларнинг бирида у киши чуқур хомуза тортдида, (айтишга қийналаётгани шундоққина кўриниб турарди) дил ёриб қолди: "Мени менга жуда қадрли бўлган кишим қаттиқ хафа қилди. Кимлиги сир. (Рўмолчаси билан кўзларини артиб қўйди.) Мен унинг бу озорига лойиқ эмас эдим. Унга талай ёрдам ва муруватларни илингандим. Бу оғриқдан ҳануз ўзимга келолмаяпман-да», — деди. Қарасам, қоврилиб боряпти. Дарҳол руҳий муолажага ўтдим: "Домлажон, шогирд сифатида сиз билан озгина мунозарага киришингизга ҳаддим сиғалими, — дедим аста, — наҳот даҳр ишчиға эътибор қилмасангиз? Бандасининг киши хатосидан гина қилишлари, койинишлари ўринли эмас. Чунки бизни яралаган заҳоти у дилозор билан Яратганининг ҳисоб-

китоби очилган. Бугун бўлмаса эртага унга аталган жазо етиб келади. Сизнинг исмингиз ўртага тушиб, энди у кўргулик тортади. Бунинг устига сиз ҳам мана бундай қаттиқгина қилиб турсангиз, худо урганни Худоберди ҳам қўшиб уриши шу эмасми? Бу мусулмончиликдан эмас! Қолаверса, шогирдга қилинган ҳамма мурувват эҳсондир ва пийсабиллодир. У эсдан чиқиб кетиши керак. Биласизки, миннат — ёмон гуноҳ, "яхшиликларимни билмади" дейишингизнинг ўзида андак миннат бор-ов, дилингиздаги оғриқ шу миннат туфайли эмасмикан, домлажон!" Устоз қошларини керганча ўй суриб қолдилар... Ўша куни кечқурун уйга қўнғироқ бўляпти, гўшакда устознинг овозлари янграяпти: "Баракалла, Турсунойбегим, баракалла! Неча муддатдан бери елкамни эзиб келаётган юкни шундоққина тушириб қўйдингиз-а! Сиз энг тўғри гапни айтдингиз. Бу яхшилигингиз учун худо хайрингизни берсин, назаримда дилим билан бирга дунё ҳам ёришиб кетди-я, раҳмат сизга, раҳмат! — дедилар. Овозлари бамисоли ҳайитлик олган бола каби хушнуд эди...

Файбулло домланинг ҳар бир иши ибрат эди, ҳикмат эди. Бир ҳангомани эшитинг: устоз бир одамга, назаримда, ота ўрнида оталик қилган. Шу йигит улғайиб, камол топиб, мартабаси ҳам кўп ўсибди. Йиллар ўтиб, бир куни домлани қидириб келибди. Обдон дийдорлашиб, мазза қилишгач, кетар пайтда меҳмон қоғозга ўралган бир нарсани "бу сизга" деб қолдирибди. Очиб қарасалар, бир дунё пул эмиш! Энди бу ёғини домланинг ўзидан эшитинг: "Аввалига орият қилдим. Кетидан шайтон алайҳиллаъна мени юпатди — ундан пул сўрабманми, ўзи олиб келди-ку, рад қилсам ҳам, зўрлаб ташлаб кетди-ку, дедим ўзимга! Ҳамма бало шундан бошланди! Авваллари кўчага чиқсам, бир четгинадан ҳассамнинг учига қараб, кўзим ерда қадам ташлардим. Анови пул уйга киргач, ҳадеганда кўчанинг ўртасида бошимни баланд тутиб кетаётганимни, қадамим ҳам гурсиллайдиган бўлиб қолганини сеза бошладим. Саломларга майингина алик олар эдим, энди овозим жаранглаб чиқадиган бўлиб қолди! Олдинлари яхшими-ёмонми, уйимга етиб келганимда ором топиб, роҳатланардим. Энди эса атрофим энсамни қотира бошлади. "Анови тандир мунча хунук бўлмаса, шартта бузиб, зўрини қуриш керак, пул бор-ку!" дейишга тушдим. Бунга ҳам қўяверинг. Умр бўйи бола-чақани яёв юриб боқиб, ҳамма мушкулотимни югуриб ҳал этаётганим учун, оёқларимдан минг ўрги-

либ яшар эдим. Буни қарангки, бир куни ичимдан: "Ҳой, Файбулла, шу аҳволингда ўтиб кетаверасанми? Оёқларингга раҳминг келмайдими? Фалончилардан қаеринг кам, ахир номингни айтиб кўр, жаранглаши зўр-ку! Яхшиси, уйдаги пулга машина ол!" — деган овоз эшитилди. Шундагина ҳушёр тортдим. Бу нафс-ку!— дедим. Ўзимни йиғиштирдим. Менга пул бериб кетган қадрдонимни зудлик билан чақиртирдим. Келди. "Мени тинчимни қайтар, мана бу омонатингни ол", дедим. У қаттиқ хафа бўлди, ҳатто кўзига ёш олди. Аммо унга "агар қайтариб олмасанг, тескари дуо қилиб юбораман" деб кўрқитдим. Кейингина, ноилож олди болафақир!" Бу гапларни устоз хандон кулгу, офтобли юз билан чарақлаб ҳикоя қилар эди...

ФАЙБУЛЛО УСТОЗ!

Туфлаб қўймадингиз қалам, созимга,
Сиз каби ростини битмоғи учун.
Туфлатиб олмабман болам оғзига,
Сизнингдай иймонли ўтмоғи учун!

Асомас, сизни ғоз тутган илм эди,
Дўппингиз дўппимас, орият, гурур.
Бағрида лахта қон ютган дил эди,
Сиз— шу хаста дилни сайратган сурур!

Китобларингизда чах-чах уради
Дилингиздан учган булбулларингиз.
Жаннатга еткурсин, Ҳақдан сўрадим,
Сизни олиб кетган дулдулларингиз!

Маъруф ЖАЛИЛ

ОДАМЛАР ОРАСИДАГИ ФАРИШТА

Файбуллоҳ ас-Салом меҳрибон устоз эди. Ҳақиқий инсон эди. Инсофли, андишали, диёнатли, сабр-қаноатли... Инсонга хос бўлган ҳамма яхши фазилатлар жам эди у зотда.

Баъзи мақтанчоқ, тамагир олимларга, ахлоқсиз, ёлғончи, бевурд қаламкашларга дуч келганда ҳам Файбулла ака эсимга тушади. Бундай иллатлар устозга бегона эди.

У зот менинг назаримда одамлар орасида яшаётган фа-риштага ўхшарди.

Баъзи одамлар гапимни шоирона муболаға деб ўйлар. Баъзилар, "Ҳозирги замонда ҳам шунақа одам бор эканми?" деб ажабланар. Баъзилар буни, "Хотирасига хурматан айтилган шогирд лутфи", деб тушунар. Лекин гапимда муболаға йўқ. Буни Файбулла акани яхши билган одамлар ҳар қадамда тасдиқлаши мумкин. Чунки у киши бирор масалада ёрдам ёки маслаҳат сўраб келган одамни ҳеч қачон ноумид қайтармаган, зарур ишини йиғиштириб қўйиб, ўша одамнинг оғирини енгил қилиш учун астойдил ҳаракат қилган.

Ялқовлик, эринчоқлик нималигини билмасди. Ёрдам сўраганлар билан газета, журнал таҳририятларига, нашриётларга, илмий кенгашларга бирга борар, суриштирарди. Шунга қарамай, ҳар куни ижодхонада узоқ ўтириб, илмий-адабий фикрларини қоғозга туширар, китоблар ёзарди. Домла меҳнаткашликда, ижодий маҳсулдорликда ҳам ибратдир.

* * *

Мен Файбулла акани биринчи марта кўрганим аниқ эсимда. Адабиёт ва санъат нашриётида ишлардим. 1973 йил бўлса керак. Бир куни шоир Тилак Жўра хонамизга кириб келди. Ёнида икки киши бор эди. Бири бўйи узунроқ, қотмадан келган, юзлари бугдойранг. Иккинчиси бўйи ундан пастроқ, юзи оқишроқ, гавдаси келишган киши эди. Тилак уларни таништирди. Уларнинг бири Нажмиддин Комилов, иккинчиси Файбулла Саломов эди.

Иккаласининг ҳам газета, журналларда мақолалари чиқиб турарди.

Танишганимиздан кейин ўша вақтда босмадан чиққан шеърлар тўпламимни совға қилдим. Кўп ўтмай газетада тўпلامга тақриз босилиб чиқди. Тақриз остида Файбулла Саломов, Нажмиддин Комилов, Тилак Жўра имзолари турарди.

Шундан кейин улар билан қадрдон бўлиб, тез-тез учрашиб турадиган, ҳамфикр бўлиб кетдим.

Тилак Жўра нашриётга тез-тез келиб турарди. Ундан домланинг "Таржима назарияси" номли китоб чиқариш ҳаракатида юрганини, бу китоб дастлаб йилига бир марта, кейин ҳар уч ойда чиқадиган қилмоқчилигини эшитдим. Бориб-бориб уни ҳар ойда чиқадиган илмий-бадиий журналга айлантириш

ниятлари бор экан. Унда таржимашуносликка доир илмий мақолалар билан бирга таржима асарлари ҳам нашр этилиши керак эди. Файбулла ака вилоятларда яшаб, институтларда ишлаб, таржимашунослик билан шуғулланадиган одамларга хатлар ёзибди. Баъзилари билан бақамти маслаҳатлашибди. Мақолалар ёзишни сўрабди.

Ташкилий масалаларни нашриёт ва матбуот қўмитаси раҳбарлари билан келишди. Анча мақолалар тайёр бўлди. Тилак Жўрага ёш ва ғайратли бўлгани учун тўпловчи ва нашриёт билан алоқада бўлиш вазифаси юкланди.

Ниҳоят, орзу амалга ошди. Ўзбек адабиёти тарихида биринчи марта "Таржима назарияси" сарлавҳали илмий тўплам босилиб чиқди. Бир неча йил узлуксиз босилиб турди. Унда таржимашунослик масалалари кенг тадқиқ қилинарди.

Бу — Файбулла аканинг ташкилотчи сифатидаги йирик ишларидан биридир.

Энди у кишининг устоз сифатидаги ишларидан бирини эсламоқчиман. Тошкент Давлат университетиде таржима назарияси кафедрасини очиб, унга лаёқатли одамларни жалб қилди.

Тилак Жўранч ҳам. Унга алоҳида меҳр билан қарарди, раҳнамолик қилиб, рағбатлантирарди. Унинг қизиқишига қараб, илмий иш қилиш учун мавзу берди. Тилак Жўра турк адабиётига изиқар, Нозим Ҳикматга, айниқса, ихлоси баланд эди.

Домла унинг мавзусини тасдиқлатиб, ишини тезлатиш ҳақида гапирди. Тилак эса ишни жуда чўзиб юборди.

Охири диссертацияни ёзиб тугатди. Муҳокамалар бўлди. Энди ёқлаш керак. Ёқлаш куни ҳам белгиланди. Бу ёш олим учун жуда қувончли воқеа.

Лекин Тилакдан дарак йўқ. Университетга келмайди. Телефон ҳам қилмайди.

Ёқлаш куни эса яқинлашиб келмоқда.

Домла безовта бўлди. Тилакнинг дўстларидан, касбдошларидан сўраб-суриштиради. Ҳеч ким аниқ билмайди. Охири уйига боради. Борса, эшиги қулф. Қўшнилари билан сўрайди. Улар Тилакнинг болалари билан қишлоққа кетганини айтади.

Домла ҳайрон бўлиб қолади. Нега бундай қилди? Уни биров ранжитдими? Шунча йил қийналиб юриб, энди оғзи ошга етганда нега кетиб қолади.

Файбулла ака қайдасан, Бухоро, қайдасан, Қоракўл, деб йўлга чиқади. Поезд, автобус, такси қилиб Саёд қишлоғига етиб боради. Тилакнинг уйини топиб, куйиб-пишиб дардини айтади. Тилакнинг онаси, қариндошлари, қишлоқдошлари билан гаплашади. Катта олим, профессорнинг қишлоққа, шогирди изидан бориши бу ерда шов-шув бўлиб кетади.

Домла Тилакни кўндириб, Тошкентга олиб келади.

Қайси устоз шундай қилган? Тарихда устоз-шогирдлар ҳақида қизиқ хангомалар йўқ эмас. Лекин бундай гамхўрлик, бундай жонкуярлик ҳеч бир замонда бўлмагандир. Устоз, шогирд бир-бирига муносиб, феъл-атвори ҳам яқин дарвешлар эди. Улар на мол-дунёга, на амал-мартабага ҳавас қиларди. Яхшилик ва илмни ўйлашарди.

Тилакнинг умри қисқа экан, устозидан олдин оламдан ўтди. Бунга ҳам домланинг бошига тушган мусибат сабаб бўлган бўлса ажаб эмас.

Файбулла аканинг 60 ёшга тўлиши муносабати билан университетнинг санъат саройида юбилей кечаси бўлган эди. Тантанали кечадан кейин ўша ерда юбилей дастурхони ёзилди. Шу ерда мен Файбулла аканинг ўғлини бир марта кўрдим. Барваста гавдали, елкалари кенг, бақувват йигит экан.

Шу юбилейдан кейин домланинг яккаю ягона ўша ўғли йўқолди. На ўлиги, на тириги бор. Одам нина эмас. Бунинг устига республика прокуратурасида юқори лавозимда ишлар экан. Шундай одам изсиз йўқолди.

Домланинг бормаган жойи, суриштирмаган таниши қолмади. Бу оғир мусибат Файбулла акани эзиб ташлади. Фарзанд доғидай оғир мусибат бўлмаса керак.

Лекин иродаси мустаҳкам экан. Йиқилмади. Чидади. Сабр қилди.

Ўша кунлари мен ҳам домланинг ёнига борар, далда бериб гамини енгиллатишга ҳаракат қилардим. Кўп одамлар, шогирдлари, дўсту биродарлари келишарди.

Ҳар ким кўлидан келганча таскин бермоқчи, устоз юрак бағрини эзиб турган алам дардини юмшатмоқчи, малҳам кўймоқчи бўларди. Баъзан иккимиз қолганда домла, "Во дариф", деб хўрсиниб кўярди. Мен гапга, сўзга чечан эмасман. Лекин таскин берадиган, озурда дилга малҳам бўладиган бирор гап айтгим келарди.

Бир куни гап орасида дедим:

— Ўғлингиз катта одам. Ҳукуматнинг ишончли одамларидан. Балки махфий топшириқ билан бирор хорижий мамлакатга юборилгандир.

— Ундоқ бўлса, огоҳлантирмайдими? — деди домла.

— Мумкин бўлмагандир. Мумкин эмасдир. Бир разведкачимиз бор эди-ку. "26-отилмасин" киносида. Ўша одамни Германияга қандай жўнатганларини эшитгандирсиз. Сизнинг ўғлингиз ҳам бирор мамлакатга юборилган бўлса, бир кун қайтиб келади. Кўрасиз.

Домла менга жовдираб қарайди-да, ишонқирамагандай дейди:

— Наҳотки... Кошки шундай бўлса.

— Ана кўрасиз. Ўғлингиз қайтиб келади.

Таҳририятда ишлаб ўтирган эдим, Файбулла ака билан Шойим Бўтаев кириб келди. Шойим Бўтаев ўшанда Ўзбекистон радиоси Адабиёт муҳарририятининг бош муҳаррири вазифасида ишларди. Файбулла ака ҳам шу бўлимда ўриндошлик йўли билан ярим ойликка қатнашиб турарди.

Столим устига юпқагина қоғоз жилдни қўйган Шойим деди:

— Домланинг ишлари. Бир соатлик эшиттириш тайёрланг. Мусиқа, кўшиқ билан чиройли қилиб. Зерикарли, қуруқ гап бўлиб қолмасин.

Олиб, варақлаб кўрдим. Жалолиддин Юсуповнинг Машраб ғазалларини қандай излагани, топгани, саралаб девон ҳолига келтирганга ҳақидаги мақоласи. Ортида Файбулла аканинг мактаб ўқитувчиси Жалолиддин Юсуповнинг Машраб асарларини тўплаб, тадқиқ қилишдаги жонкуярлиги ҳақида сўзи бор эди.

Домланинг Жалолиддин Юсуповни Адабиёт ва санъат нашриётига бошлаб келганларини эсладим. Ўшанда домла меҳмонни таништириб:

— Хатирчилик муаллим. Машраб ғазалларини излаб, кўп жойларни кезиб, мана, мукамал девон тузиб келди. Энди шунга китоб қилиб, халққа етказиш керак. Директор билан гаплашдик. Чиқаришга фатво берди, — деган эди.

Ўша китоб босилиб чиқди. Бу Машраб асарлари китоб ҳолида нашр этила бошлагандан бери босилган энг мукамал девон эди.

Муҳарририят иши қизиқ. Баъзан лоп этиб режалаштирилмаган иш чиқиб қолади-да, тайёр нарса ортга сурилади. Баъзан ҳатто бутунлай қолиб кетади. Шундай хижолат бўлиб

юрганимда домлани учратиб узр сўрадим. "Яхши нарса, барибир, бир кун эшиттирамиз", дедим.

Файбулла ака ўзини аллақачон ўнглаб, руҳий мувозанатни тиклаб олган, ғайрат билан ижод қилиб, газета, журналларда бир-биридан қизиқарли, бир-биридан маъноли мақола ва бадиалари кетма-кет босилиб турган пайтлар. Ижоди барқ уриб, мўл ҳосил бераётган дамлар.

— Дарров олтмишга кириб қўйдингизми? Қаранг-а, кечагина ёш йигитча эдингиз,—дедилар.

— Умр шунақа тез ўтар экан, домла, - дедим.

— Юбилейга китоб қилдингизми?

— Бир жилдлик "Сайланма" тайёрладим. Бир-икки оғиз сўз ёзиб бермайсизми?

— Майли.

Кўп ўтмай домла таҳририятга кириб келди. Бир даста қоғозни сумкадан олиб, қўлимга берди.

Қоғознинг биринчи бетига катта-катта қилиб, "Ёнар сўз" деб ёзиб қўйилган эди. Домлага раҳмат айтиб варақлай бошладим. Унда бир вақтлар китобимга уч киши имзоси билан босилган тақриздаги сўзлар ҳам бор эди.

Вожаб. Мен тақризни Тилак Жўра ёзган, кейин устозлари билан бамаслаҳат уларнинг ҳам имзосини қўйган деб юрардим. Одатда энг кичик илмий ходим ёзарди бунақа нарсаларни. Илмий раҳбарлар, устозлар имзоси тепага қўйилиб, ёзган кишининг имзоси энг пастда бўларди. Бу гал акси бўлган экан-да.

Файбулла ака меҳнатсевар олим эди. Эринмас эди. "Ёнар сўз" мақоласи 1544-бетдан бошланиб, 1611-бетда тугаган. Бетланишига қараганда домла ҳамма ёзган нарсаларини бетлаб, қўлёзмасини тартиб билан жилдларга жойлаб юрар экан-да. Ҳафсаладан ҳам худо берган. Чиройли қилиб қўлда ёзилган ҳар бир саҳифада нозик дид, чуқур билим ва меҳнатга ташналик завқи, саранжом-сарихталик сезилиб турарди.

Шу мақоладан бир парча келтирсам манманлик бўлмас деб ўйлайман. Тўпламларимга кўп тақризлар босилган. Шеърдаги шоир фикрини ҳамма ҳам тўғри тушуниб, аниқ таҳлил қилолмайди. Файбулла ака мақоласида "Паризодим" шеъри ҳақида шундай ёзади:

"Эски йўлда янграр эди янги наволар"—дер экан, ўз ижодининг сирларидан бирига "иқроор бўлаётгандай", уни ошкор қилаётгандай кўринади.

"Эски йўлда — янги наволар"... Бу тезиснинг мундарижаси хийла кенг: мавзуда бу тарихий воқеаларни замона эҳтиёжига ва истиқбол режаларига хизмат қилдириш; замонавий воқеаларнинг тарихий тараққиёт тадрижини кўрсатишга уринишда ўз аксини топса, мазмун ва услубда — халқ оғзаки ижоди учун хос анъанавий образлар, сўз ва ташбиҳлардан фойдаланиб, уларни замонавий воқеалар мазмунига "татбиқ" этишда кўринади.

Ўша "Паризодим" шеърининг бешинчи бандида ёзади:
"Мен танлаган йўл ҳаётга бегона эмас,
Мўъжизалар учрамайди унда эҳтимол".

Шеърятда йўл кўп, тариқат кўп. Ўз йўлини топа билмаган шоир эса қанчалик мўл ёзмасин, "Чорраҳада" шеърида тасвир этилгани сингари, тўғридаги, ўнгдаги ва сўлдаги йўлга кириб қанчалик кўп юрмасин, яна ўша турган жойи — чорраҳага келиб қолаверган кишининг аҳволига тушади. Шу билан умрини ўтказиб бўлади: олдинга қараб бир қадам ҳам силжий олмайди. Орқага қайтайин деса, кеч: умр ўтиб кетган. Зеро:

"Умр сафарига ҳамма ҳам бир марта чиқади.

Эътиқодим сен бўлмасанг,

Ўтармидим мен ҳам адашиб..."

деб насрий шеърини яқунлайди шоир.

Шу тариқа Маъруф ўзининг бир шеърида қўйган муаммога бошқа шеърларида гўё жавоб қайтаради.

Эътиқод! Ҳа, Маъруф Жалилнинг шеърлари қандайдир лоқайдлик, "бетарафлик" билан шунчаки сўзбозлик учун эмас, балки ёниб, эътиқод билан ёзилган. Шоир ўзи танлаган йўлда "мўъжизалар учрамайди унда эҳтимол" дер экан, буёғи энди кўпроқ, мўъжизани ким қандай тушунишига боғлиқ.

Шу гапларни ўқиб, ҳайратга тушдим. Домла ғоят билимдон, зукко, донишманд одам. Бунини у кишининг китобларини ўқиган одам англаб олиши мумкин. Лекин мени касби адабиётшунос, шеършунос бўлган одамлардан кўра таржимашуноснинг шеърдаги нозик нуқталарни аниқ илғгани ажаблантирди.

Домла шеърларим тўғрисида ҳеч қачон ўзимга гапирмаган. Мен ҳам шеърларим сири ҳақида ҳеч нарса демаганман. Фақат янги тўпламим чиққанда олиб бориб берардим.

Хуллас, Файбуллоҳ ас-Салом ўзбек таржимашунослигида мактаб яратган саховатли олимгина эмас, шоир, адиб, мақоланавис, меҳрибон устоз ва беқиёс инсон эди.

Охиратингиз обод бўлсин, устоз!

БЕНАЗИР ИНСОН

Файбуллоҳ ас-Салом деганда кўз олдимга ажойиб инсон, ўз соҳасининг зукко билимдони, камтарин, меҳрибон ва дилкаш Инсон гавдаланади. Устоз суҳбатларининг бирида шундай деган эдилар: "Шундай устоз бўлгинки, шогирдинг сен билан фахрлансин, шундай шогирд бўлгинки, устозинг сен билан фахрлансин". Дарҳақиқат, устоз ўзининг устозларига ҳам, шогирдларига ҳам гоят меҳрибон, самимий ва содиқ эдилар. Домла билан танишиш, у кишига шогирд тушиш бахтига ҳам айнан устознинг ўз устози — Ҳамдам Бердиёровга йўллаган мактуби сабаб бўлганди. 1978 йил Тошкент Давлат чет тиллар педагогика институтида малака оширишда эдим. Самарқандга боришга тўғри келиб қолди. Темирийўл шоҳбекатида Абдуқодир Эргашев деган ширинсухан ва хушбичим бир йигит билан танишиб қолдим. У киши Хатирчига қандайдир хат юбориши керак экан (Абдуқодир Эргашев ҳозирги кунда фан доктори, профессор, Самарқанд қишлоқ хўжалик институтининг ректори). Биз биргаликда Хатирчига борадиган бир кишини топиб, унга хатни топширдик. Эндигина хайрлашмоқчи бўлганимизда (Аллоҳга минг қатла шукур) одмигина кийинган, қўлида хат солинган папка билан, ўрта бўйли, очиқ чеҳрали, самимийлиги юз-кўзидан яққол сезилиб турган, истараси иссиқ бир киши шошилиб келиб қолди. Устоз ҳақида озми-кўпми эшитган бўлсам-да, ўша куни Абдуқодир Эргашев туфайли у киши билан шахсан танишиш бахтига муяссар бўлдим. Шундай ольжаноб инсон билан танишишимга сабабчи бўлган Абдуқодир Эргашевдан бир умр миннатдорман. Кейин билсам, мен Самарқандга олиб келган хат домла Ҳамдам Бердиёровга профессорлик унвонини бериш ҳақидаги ТошДУ илмий кенгашининг қарори экан.

Мана шу кичкина тафсилотнинг ўзи ҳам ўз устозига садоқатидан, инсонга хос гўзал фазилатидан далолат бериб турибди. Тошкентга қайтганимдан кейин раҳматли Шариф ака Рўзиев билан устознинг уйларига қадам ранжида қилдик. Ўша куни домланинг хонадонларига озарбайжонлик таниқли таржимашунос олим, профессор Хорун Тохирбеков ва ўша пайтда Озарбайжон Давлат чет тиллар институ-

тининг ректори, профессор Турконхонимлар меҳмон бўлиб келишган эканлар.

Ажойиб суҳбат бўлди. Шу кундан бошлаб устоз раҳбарлигида машҳур олмон шоири Йоханн Волфганг Гётенинг "Фарбу Шарқ девони" бўйича илмий тадқиқот ишига киришдим. 1979—1981- йиллар ҳаётимдаги энг сермазмун дамлар десам бўлади, чунки икки йил мобайнида устоз билан ёнма-ён бўлишга муяссар бўлдим.

Домла ўша йиллари докторлик диссертацияси устида ишлаб юрган эдилар. Устознинг ишлаганларини кўриб қойил қолганман. Тиним билмасдан кечаю кундуз ишлар эдилар. Ҳатто маълум муддатга ТошДУнинг илмий кутубхонасига кўчиб бориб, ўша ерда "яшаб" ижод қилган эдилар. Тўғриси, шу пайтгача кечаю кундуз кутубхонада ётиб ишлаган олим ҳақида эшитган эмасман. Домлани илм чўққиси сари матонат билан оғир юкли вагонларни тортиб кетаётган "локомотив"га ўшатаман. Чунки у киши ўзининг докторлик иши билангина андармон бўлмасдан, шогирдларининг ишларини ҳам назардан четда қолдирмас, илмий-оммабоп журнал ва газеталарда доимий равишда чоп этишни канда қилмас эдилар. Биз учун энг шарафлиси — вақт топиб, шогирдлари яшаётган ТошДУ аспирантлар уйига тез-тез ташриф буюриб, меҳмонимиз бўлиши эди. Қотган-қутган нонларимизни биз билан баҳам кўриб, илмий ишимиз ҳақида, одамийлик, эзгулик ҳақида чиройли ва мазмунли суҳбат қураб, баъзан "қалам ҳақи" олган кунлари бизни сийлаб, меҳмон қилиб турарди. Бу ҳолни кўрган, бошқа аспирантлар домланинг ҳотамтойлигига, одамийлигига таҳсин айтишар, "қани энди бизнинг илмий раҳбаримиз ҳам сизларнинг устозларингиздек бўлса, "қалам ҳақи"дан меҳмон қилмаса ҳам, уйларига эмин-эркин боришимизга имкон берсалар", деб бизга чин дилдан ҳавас қилишар ва устозимизни ҳурматлашарди. Дарҳақиқат, домла бойликка ҳирс қўймаган, қалбан ориф, комил инсон эдилар. Мана шу икки йил мобайнида Гётенинг "Фарбу Шарқ девони"нинг филологик таржимасини, ишнинг етмиш фоизини домла раҳбарлигида бажардим, айрим сабабларга кўра ишни якунлаш, ҳимояга тавсия этиш бир оз чўзилди. Тўғриси, ишнинг бир оз чўзилганидан хурсандман. Сабаби, ишим туфайли устозим билан тез-тез учрашиб туришга, устозни янада яқиндан билишимга, у кишидан янада кўпроқ илм сабоқларини олишимга имкон топилди. Устознинг инсоний фазилатларидан бири шогирдла-

рига бўлган меҳри, мурувватидир. Ҳар бир шогирдини ўзининг фарзандидек севар, ҳимоя қилар, бутун вужуди билан илмий, ҳаттоки оилавий "дард"ини оталарча тинглар, қўлидан келганича ёрдам берар эдилар. Шу боис, узоқ вилоятлардан келган менга ўхшаган шогирдлари тўғридан-тўғри домланикига боришгани, 20—30 кунлаб у кишиникида яшаб, домланинг ишхонасидаги китоблардан, ёзув машинкаларидан фойдаланиб, домла билан биргаликда ишларини яқунлаганликларининг гувоҳи бўлганман. Менинг ўзим ҳам домланикида яшаб, туз-нонини еб ишимни яқунлаганман. Домла ҳар доим, "Салимжон, тортинманг. Сизнинг шароитингизни биламан. Тўғридан-тўғри бизникига келаверинг, фақат шаҳри азим Самарқанднинг нонидан тўрт дона олиб келсангиз бўлади. Бошқа нарса кўтариб юрманг. Мени хижолатга қўясиз, худога шукур, ҳамма нарса етарли", деб мийиғида кулиб қўяр эдилар. Шу ўринда устознинг рафиқалари — Шаҳрибону ая ҳақида ҳам самимий ҳурматимни айтмасдан иложим йўқ. Аяжонимиз ҳам устоз даражасидаги ажойиб, қалби ҳам, фикри ҳам гўзал бир инсон. У кишининг бизга кўрсатган меҳрибонликларини ҳар биримиз чуқур ҳис этганмиз ва бир умрга у кишидан миннатдор бўлиб қоламиз.

Устознинг ажойиб фазилатларидан яна бири суҳбатдоши ким бўлишидан қатъи назар, уни ҳурмат қилиши эди. Ҳар бир сўзини, фикрини бутун вужуди билан тинглар, сўнг ўз мулоҳазасини баён этардилар. Устоз билан бир куни "Конрад Аденауэр жамғармаси"га боришга тўғри келди. Биз у ерда жамғарма бошлиғи билан учрашмоқчи эдик. Афсуски, жамғарма бошлиғи Волфганг Шрайбер иш жойида йўқ экан. Шунда эшигида осиглиқ бир лавҳага кўсим тушиб қолди-ю, уни таржима қилиб бердим. Унда шундай деб ёзилган эди: "Бошлиқ ҳам— одам, лекин, минг афсуски, у қўп ўтмай ўзининг одам эканлигини унутади". Шунда устоз: "Қани энди ушбу лавҳа баъзи кибру ҳаволи раҳбарларимиз эшигига илиб қўйилса, унинг ҳузурига келган шахс ҳам ўзи каби инсон эканлигини шояд билармиди", дедилар.

1992 йил. Устоз ҳаётида энг қувончли дамлар бўлиши билан бирга, оиласи бошига тушган мусибат оиласинигина эмас, балки шогирдларининг ҳам қалбини ларзага келтирди... Ўша кезларда менинг илмий ишим яқунланиб, ҳимояга тавсия этилган, фақатгина баъзи камчиликларини тўғрилашим лозим эди. Орадан икки йил ўтгандан кейин устоз

таржимашуносликка бағишланган илмий анжуманда қатнашиш учун Самарқандга келдилар ва бизнинг хонадонимизнинг азиз меҳмони бўлдилар. Суҳбат давомида илмий ишим ҳақида тўхталиб, мени анча койидилар ва менга тезда Тошкентга боришимни, ишни яқунлашимни қайта-қайта таъкидладилар. Тўғриси, устознинг бу гапларидан кейин бутун вужудим аллақандай ҳолатга тушди. Устознинг метиндек мустаҳкам иродасига ич-ичимдан тасаннолар айтдим. Бошига шундай кулфат тушиб турган бўлса-да, мен каби шогирдларининг тақдирини бир сония ҳам унутмаганлигига қойил қолдим.

Устознинг юқорида айтган гаплари менга қанот бағишлади. Ҳимоя куни белгиланди. Ҳимоядан бир ҳафта аввал устозим уйида нонушта қилиб турганимизда менга қараб: "Салимжон, албатта, ҳимоядан кейин "бир пиёла чой" (аслида керак эмас, лекин энди нима дейсиз, удум бўлиб қолган) ташкил этишга тўғри келади. Ҳозир бозор иқтисодиёти, бирор чойхонада ташкил этсангиз анча пул керак. Келинг, яхшиси, бизнинг уйда ташкил эта қолайлик. Маҳалладан стол-стул ташкил этамиз. Кейин, ичкилик олиб ўтирманг", дедилар. Тўғриси, мен нима дейишимни билмай қолдим. Ич-ичимдан "устоз отангдан улуғ" деган пурмаъно нақлнинг мазмунини тағин бир бор ҳис этдим, холос. Ҳимоя кўнгилдагидай ўтди. Саксон чоғли устозларим, дўстларим, оғайниларим домланинг ҳовлисига ташриф буюрдик. Келсам, аяжоним бошчилигида базм таомлари пиширилган, дастурхонлар рисоладагидай безатилган. Қарасам, столларда турфа ичкиликлар ҳам бор эди. Мен ҳайрон қолдим. Кейин билсам, устознинг ўзлари "ертўладан ичимликларни олиб, столлар устига қўйинглари", деган экан. Ўша куни Самарқанддан келган ўн-беш нафар меҳмон устозникида тунадик. Эрталаб оилам билан маслаҳатлашиб, "ичимликлар ҳақи"ни тўлаш мақсадида устозга мурожаат қилдик. Шунда домла: "Салимжон, сиз ҳеч хижолат тортманг, ўғлим тўй қиламан деб олиб қўйган эди, сизга насиб қилган экан, мен розиман, ахир сиз ҳам менинг фарзандимсиз-ку! Бизнинг уйда ҳам тўйлар бўлсин деб ният қилдим", дедилар. Устознинг бу сўзлари мени чуқур ҳаяжонга солди. Нима дейишимни билмай, лол қолдим. Шунда устознинг буюк қалб эгаси эканлигини яна бир бор теран ҳис этдим. Устозим ана шундай беғубор, саховатли ва дилкаш инсон эдилар. Менинг назаримда, устоз онадан қандай туғилган бўлсалар, бу бева-

фо дунёдан мисли гўдак пок бўлиб ўтдилар. Ўзлари учун яшамадилар, юртим, миллатим, шоғирдларим, ўзбек фанининг равнақи деб ўтдилар.

Биз устозимиз билан фахрланамиз, руҳи покларига таъзим қиламиз, у киши жисман орамизда бўлмаса-да, руҳан биргамиз. Устознинг охирати обод, жойлари жаннатда бўлишини ёлғиз Аллоҳдан тилаб қоламиз!

Муҳаббат БАҚОЕВА

СОДДАДИЛЛИГИ — БУЮКЛИГИ ЭДИ...

Соддалик — буюклик демак. Бу ҳақиқат устозим Файбуллоҳ ас-Салом тимсолида мужассам эди. 1976 йили ТошДУ роман-герман филологияси бўлими сиртқи аспирантурасида жой борлиги ҳақида хабар келди. У пайтларда аспирантурага танлов асосида қабул қилинарди. Мени инглиз тилидан ўзбекчага таржима масалалари қизиқтирар, ўзим ҳам Роберт Бернс ва Жорж Байроннинг айрим шеърларини таржима қилган эдим. Илмий иш қилишни хаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Илмга қизиқшим устун келди. Нуфузли танишларим йўқ эди, ҳеч кимни орага қўймай, омадимни синаб кўрмоқчи бўлдим. Қисқа вақт ичида Ҳенри Лонгфеллонинг "Ҳайавата ҳақида кўшиқ" достонининг ўзбекча таржимаси ҳақида ёзган рефератимни почта орқали Тошкентга жўнатдим.

Ишим филология фанлари номзоди Лола Бобохонова қўлига тушибди ва ижобий баҳоланибди. Тошкентга келганда Лола Бобохоновадан илмий раҳбар бўлишини сўрадим. Лола опа таржима назарияси кафедрасида Файбулла Саломов деган тажрибали киши ишлашини, ўша кишига учрашиб, розилиklarини олса, биргаликда раҳбарлик қилишларини айтдилар. Кафедра эшигини очсам, оддийгина, истараси иссиқ одам қандайдир китобни кўздан кечириб турган экан. Файбулла Саломов шу киши бўлиб чиқди. Домлага ўзимнинг таржималарим ва шеърий машқларимни кўрсатдим. Устоз уларни ўқиб кўрдилар ва илмий раҳбар бўлишга розилик бердилар. Домла билан гаплашиб ўтирар эканман, бу камтар, нуроний инсонга отага нисбатан бўладиган илиқ меҳр туйдим.

Устоз менга шеърий асарларни инглизчадан ўзбек тилига таржима қилишни буюрдилар. Таржималаримни чоп этиш

шарт эмаслигини, фақат у кишига кўрсатишимни таъкид-
ладилар. Кейин билсам, домланинг бу топшириқлари ва гап-
ларида катта ҳикмат бор экан. Домла менинг шеърий тар-
жимага лаёқатимни синаб кўрмоқчи, бировлар ишини таҳ-
лил қилишдан олдин таржимонлик машаққатини чуқурроқ
англаб етишимни кўзлаган эканлар.

Иккинчи раҳбарим Лола опа менга бир йил давомида
200 дан ортиқ илмий ишлар билан танишиб чиқишни мас-
лаҳат бердилар. Бу ҳам илмий савиямнинг ошишига катта
ижобий таъсир кўрсатди. Ҳозирги пайтда айрим ёшларнинг
ўз соҳалари бўйича ёзилган илмий ишларни чуқур ўрган-
май, бирданига илмий иш ёзишни бошлашларини кўриб,
устозларимнинг менга бир пайтлар тўғри йўналиш берган-
ларини, ҳазрат Навоий айтганларидек, илми сарфлашдан
олдин унинг мағзини йиғиш кераклигини тушунаман. Шун-
дай қилиб, мен ҳар икки раҳбаримдан етарлича вазифа ол-
дим ва уйга қайтдим. Уларни бажариб, раҳбарларимга кўрсат-
ганимдан кейингина илмий иш ёзишни бошладим. Домла
билан биринчи кўришганимдаёқ, таржималарингизни чоп
этмасангиз ҳам майли, деганларининг маъносини кейинроқ
тушундим. Домла таржималаримни муҳарририятларга олиб
борсам, тўрачилик деворига бориб урилишимни, у ерда
ишимга тўғри баҳо беролмай, ранжитишлари мумкинлиги-
ни олдиндан билиб, биттагина гап билан мени ҳимоялаб,
асабларимни аяган эканлар.

Таржималаримга шоир Жамол Камол ва Тилак Жўралар
ижобий баҳо бердилар, лекин мен уларни таҳририятларга
олиб борганимда, у ерда инглиз тилини биладиган мутахас-
сислар йўқлигини, шунинг учун асарларни аввал рус тили-
га сатрма-сатр таржима қилиш кераклигини, фақат шундан
кейингина уларни кўздан кечириб, чоп этишлари мумкин-
лигини айтишди. Бу ақл бовар қилмайдиган калтабинлик
эди ва мен таржималаримни чоп эттириш фикридан қайт-
дим.

Умуман, устозим билан узоқ йиллар давомида илмий
ҳамкорлик қилар эканман, у кишининг кўп нарсаларни ол-
диндан кўра олиш қобилиятига эга эканликларини, бу эса
кўп йиллик тажриба ва юксак иқтидор маҳсули эканлиги-
ни сездим. Устозим ҳақида хотира ёзишни ният қилдим. Бу
илм аҳлига ҳам тарбиявий, ҳам маънавий озуқа бўлиши
мумкин. Ҳозирча фақат қисқа хотиралар билан чекландим.

Устознинг айрим хатти-ҳаракатлари Насриддин Афанди латифаларига ўшаб кетарди. Шогирдлар у киши ҳақида латифалар айтиб юрардилар, лекин шу латифалардан ҳам устозимизга чуқур эҳтиром, у киши билан фахрланиш туйғулари сезилиб турарди.

Бир куни домла билан ТошДУ зиналаридан кўтарилаёт-сак, нимадир чирт этиб ерга тушгандай бўлди. Домла енгимнинг тугмаси тушиб кетди, дедилар ва уни қидира бошладик. Шу пайт домланинг танишлари бўлган, кўринишидан анча ёшга бориб қолган салобатли бир аёл ҳам бизга келиб қўшилди. Тугмани уч кишилашиб анча қидирдик, аммо топа олмадик. Шунда у аёл бир латифа айтди (афсус, аёлнинг исми шарифлари ёдимда йўқ). Кўп қаватли бионинг лифти бузилиб қолибди. Зинопоялардан кўтарилаётган бир кишининг калитни пастда қолдиргани эсига келиб, зиналардан тушибди. Биринчи қаватда чўнтагига қўл солса, калит ўша ерда экан.

Латифани эшитгандан кейин домла "Э, мен ҳам енгимга қарайчи" дедилар. Икки енгларига ҳам қараб боқсалар тугмалари жойида экан. Уччаламиз кулиб-кулиб йўлимизда давом этдик. Домланинг ўзлари ҳам қотиб-қотиб, кўзларидан ёш чиқиб кулар эдилар. Шу пайтгача мен домла ҳақларида биронта латифа тўқиган эмасман. Юқоридаги воқеани эса чиндан ҳам содир бўлгани ва устознинг нақадар содда эканликларини яққол кўрсатгани учун ҳикоя қилиб бердим.

Шу билан мен ўзимнинг мингдан икки хотирамга якун ясайман ва домланинг руҳлари жаннатда ором олаётгандир деб умид қиламан. Фақат шу ўйгина домлани йўқотганимиз аламини бироз юмшатади.

Карим НОРМАТОВ

ОРЗУ ВА АРМОНЛАРИ БИСЁР ЭДИ...

Устозинг ҳақида хотира ёзиш осонмас. Мўътабар инсон, аллома, мендан қимматли маслаҳатларини аямаган устоз Файбуллоҳ ас-Салом ҳақида ўйласам, кўз ўнгимда бир нурли сиймо гавдаланади. Қалб жароҳатимга малҳам топгандек бўламан...

1977 йилда Москва Давлат университети журналистика факультетида номзодлик диссертациямни ёқлаб келган пайтим эди. Ёшлик гурури осмонларга олиб чиқади: гўё катта олимман, қаерга борсам, қайси олий ўқув юртида ишласам бўлаверади! Бунинг устига журналистика тарихидан ҳимоя қилганлар бармоқ билан санарли. Менинг мавзуимда таржима тарихига доир фикр-мулоҳазалар ҳам йўқ эмас эди.

Ўша пайтларда тарафкашлик, бир-бирининг устидан ёзлар кўп бўлар, ҳатто думалоқ хатлар ҳам текширилар эди.

Вазирликка ё бирор мутасадди идорага хат келдими, қуйи ташкилотни текшириш учун зудлик билан комиссия тузилар ва текширув бошланиб, муайян муддатда тугатилиши ҳамда юқори ташкилотга таклиф-хулоса берилиши лозим эди.

Шундай вазифа менинг чекимга тушди. Тошкент Давлат чет тиллар институти (ҳозирги Жаҳон тиллари университети)да ишлардим. 1978 йил қиш ойлари Республика Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги комиссияси аъзоси сифатида Тошкент Давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети)нинг журналистика факультетини тезкорлик билан текширишга киришдик.

Арзнома — думалоқ хатда кўрсатилишича, факультет раҳбарияти тарафкашликка йўл қўйган, маҳаллийчилик авж олдирилган, таълим-тарбия ўз ҳолига ташлаб қўйилган, талабалар "баъзи ўқитувчилар" дарсидан қониқмайди ва ҳоказо даъволар.

Кўрсатмалар берилди. Менга таржима назарияси кафедрасини "илма-тешик қилиш" топширилди! Шу текшириш баҳона — бундан 23 йил олдин домла билан илк бор учрашганмиз. Кафедра журфакда эмас, филология факультети биносида жойлашган эди.

Кафедра эшигини оҳиста очдим. Файбулла ака жойларидан чаққонлик билан туриб, меҳр ила бир-икки қадам босиб:

— Келинг, ука. Сиз комиссияданмисиз,— дедилар ва қўл бериб, тавозе билан сўрашдилар.

Менинг келишим ҳақида комиссия раиси кўнғироқ қилиб, "Фалончи боради, МДУда ҳимоя қилган. Соҳангизни тушунади", деб бироз баланддан келган эди.

Шўролар давридаги текшир-текширлар бирёқлама, муайян шахс ёки ташкилотни бадном қилишга қаратилган бўлиб, тирноқ остидан кир ахтарилар, ҳамма ёмонликлар чапланар, тоғни талқон қилган бўлсанг ҳам сариқ чақачалик қадрланмас, фақат ёмон, салбий томонлар топилиб, одамийлик унутилар, хуллас, бир-бирингга душман бўлиб, ўз ёғингда ўзинг қовурилар эдинг. Бунинг устига-устак салоҳиятли, мустақил фикрли одамларга нисбатан "жамият тараққиётига доғ келтиради", "озодликни, истиқлолни орзу қилиб қопти" каби ёрликлар ёпиштирилар, хавфсизлик ташкилоти айбоқчилари томонидан уларга қарши ясама туҳматлар уюштирилар, суриб ташлаш йўллари ўйлаб топилар эди.

Ҳақиқат йўли узоқ эди у пайтларда...

Сўрашдик.

Иккинчи киши — қошлари қуюқ, гавдали, юзлари бир оз гамгин кўринган Очил Тоғаев билан ҳам самимий сўрашдим. Домланинг маърузаларини тинглаганман. У кишидаги дадиллик, мантиқий фикрлашнинг теранлиги, журналистика жанрларини ўта чуқур билишларига тан бермаган киши йўқ. Софдил олимлар билан илмий-ижодий мулоқот бошланиб кетди.

Ўша дамларни эсласам, қалбимга қувонч уфуриб киради. Икки буюк, машҳур аллома-устозлар хузурида текширувчи эмас, домлага имтиҳон топшираётган мулла йигитдай ўтирардим.

Ғайбулла аканинг гурунг асносида "сўроқ" қилганлари ҳамон қулогим остида жаранглайди ва бу сўзлар айни пайтда топшириқ — менинг келажагимга вазифа-мақсад ҳам бўлиб қолганди.

— Диссертация мавзуингиз Ўзбекистон матбуотининг 30-йиллари — коллективлаштириш ва маданий революцияга (домланинг сўзларини айнан келтиряпман — К.Н.) муносабат экан. Бу яхши. Шу йиллари улуг таржимонлар, чунончи Саидғани Валиев, Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Ҳамид Олимжон, Усмон Носирлар етишиб чиқди. Шундайми?

Мен "ҳа" ишорасини қилдим.

— Даврни қарангки, таржима орқали рус ва жаҳон маданияти Ўзбекистонга олиб кирилган. Бу яхши-ку, аммо нима учун ўзимизнинг адабиётларимиз — форсийдан, арабчадан, ҳатто эски турк тилидан таржима қилинмаган!?

— Лотинлаштириш белга тепди! — Чўрт кесиб гапирди
Очил Тоғаев.

Мен бу икки олимнинг баҳсли гапларига анграйиб қараб турар, ҳақиқатан, 1929 йилги араб алифбосидан лотинчага ўтиш хато бўлганлигини кўнглимнинг тўрида сезиб турсамда, ҳозир очиқ-ойдин айтолмасдим. Вақт нозик, ҳар бир сўз "етиб бориши" мумкин... Боз устига текширувчиман.

Икки аллома бундан қарийб чорак аср бурун шўролар қиличини қайраган, мутелик ва манқуртлик сиёсати авж олган пайтларда ҳам бой меросимизни, таржимашунослик санъатимизни унутишмади, ўрганишимиз лозимлигини уқтиришди.

Дарвоқе, ҳар қандай таржима икки тил бойлиги, бирлигининг маънавий мулкига айланиши эмасми?!

...Ўша кун ва яна икки кун мобайнида (сўнгги суҳбатларим Файбулла ака билан кечди) домладан кўп нарсаларни ўргандим. Илмий тил билан айтганда, бўлғуси тадқиқотларим йўналишига йўл-йўриқлар берилди.

— Сиз кандидатсиз. Фанга киришга йўлланма олдингиз. Мен ҳам изланишдаман. Фан доктори бўлиш учун. 20—40-йиллар матбуоти тарихини тўлиқ тадқиқ қилиш лозимга ўхшайди. Буни Сиз бир ўйлаб кўринг!

Орадан кўп ўтмай МДУда ўша давр матбуоти — Марказий Осиё республикалари метериаллари мисолида докторлик диссертациям мавзуси тасдиқланди.

Текшириш натижаларига бағишланган йиғин давом этмоқда. Ёнимда сочлари қоп-қора, қарашлари ўта жиддий, қовоқлари солиқ, аммо нур таратгандай истараси иссиқ одам ўтирибди. Бу улуғ зот — Файбулла ака бўлиб, жим, метин-мустаҳкам, ўлжасини пойлаётган бургутга ўхшарди.

Профессор Очил Тоғаев Файбулла аканинг акси ўлароқ, қизиққон ва шиддатли, тезкор ҳамда зарб билан гапирадиган шахс бўлиб, якуний йиғинда ҳам гапириб, ҳам саволлар бериб, текширувчиларни гангитиб қўяёзди! У киши матбуот назарияси ва амалиёти кафедрасида ишлардилар.

Аллома инсон, камтар ва камсуқум Файбуллоҳ ас-Салом минбарга кўтарилди. Бу онни унутиб бўладими? Йўқ, сира! Салмоқ билан гап бошладилар:

— Бизнинг кафедранинг текширишди, баъзи фикрлар айтилди. Текшириш — бу фикрлар алмашуви, ўзаро ёрдам кўрсатиш бўлиши керак. Қачонгача бир-биримизни кўра олмаймиз, бир-биримизни кавлаймиз. Бу кимга керак?

Факультет декани ёки парткомгами? Истеъдодли журналистларни тайёрлаш, уларни жамият тараққиётига йўналтириш асосий вазифамиз бўлмоғи лозим! Уларни илмга, мустақил фикрлашга ўргатайлик.

Домланинг ҳар бир сўзи ҳозиргача қулоғим остида жангларга...

— Факультетга раҳбарлик қилишни ёшларга берайлик. Ёшлар бетараф ва изланувчан, узоқни кўриб ишлайдиган бўлишади...

Йиғилишда қатнашган вазирнинг ўқрайиб қарагани ва "бўлди" маъносида, домлани тўхтатгани ҳамон хотирамдан кетмайди.

Ўшанда домланинг жуда кўп ўғит-насиҳатларини эшитолмаганимиз учун ҳалигача афсус қиламан.

Хотира ва эслаш жараёнида Файбуллоҳ ас-Саломнинг ўткир ва жўшқин, мантиқли ва мақсадли сўзлари қалбимда бир умр муҳрланиб қолди.

II

Ойнаи жаҳонда домланинг очиқ ва нурли сиймоларини кўриб, қалбни тўлқинлантирувчи нутқларини эшитиб, эртага эрталаб ҳойнаҳой учрашсак керак, деган ўй билан банд бўлдим. Боиси наҳорга ошга таклиф қилинганлардан бири, албатта Файбуллоҳ ас-Салом бўлишига шак-шубҳам йўқ эди. Биринчидан, наҳорги ош ташкилотчиси домланинг шогирдларидан, иккинчидан, ўзини билган зиёли, албатта устоз Файбулла акани ошга таклиф қилар, ҳеч бўлмаганда бир чимдим суҳбати, оқ фотиҳасини олишга умидвор эди. Яна бир томони истиқлол йиллари домла етук, фикри-зикрини Мустақиллик ғояси ва мафкурасига қаратган, Президент ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси профессори, фан арбоби — аллома инсон эдиларки, кўпчилик ул зотнинг суҳбатини насиҳатларига интиқ эди!

Эрталабки ош — мулоқот майдони, дийдор-учрашув жойи. Каллаи саҳардан ош ейиш учун эмас, балки дийдорлашишга ошиқардик биз ҳам. Касби-кори яқин, дунёқараши туташиб кетган одамлар бундай наҳор ошига, ақиқа дамларига, амри маъруф соатларига таклиф қилинар эди.

Ўзбекнинг азалий бу удумига Шўролар даврида анча тош отилди. Баъзи ҳолларда удумлар яширинча, кўпинча комсомолча, "қизил тўй" баҳонасида мўл-кўл ичкиликбоз-

лик билан ўтказилар, эслаш, хотирлаш, Қуръони карим тиловати унутилаёзганди.

Таомилимиз тиклангач эса, бундай саҳарликларга таклиф қилинганлар қушдай енгил бўлишга ва айтилган вақтда етиб келиб, ош баҳона, давра-давра бўлиб суҳбат қуришга топилган имкониятдан мамнун бўлардилар.

Мен ошдан сўнг бир гуруҳ дўстлар даврасига, нуроний, сочларига оқ қўнган, жуда улуғвор кўринган инсон Файбуллоҳ ас-Саломга яқинлашган сайин юрагим гурс-гурс уради. Хотирамда гўё чорак асрлик биринчи учрашув ва ҳозир имтиҳон топшираётган талаба каби энтикиш ва эсанкираш ҳислари пайдо бўлади.

Биз самимий сўрашдик.

Домла мендаги ҳолатни сезсалар-да, сезмаганликка олдилар чоғи:

— Жаноб ношир, яхши китоблар чиқаряпсиз. Шу йўлни давом эттираверинг, — деб қўйдилар.

Қадрдонларим илиқ қарши олди бу гапни, уларнинг ҳеч бирида сохта жилмайишни кўрмадим.

Пошали УСМОН

ТАҚДИР

1969 йилнинг 14 феввалида домла Раҳмонқул Орзибеков менга, сизни дўстим Файбуллажон билан таништираман деб ваъда берган эдим, бугун айна пайти, у шу ерда, кафедрада, юринг, дедилар.

Шундай қилиб, Раҳмонқул ака, Файбулла Саломов (домлани ўша пайтдаги исми-шарифи билан аташни афзал кўраман) ва мен бир пиёла чой устида хийла вақтгача суҳбатлашдик. Гап ўртасида домла мендан, "Хўш, нима билан шуғулланиб юрипсиз?" — деб сўрадилар. Мен, немис халқ мақол ва маталлари таржимаси билан шуғулланаяпман, дедим уялинқираб ва портфелдан яшил муқовали мақоллар тўпламини олдим-да, домланинг қўлларига тутқаздим. Домла мақоллар таржимасини вазмин ва ўйчанлик билан варақларканлар, гоҳ жилмаяр, гоҳ жиддий тортардилар. Қўлёзмани сўнгги саҳифасигача кўздан кечириб чиқдилар-да: "Бу жуда фойдали иш бўпти, бунини китоб шаклида чоп этиш керак. Лекин мен сизга бошқа бир вазифа берман, қандай вазифа

фалигини биласизми, бу — немис шоири Йоханн Гётенинг "Фауст" трагедиясини ўзбек тилига насрий йўл билан бўлсада, ўгириш. Немис тили мутахассисларининг кўпчилигига таклиф қилиб кўрдим, бироқ ҳеч ким бу ишни зиммасига олишга журъат этолмади. Ҳолбуки, адабиётимиз учун бу жуда муҳим воқеа бўлади. Қалай, шу ишнинг уддасидан чиқа оласизми? — дедилар домла менга маъноли қараб қўяркан. Мен талабалик йилларимда "Фауст"ни немис ва рус тилларида ўқиган эдим. Ўшандаёқ уни немис тилидан ўзбекчага ўгиришни кўнглимга туккан эдим. Шу боисдан бўлса керак, ҳеч иккиланмасдан, "қўлимдан келади!" деб юборганимни ўзим ҳам билмай қолибман. Устознинг бу таклифлари менга худди "ваҳийдан келган садодай" жаранглаб, илҳом илоҳалари салтанатининг қопқаларини очиб юборгандай бўлди.

Домла билан самимий хайрлашиб, уйга келдим у дарҳол "Фауст"нинг 1966 йилда Берлинда чоп этилган нусхасини ўқишга тутиндим. Устознинг маслаҳатига биноан аввало Гёте ва "Фауст" ҳақида ёзилган китобларни ўқиб чиқишга азму қарор қилдим.

"Фауст"нинг немисча нусхаси, ўзининг бағоят залворли ва ўта лирик мисралари билан менга Пастернакнинг рус тилидаги таржимасидан кўра энгил кўринди. Кундузи дарсларимни ўтказар, тунлари эса "Фауст" таржимаси билан банд бўлар эдим. Вақти-вақти билан Тошкентга борар ва домлага таржима ҳақида "ҳисоб" бериб турар эдим. Устоз таржималаримни ўқиркан, "Яшанг!" деб қўярди суюниб.

Шундай қилиб, "Фауст"нинг биринчи қисмини таржима қилишга киришдим. У 4612 мисрадан иборат. Даставвал уни подстрочник (домланинг атамалари билан ифодалаганда "таглама") тарзида ўгира бошладим.

Ҳамма гап устознинг ишончларини оқлаш, уларнинг наздларида бебурд бўлиб қолмасликдан иборат эди. Ўша пайтда "Фауст"нинг оташин шоиримиз Эркин Воҳидов томонидан ўзбекчага таржима қилинаётганини яхши билардик. Ниятимиз у кишининг таржимасини инкор қилиш эмас, балки уни тўлдириш эди, холос. 1973 йилда "Фауст"нинг биринчи қисми Эркин Воҳидов таржимасида босилиб чиқди. Уни камоли мароқ билан ўқиб чиқдим, ахир, "Фауст" ўзбек тилига қачонлардир таржима бўлиши керак эди! Ўша йили 9 октябрда "Фауст" таржимасига бағишланган китобхонлар анжумани бўлиши керак эди. Бу ҳақда домла менга

бир неча кун аввал хабар қилган эди. Шу аснода мен Эркин Воҳидов таржимасини аслият билан қиёслаб ўргандим, 7 октябрда домланикига бордим, устоз менга қандай чиқиш қилишим кераклигини атрофлича тушунтирдилар. Анжуман собиқ Пушкин кўчасидаги Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида бўлди. Домла иккаламиз ёнма-ён ўтирибмиз. Анжуманни Ўзбекистон халқ ёзувчиси Мирмуҳсин бошқарди. Анжуманда мен таниган шоирлардан Миртемир, Асқад Мухтор, ёзувчилардан Раҳмат Файзий, Александр Удалов, академик Воҳид Зоҳидов, танқидчи ва таржимон Иброҳим Гафуров ва бошқа шоир ҳамда ёзувчилар иштирок этди.

Ўшанда устоз туфайли мен ҳам анжуманда иштирок этиш ва сўзга чиқиш бахтига муяссар бўлганман. Шоиру ёзувчи-ман деганнинг бари шу ерда жамулжам. Шунча забардаст шоирлар олдида қандай гапирарканман деб ҳадиксираган эдим. Бироқ устознинг ўша ердалиги менга жасорат бахш этди, далда бўлди. "Фауст"нинг ўзбек тилига таржимаси ҳақида ярим соатдан кўп гапирдим.

Шу зайл домла мени ижодкорлар дунёсига олиб кирган эдилар. Бу ҳодиса менинг келгуси ижодий фаолиятим учун катта туртки бўлган эди.

Устоз Низомий кўчаси, 43-уйда яшаган пайтларида Ёқубжон ака деган қўшнилари бор эди. У киши домлани ниҳоятда ҳурмат қиларди, домлага бирор ерга шошилишча боришга тўғри келганда Ёқубжон ака мутлақо инжилмасдан дарҳол "Волга"сини "эгарларди". Бир воқеа сира ёдимдан чиқмайди: 1973 йилнинг август ойида домла, мен ва домланинг оғайнилари Нормамат ака Ёқубжон аканинг машинасига ўтириб, Хатирчига жўнадик. Устознинг кириб-чиқадиган жойлари бор экан. У киши бировларни тўйлар билан табриклар, бошқа бировларга таъзия изҳор этардилар. Шунга ўхшаш заруратлар амалга оширилгунга қадар кеч ҳам бўлиб қолди. Тахминан соат олти яримларда Нормамат аканикига борадиган бўлдик. Чамамда, ўттиз беш километр йўл босганимизда узоқдан бир юк машинаси кўзга ташланди. Машина жуда секин юрарди. Шунда Нормамат ака: "Ёқубжон ака, машинани шу ерда тўхтатинг, эртага якшанба, ўша машинада бозорга қўй олиб боришаётган бўлса керак, семизроқ қўйи бўлса, сотиб олай, эртага сўямиз", — деди. Машина шундайгина ёнгина-мизда тўхтади. Шунда машинадан ёш бир йигит тушиб, биз-

лар билан илиққина саломлашиб кўришгач: "Сизлардан илтимос, бизларга машинангизда хизмат қилсангизлар, аппендицит бўлган бир аёлни касалхонага олиб бораяпмиз, бироқ машинамиз яхши тортмаяпти, бемор аёлнинг ҳаётига зомин бўлмайлик деб қўрқиб турибмиз", деди. Шунда Ёқубжон ака домлага қараб қўйди. Устоз нозикфаҳм инсон эди, сира иккиланмасдан машинадан чиқиб: "Майли, бизлар Пошали иккаламиз шу ерда кутамиз, Нормамат ака иккалангиз аёл кишини касалхонага элтингизлар, боёқишнинг ҳаётини сақлаб қолиш керак", — дедилар самимият билан.

Орадан қарийб икки соат ўтганда Ёқубжон ака билан Нормамат ака келиб қолишди. Улар келгунча домла иккаламиз чўлда, чанг-тўзон тиззага урадиган йўлда оёқ кийимларимизни ечиб, нари-бери юриб, мириқиб гурунглашдик. Домла, бечора аёлнинг бахтига яхшиямки бизлар йўлга чиққан эканмиз, бир дунё савоб оладиган бўлдик, Пошали, дерканлар, эзгулик қилганларидан ич-ичларидан суюнардилар.

Файбулла Саломов эзгулик қилиш мумкин бўлган жойда барча азоб-уқубатни ўз гарданларига олардилар.

Эртасига Нормамат акага меҳмоннавозлиги учун ташаккурлар айтиб, йўлга тушдик. Хатирчига келганимизда домла, кечаги аёлнинг аҳволи не кечди экан, бир хабар олайлик деб Ёқубжон акадан машинани касалхона томон ҳайданг, дея илтимос қилдилар. Бордик, ҳамшира орқали кеча кечкурун келтирилган аёлнинг палатасини билиб олдик. Маълум бўлишича, унинг дарди аппендицит эмас, балки қорнида дабба(грижа)си хуруж қилган экан. Домла иккаламиз аёл билан кўришиб, аҳволдан хабар олганимиздан сўнг устоз аёлнинг ҳаёти хавф остида эмаслигидан шу қадар суюндиларки, уни таърифлашга сўз тополмайман. Устоз Ёқубжон акага минг бор ташаккур изҳор этдилар.

1989 йил 6 июнда Ўзбекистонда 45 йилдан буён тинч-тотув яшаган икки қардош халқ — ўзбек ва месхетиялик турклар ўртасига солинган низо туфайли турклар Ўзбекистонни тарк эта бошлади. Шу жумладан, менинг қариндошуруғларим ҳам бирин-кетин ҳар томонга тарқалиб кетди. Тўғриси, мен етти ёшимдан бошлаб Ўзбекистонни ўзимнинг жонажон юртим деб билганман, шу серқуёш ва фаровон ўлкада мактаб ва олий ўқув юртини битирганман, қан-

ча-қанча устозлар ва дўстлар орттирганман, озми-кўпми обрў-эътибор қозонганман. Барчасини елга бериб, кетворсам, устоз ва дўстларимнинг юзига қандай қарайман, дердим ўз-ўзимга. Халқ эса кун сайин дарёдек оқиб кетаяпти. Халққа ачинсам ҳам унинг руҳан эзилаётганини кўриб турсам ҳам, сабр-тоқат ила ўзимга далда берардим. Ботинан изтиробдаман, лекин зоҳиран билдирмасликка ҳаракат қилардим.

Ўша йили июн ойининг охирларида устоз Файбулла Саломов қандайдир нотаниш йигитнинг машинасида бизникига ташриф буюрдилар. Мен ва рафиқам иккаламиз домланинг келишидан ниҳоятда хурсанд бўлдик, бошимиз осмонга етди. Шундай аламангиз пайтда яқин одаминг остонангни ҳатлаб келса ўзингни қаёққа қўйишингни билмай қолар экансан. Устознинг бизникига бизларга тасалли ва таскин бермоқ учун келганини тушуниш қийин эмасди, албатта. Домла билан хийла вақтгача ҳаётнинг турфа хархашалари ва шўри-ғавғолари хусусида фикр юритдик. Домла бизларнинг Самарқандни ҳеч қачон ташлаб кетмаслигимизни билиб олди-да, хурсанд бўлиб кетди.

1990 йил 26 апрелда домла "Совет Ўзбекистони" газетасида менинг ҳақимда "Ўзма дўстлик риштасин..." деган мақола эълон қилдилар. Мақолани ўқиб, ниҳоятда тўлқинланиб кетдим ва дарҳол устозга ташаккур изҳор этиб, телеграмма юбордим. Устоз мазкур мақолани бирмунча кенгайтириб, "Ўзма дўстлик риштасин, боғлаш қийин" номи билан ўзларининг "Мен сув ичган дарёлар" китобларига киритганлар.

Файбулла Саломов мурувватли ва меҳрибон зот эдилар. У киши билан 31 йиллик устозу шогирд эдик. Шу йиллар мобайнида жуда кўп бахтли ва ғамгин дамларни бирга баҳам кўрдик.

Домла менга сўнгги йилларда яратган "Армон", "Ҳалоллик бозорда сотилмайди" ва "Жаҳонгашта "Бобурнома" китобларини дастхат ила тақдим этган эдилар. Декабр ойида (1999 йил) устозни туғилган кунлари билан қутлаш учун Тошкентга боришга қарор қилгандим, минг таассуфки, ўшанда умр йўлдошим оғир касал бўлиб, ётиб қолди. Шу боис устоз билан кўришиш ва унинг сермазмун суҳбатларидан баҳраманд бўлиш насиб этмади. Устозимиз 2000 йилнинг 31 январидида ҳаёт билан видолашди...

АЛЛОМА

Файбулла Саломов домла камтарин, беозор, ҳамиша яхшиликка мойил, ўз ҳақиқати учун қатъиятли, курашчан, меҳнаткаш, зиёли, диёнатли инсон эдилар. Хайрли ишлари ўзларига завқ берар, асло мақтанмасалар ҳам, баъзи мужодалаларини кўнгилдош яқинларига ибрат учун сўзлаб берардилар. Чунончи, мустамлака даврида Ўзбекистонда Энциклопедия муҳарририятини ташкил этиш борасида Москвадаги ҳаракатлари, Ҳаж асносидаги баъзи феъллари бунга мисолдир.

Саломов домлани мен илк бор Тошкент Давлат университети журналистика факультетида ўқиб юрган кезларимда кўрганман. Домла менда сирлари ўзида "қулфланган", ботин оламини ҳаётга ошкор қилмаган бир зотдек таассурот қолдирган эдилар. Зотан, у даврдаги асл олимлар ички имконлари очилмаган кишилар эди.

Филология факультети қошида таржима назарияси кафедраси бўлиб, домла кафедра мудири эдилар. Ўшанда домла бизларга (журналистика факультети талабаларига) ҳам дарс берардилар. Дарс асносида домла ҳеч кимга тик қарамас, кўзлари ерда бўлар, бош кўтариб қараган чоғларида ҳам узоқларга қарагандек бўлардилар.

Ўша маҳалда ёзувчи Неъмат Аминов Борис Приваловнинг "Весёлый мудрец" ("Қувноқ донишманд") асарини ўзбек тилига ўгирган, домла шу таржимани русчага қиёслаб, мугаржим маҳоратидан сўзлаганлари эътиборимни тортганди.

Таржима кафедрасига ва устозга самимий ҳурматим туфайли, мен ўқишни битириш пайтида таржима санъатига оид диплом иши олдим. "Матбуот, таржима, таржимон (Гётенинг "Фауст" асари таржимаси ва шу муносабат билан бўлган танқидий баҳслар асосида)" деган мавзуда диплом иши ёқладим.

Инсоннинг шахсияти унинг фаолиятида, қолдирган маънавий меросида кўринади.

Файбулла Саломовнинг биринчи улкан иши Таржима назариясини фан сифатида Ўзбекистонда жорий қилганларидир. Таржима бир халқнинг маънавий мулкини ўз миллатининг мулкига айлантиришдир. Таржима жаҳон халқлари тафакку-

ри билан маънавий мулоқотга киришиш ҳамдир. Булар фавқулодда жараён бўлганидан, тадқиқ этишлик ўта зарур илмдир.

Иккинчиси, домла ташкил этган "таржима санъати" туркум китобларидирки, булар ҳақиқатан, таржима жараёни, ошкор ва пинҳон тажрибалари, таржимон фаолиятининг хос ва нозик қирралари, тиллар ўртасидаги фарқи ва муштарак жиҳатлар, муаллиф ва таржимон ўртасидаги руҳий муносабатлар ҳақида сўзловчи ўлмас ёдгорликдир.

Толиблик пайтларимда "Таржима санъати" китоби қўлимдан тушмасди, ёзги таътил чоғларида қариндошларимни йўқлаб, тоғларга ҳам олиб чиқиб кетардим. Байрон, Гёте, Пушкин, Лермонтов шеърларининг турли хил таржималари қиёси мени ҳайратга соларди. Бу китоблар менда асар руҳини таржима қилиш малакасини уйғотди.

"Таржима санъати" туркумини қайта йўлга қўйиш лозим, деб ўйлайман. Чунки мустамлака даврида асарлар асосан рус тили орқали таржима қилинар эди. Энди эса бутун жаҳон адабиётини асл нусха тилидан ўгириш имкониятига эга бўлиб боряпмиз. Бу оламшумул жараён ўз тадқиқига муҳтож.

Учинчиси, домла матбуотдаги турли мақолалари орқали куюнчаклик билан миллат маънавияти, санъат моҳияти, инсон ахлоқини муҳофаза қилар, ҳатто шеърлар ёзиб, шунчаки дардлашгандек туюлса ҳам, дардларида ижтимоий маъно бўлар эди.

Тўртинчиси, домла талабалари ва шогирдларининг ҳақиқий олим бўлишини иташ билан бирга, ҳар ҳолатда ҳам, ҳақиқий Одам бўлишини истар эдилар. Ижодни ахлоқдан, ахлоқни ижоддан айри ҳолда тан олмас эдилар. Беҳаё, бадхулқ, зўравон, золим кимсаларни севмас эдилар.

Баъзан устозлар ўртасидаги майда-чуйда ихтилофлар туфайли шогирдлар зарар кўради, иши юришмай қолади. Баъзан, вилоятлардан келган истеъдодли олим ёки ижодкорлар унча ижтимоий, киришимли кишилар бўлмайди. Домла бундай ихтилофларга, айрим мансабдорларнинг қош-қабоғига қарамай, истеъдодни юзага чиқаришга қайсарлик билан уринар эдилар. Шунингдек, оила шаънини, олимлик мақомини, устоз ва шогирдлар ор-номусини яхши сақлар эдилар.

Домла кейинги йилларда бир қанча китоблари восита-сида миллий истиқлол ғоялари билан елкама-елка яшадилар.

Домланинг баъзи қувончли кунларига шоҳидман. Тилак Жўра университетда номзодлик илмий ишини ёқлаган

куни домланинг қувончли куни бўлди. Московдан "Жалолдин Румий" асари муаллифи Радий Фиш, туркман шоири Омондурди Аннадурдиев, олимлар, шоирлар келишди, суҳбат қизиди. Домла Тилак Жўрани жуда яхши кўрардилар. Шу меҳр-муҳаббат туфайли шоир қалбидан олим чиқардилар.

* * *

1991 йили Тошкент Давлат университети (ҳозирги Миллий университет) маданият саройида домланинг 60 йиллик тўйи нишонланди. Мен Адиблар иттифоқининг котиби эдим. Тилак Жўра, Саъдулла Аҳмад, Исмоил Бекжон, яна кимлардир, кенгашиб, домлага қандай совға ҳозирласак экан, деб бошимиз қотди. Чунки пулимиз, мол-мулкимиз йўқ, битта чопонга ҳам қурбимиз етмайди. Тилак Жўра жўшқин, самимий инсон эди. Гап орасида ҳазил-ҳузул аралаш бундай дейилди:

— Домланинг уйларига борамиз, сандиқларида чопон кўп, янгамиздан битта чопон олиб, анжуманда домлага кийгизамиз...

Бу тўхтама келолмадик.

— Юбилейда домлага кўп чопон кийгизилади, биттасини парда орқасидан олиб, буёқдан келтириб, домлага кийгизамиз!..

Бундай қилишга ҳам уялдик.

Куруқ қўл билан анжуманга бордик. Мен нутқ сўзлаб, "навбатчи чопон" воқеасини айтиб юбордим. Зал гулдурок кулгу, олқишларга тўлди. Кейин "Ҳали ўлмади туриб, дўстлар, бу ҳижрон доғидан ўлдим" деган ғазалимни илк марта ўқиб бердим. Домланинг қалблари қувнаб, гул-гул яшнаб кетдилар. Давранинг расмий ҳолати самимият билан алмашди.

Анжумандан сўнг бир олим:

— Сиз домлага тўн кийгизмасангиз ҳам, сўзга тўн кийгиздингиз. Домлага эса шу керак эди! — деди.

* * *

Тўйдан кейин кўп ўтмай домланинг бошларига бир мусибат тушди. Мен Сурхондарёга кетгандим. Бир туш кўргандек бўлдим: домла оппоқ кийинган ҳолда мусибат ҳолатида турган эканлар. Қайтгач, домлани оппоқ кийинган ҳолда,

ҳассага таяниб, нажот излаб, бир идорага қараб кетаётганларини кўрдим...

* * *

Домла ҳаж қилган эканлар. Мен беҳабар эдим. Кейинроқ билдим. Ҳаждан сўнг руҳиятларида жиддий ўзгариш бўлганини кузатдим.

Бир гал бола-чақа, аҳли оила билан Бодомзордаги ҳовлиларига бордик. Сайди Умиров ҳам ўғиллари Абдувоҳид билан келдилар. Уларнинг домла билан самимиятлари кучли эди. Яна бир қанча ёшлар, меҳмонлар... Домланинг бир қадрони қўй келтириб сўйдирди. Суҳбат қизиди. Домла фурсат топиб, Қуръони каримнинг Прохорова қаламига мансуб русча шеърӣ таржимасини олиб чиқдилар. Икковимиз асли ва бошқа таржима нусхалари билан баъзи сураларни қиёслаб кўрдик. Фаройиб иш, фаройиб тажриба. Лекин китобни жуда сифатли нашр этишган. Домла таржимон Прохорованинг Исломга кирганини, эр-хотин иккалалари ҳам ҳожи бўлганини айтиб, завқданар эдилар. Домла бу китобдан менга бир нусха ваъда қилган эдилар, афсус, умр вафо қилмади.

Шу кеча домланинг уйлари маърифат нурига, қалблар ҳаёт сурурига тўлди. Фақат намоздан кейин домла ўғилларини йўқлаб, бир дуо қилдилар, қалблар ларзага келди...

* * *

Бир куни, кимдандир ташаббус чиқиб, Файбулла Саломов, Саъдулла Аҳмад, мен, ёзувчи Шухрат акани йўқлаб бордик. Шухрат аканинг тиллари деярли сўзга айланмай қолган, ўзлари толган, аммо руҳан тетик эдилар. Гулдастамиз у кишининг баҳри дилини очди. Айвонда беқиёс суҳбат кечди. Адабиёт, ўтмиш, қамоқлар, инсон қадри.

Кўп ўтмай, Шухрат ака бандалик қилдилар. Бизлар у киши билан дийдорлашиб, суҳбатлашиб қолганимизга шукр қилдик...

* * *

Мен домланинг ўзимга бўлган ҳурмат ва хайрихоҳликларини ҳамиша ҳис этганман. "Евгений Онегин"ни ўгиришда менга кўп далда бердилар. Шайх Хожа Маҳмуд Асъад Жўшон ҳазратларининг "Тасаввуф ва муҳаббат" маърифий асарла-

рини туркчадан ўгириб, "Кўзгу" газетасида бостираётган эдим, домла бунга ҳам муносабат билдириб, асар таржима соҳасида ҳам тадқиқот омили бўлишини таъкидладилар.

* * *

Домла бир куни Самарқанддаги туғилиб ўсган манзилларидан сўзлаб қолдилар: Бир давра юртдошлар, олимлар, имомлар. Даврада кўзлари кўрмайдиган улуғ бир аллома, нуруний бир зот бор экан. Домла сўзлаганларида, кулганларида ва йўталганларида диққат қилиб турибди-да, кейин: "Шу ердаги бир кишини раҳматлик Тожиддинга ўхшатдим", дебди. Ҳамма ҳайратланибди. Домла нуруний оқсоқолга ўзларини таништириб: "Ҳа, мен Тожиддиннинг ўғли Файбулла Саломов бўламан", дебдилар. Оқсоқол: "Ҳа, сиз Файбуллоҳ-сиз" деб, оталарининг фазилатларидан сўзлаб берибди...

Мен бу гурунждан домланинг аслига, аждодлари томонга, қайтиш жойига назар ташлаётганларини пайқадим...

* * *

Шаҳрибону ая нақл қиладилар: "Домла кўп меҳнат қилар эдилар. Ёзганларини улаб чиқса, Тошкентдан Маккагача етади. Домла ҳар замон-ҳар замонда чой дамлатиб, мен билан суҳбатлашиб турардилар. Бир куни:

— Отаси, кўп чой ичасиз-а? — дедим. Шунда домла:

— Эй, онаси! Чой бир баҳона, озгина дардлашамиз, ҳасратлашамиз, юкимиз енгил бўлади. Бир-биримизга ғаниматмиз!.. — дедилар. Бу гапнинг маъносини домланинг вафотларидан кейин тушундим".

* * *

Инсоннинг дунёдаги ҳаёти ҳар хил ҳолатда ўтади. Лекин охиратдаги ҳаёти қандай бўлади? Гап ана шунда! Одамнинг ўлими унинг охиратидан хабар беради... Файбулла Саломов домлани Аллоҳ раҳмат қилсин! Ортдан қолганларга узоқ, хайрли умрлар ато айласин! Қолдирган маънавий меросларидан эл-юрт баҳраманд бўлсин!

Ҳар ҳолда ўтади инсон ҳаёти,
Қадри билинади, келгач вафоти.
Ҳаёт ўрмонидан бир дарахт кетди,
Аммо ўрни қолди, ҳеч ўчмас ёди!...

ЯХШИЛИК ЭТГАН БИЛАР НЕ ЯХШИЛИК

Устоз Файбуллоҳ ас-Салом бир тутам нур каби яшаб ўтдилар. Яъни доимо нур таратдилар, эзгулик уругини экдилар. Одамлар қалбини файзга, нурга, умидга, ҳақиқатга тўлдириб яшадилар.

"Ҳақиқат йўқ!" деган одамнинг ўзида ҳақиқат йўқдир. "Ҳақиқат бор!" деган одамнинг қалбида ҳақиқати бор. Файбуллоҳ ас-Салом қалбларида ҳақиқатни асраб, авайлаб ўтган зотлардан бири ҳисобланадилар.

Устоз бетамаъ эдилар. Шу боис, у кишида илоҳий файз, барака бор эди. Шу боис, ул зот азизу мукаррам эдилар. Сўзлари таъсирли, ўзлари қўрқмас, жасур эдилар. Бетамаъ кишилар ҳақгўй бўлади. Бетамаъ кишилар ботир бўлади. Бетамаъ кишилар миллатнинг, Ватаннинг, дину диёнатнинг қалқони бўла олади.

Порахўрлик урчиган пайтда ҳам бетамаъ яшаган, ёлгончилик авж олган паллада ҳам ростгўйлик этган, бединлик расм бўлган замонда ҳам имону эътиқодни мустаҳкам тутган, худпарастлик даврида ҳам Худопарастлик этган Устоз Файбуллоҳ ас-Салом ҳаётлари ибратлидир. У кишига атаб дostonу романлар ёсса арзийди. "Яхшилик этган билар не яхшилик" шеърий туркумим Устознинг порлоқ хотираларига бағишланади. Аллоҳ Файбуллоҳ ас-Салом устозимизни раҳмат этган бўлсин. Омин!..

ЯХШИЛИК ЭТГАН БИЛАР НЕ ЯХШИЛИК

(*"Устоз Файбуллоҳ ас-Салом сўзлари" туркумидан*)

БЕДАРДЛИК ЁМОН

Бугун мен йиғладим
Кўзларим кулди,
Бугун мен йиғладим
Кўз ёш не бўлди?
Бугун мен йиғладим
Бедардлик ёмон,
Бугун мен йиғладим
Дардим, бўл омон.

Бугун мен йиғладим,
Қалбимда бахтдур,
Дард учун бугун, оҳ,
Қалбим пойтахтдур!..

* * *

Турфа хил дардларга тўладир дунё,
Дард ҳам Ўзингдандир, Ўзингдан даво.
Ҳар дарду, ҳар дардга розимиз, ё Раб!
Бедардлик дардига этма мубтало.

* * *

Бедардлик дарди ёмон,
Оламни куйдиради,
Дард ўлдирмас одамни,
Бедардлик ўлдиради...

ДОНО БИЛАДИ

Донога донолигин
Айтмаса ҳам бўлади,
Чунки донолигини
Унинг ўзи билади.
Нодонга нодонлигин
Айтиш шарт эмас экан,
Ўодонлигин билсайди
Нодон бўлмасди зотан...

ХАЙРИЯТ

Юлдуз билан сўзлашдим,
Кундуз билан сўзлашдим,
Ҳар мард билан сўзлашдим,
Ҳар фард билан сўзлашдим,
Улар мени тушунди,
Мен уларни тушундим.
Сенинг тилинг қай тилдир?
Фирром дея айтилди,

Тилинг ўрганолмадим.
Дилинг ўрганолмадим.
Олам мени тушунди,
Одам мени тушунди.
Сен тушунмадинг фақат,
Хайрият, хайрият, хайрият...

КИМ ОГОҲДУР

Ким огоҳдур — ул эмас бадбахт,
Огоҳ дилга лойсупа ҳам тахт.
Бахтни не деб ўйлайсан, дарвеш,
Омад ҳам бахт, ноомад ҳам бахт.

ҚОЛМАЙДИ

Дунё торми? Кас ҳам қолмайди,
Баланд қолмас, паст ҳам қолмайди.
Ҳисоб-китоб кунигача то
Ҳушёр қолмас, маст ҳам қолмайди.

ДУНЁ ИШИ ҚИЗИҚ

Дунё иши қизиқ экан, не илож?
Гарчи биров бою, бировлар муҳтож.
Қорни тўқнинг хаёлида ҳамма тўқ,
Қорни очнинг хаёлида ҳамма оч.

ЯХШИЛИК

Яхшилик этган билар не яхшилик,
Ҳар муродга етказар де яхшилик,
Сен ёмонга яхшилик эт, ложарам,
Ҳар ёмонга асли танбеҳ яхшилик.

НОШУКУРЛИК АЙЛАМА

Сен замондин ношукурлик айлама,
Ҳар ёмондин ношукурлик айлама,
Ҳар замону ҳар ёмон ўткинчидур,
Ҳар не ондин ношукурлик айлама.

СЕН КАРВОНИНГДАН ҚОЛМА, ДҮСТ

Ит хурар, сен унга кулоқ солма, дўст,
Ит хурар, сен юрагингга олма, дўст.
Сен борар манзилга ит етолмагай,
Ит хурар, сен карвонингдан қолма, дўст.

БУ МАМЛАКАТ — БОШҚА МАМЛАКАТ

Энди бизни кўра олмайсан,
Аҳвол не деб сўра олмайсан,
Ёнимизда юра олмайсан.
Бундан ёзиб бўлмагайдур хат,
Бу мамлакат — бошқа мамлакат.
Энди бизга этолмайсан қасд,
Баланд—баланд, пастдир бунда паст,
Ҳабибимга бўлганман пайваст,
Ҳабибуллоҳ менга ёр, улфат,
Бу мамлакат — бошқа мамлакат.
Орзу битди, армонлар битди,
Руҳим охир муродга етди,
Кимлар кетди, кимлардир кетди,
Мени кутиб олди ҳақиқат,
Бу мамлакат — бошқа мамлакат.
Бунда гул йўқ — илдишлар бордур,
Бунда кун йўқ — кундузлар бордур,
Бунда тун йўқ — юлдузлар бордур,
Ўзгачадур бунда ҳар хилқат,
Бу мамлакат — бошқа мамлакат.
Бу ерларда йўқдур дилозор,
Фаришталар хизматга тайёр,
Инфаркт бўлмас шу боис такрор,
Ҳар нарса бор, йўқдир ғам, кулфат,
Бу мамлакат — бошқа мамлакат...

* * *

Дард келса, ғам келса ютдик биз,
Кутдик биз, кутдик биз, кутдик биз.
Қабр деб атаманг бу жойни
У уйдан бу уйга ўтдик биз...

ОЛТИН КЎПРИК

Биз журналистика факультетида таҳсил олган 1980 йилларда дорилфунунимиз — Тошкент Давлат университети деб юритилар, гаржима назарияси фанидан домламининг исми шарифлари эса — Файбулла Саломов эди. Ўзбекистон мустақиллиги шарофати ила устозимиз мақолаларига Файбуллоҳ ас-Салом деб имзо қўя бошлади, ўша ўқув маскани эса Ўзбекистон Миллий университетига айланди! Бугун оддий ҳолдек туюлаётган ҳодисотлар шунчаки воқеа эмас. Бу асрий орзулар учун курашнинг бетимсол галабаларидан ҳисобланса не ажаб. Юртимиз истиқлолга эришгач, беҳисоб қадриятларимиз қатори мўътабар исмлардан тортиб тарихий номларгача қайтадан жон ато этилмоқда! Ўткинчи "давр мафкураси" ўрнини асллик — асл қадриятимиз эгаллаётганини шулар мисолида ҳам кўришимиз мумкин.

Орзуларга етишиш учун кураш ҳақида сўз айтдик. Бугунги ёш авлод айнан ўша "кураш" сўзининг маъносини айрича тушунар? Биз ўша "курашаётган"лар билан ёнма-ён юриб, ҳамнафас бўлиб ҳам ўз даврида туб маъносини тушуниб етмаганимиз. Билганимиз шу эдики, таржима назарияси жуда муҳим, таъбир жоиз бўлса, ҳаёт учун сув ва ҳаводек зарур фан, аммо унинг ривожига "тўсиқ"лар кўп... Ўшанда бундай "тўсиқ"лар ҳақида сўраб-суриштиришнинг ўзи хатарли эди... Дорилфунунимизда "Таржима назарияси" кафедрасининг асосчиси, деб ном олган домламин Файбулла Саломов ўз фанига меҳр ва эҳтирос билан сабоқ берарди. Жаҳон халқларининг адабий, маданий, илмий, маънавий алоқалари учун таржима мисоли олтин кўприк эканини, таржима санъатисиз халқлар, турли тилда сўзлашувчи миллату элатлар бир-бирлари учун гўё "соқов" бўлиб қолиши мумкинлигини фидойи устозимиз илмий-назарий жиҳатдан асослаб тушунтирардилар. Жаҳон адабиёти дурдоналарини тўқис ҳолда ўзбек тилида кўриш устознинг асл орзуси эди! Наҳот, шундай ажиб орзулар бўй чўзишига тўсқинликлар бўлса, дея ҳайрон эдик... Собиқ шўро даврида онги эндигина шаклланаётган ўқувчилар у ёқда турсин ҳатто дорилфунун талабалари ҳам ақлига сигдира олмасди...

Кўзлаган эзгу мақсади — илму маърифат тантанаси учун ҳар қандай курашдан толмаслиги, хушсурат жуссаси ва нур-

ли чехрасидан аён кўриниб турган устознинг ўша кезларда қанча кўргуликларни бошидан ўтказгани ва охир-оқибатда орзулари камолот чўққисига эришгани, мустақиллик шабодасида ўша орзу дарахти янада кўкка бўй чўзгани ҳақидаги "Эй, умри азиз" китобини мутолаа қиларканман, беихтиёр кўзларимда ёшлар ҳалқаланарди... Наҳот, шундай алломани тириклигида қадрига етадиган мардлар топилмаган?.. Йўқ, домламиз ёлғиз бўлмаганлар. У киши атрофида кўплаб фидойилар камарбаста бўлишган! Улар сафида Шароф Рашидов ҳам бўлгани ҳақида домла эҳтиром ила ёзганлар. Афсус, у даврда "қизил тузум"га бас келиш осон эмасди... Шулар ҳақида ўйласанг, истиқлол пойига поёндоз тўшаб, қайта-қайта шукроналар айтгинг келади!..

Файбулла Салсмов инсониятнинг бебаҳо бойлиги — тил учун қайғурардилар. Биргина она тилимиз равнақи учунгина эмас, бутун жаҳон халқларининг тиллари мутаносибликда ривожланиши ҳамда бир-бирларини табиий равишда бойитиб бориши, улар ўртасида эса таржима чинакам олтин кўприк ролини ўйнашини илмий жиҳатдан исботлаб, сабоқ берардилар. Талабаларга таржима назариясидан дарс ўтиш асносида аввало ўз она тилимиздаги ҳар бир сўзни кўз гавҳаридек асрашимиз зарурлигини қайта-қайта уқтирардилар. Тил авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтар экан, ўз замонасига қараб тараққий этиб боришини кўплаб мисоллар билан тушунтирардилар. Ўзбек адабиёти даҳоси Мир Алишер Навоий асарларидаги айрим сўзларни тушуниш бироз мушкуллиги боиси нимада эканини устоз тўғри изоҳлардилар. "Асар қайси даврда таржима қилинса, шу пайтдаги истеъмолда бўлган тил, сўз бойликлари воситасида амалга оширилади, — деб уқтирарди устоз. — Айтайлик, Лев Толстойнинг "Уруш ва тинчлик" асарини тагин бир неча юз йилдан кейинги авлод таржима қилган тақдирида ўзларининг истеъмолида бўлган сўзларни қўллайдилар... Таржима тиллар, адабиётлар учрашувигина эмас, балки тарихан таркиб топган миллий, адабий анъаналарнинг ҳам дучлашуви, уйғунлашуви маҳсули... Мослаштириш майли онгли равишда ҳам, беихтиёр — таржимоннинг хоҳишидан ташқари ҳам содир бўлиши мумкин".

Буни қарангки, бугун Навоий ҳазратларининг асарларини — ўз бобомиз, ўтмишдошимизнинг маънавий меросини ўрганишда ҳам зукко таржимонларга эҳтиёж сезяпмиз... Демакки, Файбуллоҳ ас-Салом домламизнинг бизга берган са-

боғи аслида асрлар оша ҳар бир авлод ўрганиши ва амалиётда мудом қўллаши зарур бўлган муҳим фан экан! Таржима — иккита тил ўртасидагина эмас, балки турли асрларда, даврларда яшайдиган бир миллатнинг ажлоди ва авлоди ўртасида ҳам "олтин кўприк" вазифасини бажарар экан. Бундай назарий билимларга келгуси авлодлар ҳам ҳали кўп бора мурожаат қилишларини ҳаёт ўзи тақозо этиши шубҳасиз. Замона зайли билан алифбомиз яна ўзгарди. Бисотимиздаги барча китоблар — илмий, адабий-бадий асарлар, жумладан, ўтган асрда таржима қилинган рус классик асарлари, жаҳон адабиёти дурдоналари ҳам лотин алифбосига асосланган янги ёзувимизга "таржима қилиниши" зарур. Хўш, бунда ҳозиргача сизу биз ўқиган тайёр таржималар янги ёзувга ўтказиб қўя қолинадими ё асл манба — "оригинал"дан ўтириладими? Қандоқ йўл тутилса тўғрироқ. мақсадга мувофиқроқ бўларди?.. Бу каби саволлар, баҳсталаб муаммолар устида ҳали қанча ўйлаш, бош қотиришга тўғри келади? Қаранг, таржима назариясининг ҳақиқий донишманди бўлган Файбуллоҳ ас-Салом домла ҳаёт бўлганларида қанча мушкул тугунларни осонгина ҳал этиб бериши мумкин эди! Шундай кезларда раҳматли устозни ҳар биримиз армон билан эслаймиз, соғинамиз...

Таржима назарияси— жуда катта илм. Ўзбек назарий таржимачилиги мактаби асосчиси, филология фанлари доктори, профессо, Файбуллоҳ ас-Салом сабоқларини ўз даврида ул мўътабар зотнинг ҳаётлигида ҳамнафас бўлганимиз қанчалик улуғ бахт бўлганини энди энтикиб эслаймиз...

Қадим ажлодлар ҳақида гап кетганида уларнинг турли соҳада ижод ва кашфиётлар қилишгани ҳақида фахр-ифтихор билан сўз юритамиз. Тиб илмининг султони Абу Али ибн Сино айни вақтда фалсафа ва бошқа фанлар билан ҳам шуғулланган. Ҳатто унинг талайгина шеърлари бизгача етиб келган. Бетакрор тўртликлари билан доврўғи дoston Умар Хайём эса асли математика ва бошқа бир қанча аниқ фанлар соҳасида улкан кашфиётлар қилган экан. Умар Хайём яратган тақвим нечоғли аниқлиги билан дунё аҳли донишларини ҳайратга солмоқда. Худди шундай давримиз донишмандларидан бўлган Файбуллоҳ ас-Саломга турфа хислатлар асли улуғ ажлодлар қонидан ўтган бўлса не ажаб! Зотан у кишининг бадий ва публицистик ижоди, одоб-ахлоқ, маънавият мавзусига бағишланган мақолаларидан баҳраманд бўлмаган киши топилмаса керак. Айтайлик, диншунослик-

дек нозик соҳада ёзган мақолалари, хусусан, Куръоннинг таржимасига бағишланган чиқишлари ҳеч бир зиёлини бифарқ қолдирмайди. Умуман, файласуф олимнинг ҳар бир фикрини алоҳида қимматга эга, дегим келади.

Курашларда толмасдан, умрининг сўнгги дақиқаларига-ча илм-маърифат, фалсафа ва донишмандлик ижоди билан шуғулланган Файбуллоҳ ас-Салом домлампиздан эса, қатор китоблари, яратган мактаби қолди! "Эй, умри азиз бўлган устоз!— дейман ул мўътабар зотнинг руҳи билан хаёлан ҳамсухбат бўлиб.— Сиз ҳали яшашингиз зарур эди! Ўзингиз энтикиб орзу қилган мустақилликнинг пойдевори янада мустақкам бўлишига донишмандона хизматингизни қилишингиз, янги давр авлодларига ҳам беназир сабофингизни беришингиз лозим эди!.." Булар армон, булар энди ширин хаёл...

Бу кун жисман бўлмаса-да, руҳан тирик устознинг ажойиб китобларини қайта-қайта варақлаб, ўзимча таскин топаман...

Устоз Файбуллоҳ ас-Салом сабоғини олган замондошларим, тенгқурларим бугун енг шимариб газета-журнал, радио-телевидение таҳририятларида, китоб нашриётларида, илмий даргоҳларда фаолият кўрсатишмоқда. Мустақил юртимиз жаҳон майдонида муносиб ўрни ва салоҳиятига эга бўлиши учун дадил курашаётган ҳар бир ижодкор агрофида раҳматли устоз руҳлари шодумон кезаётганига ишонман! Илло, тиллар ва диллар, ажодлар ва авлодлар ўртасида ўзига яраша маънавий кўприк бўлиб қолган улуғ руҳни абадул-абад шод қилиш авлодларимиз учун ҳам фарз, ҳам қарзидир!..

Орзиқул ЭРГАШ

ФИДОЙИ

Тўқсон иккинчи йилнинг декабрида Устоз таваллудининг 60 йиллиги муносабати билан тайёрланган радиоэшиттиришимни "ФИДОЙИ" деб номлаган эдим. Ваҳоланки, ўшанда у киши билан танишганимга кўп бўлмаган, дастлабки таассуротларимга суяниб эшиттиришимга шундай ном берган эдим. Кўп ўтмай маълум бўлдики, илк таассурот мени алдамабди. Эшиттиришим қаҳрамони ва мен кейин-

чалик Устоз дея этагини тутган зот том маъноси билан ФИДОЙИ инсон экан...

Менга талаба сифатида Устоздан сабоқ тинглаш на-
сиб қилмаган. Мен у киши билан анча кеч, ҳали айтга-
нимдай, 60 йиллик таваллудига бағишланган эшитти-
риш тайёрлаш баҳонаи сабаб учрашдим. Ва илк учра-
шувдаёқ орамизда руҳий бир робита пайдо бўлганини
ҳис этдим...

Ўша тўқсон иккинчи йилнинг 11 декабрида Устознинг
60 йилликлари нишонланди. 18 декабрда эса Устоз бошига
мусибат тушди, ёлғиз ўғлидан, тоғдай суянчидан жудо бўлди.
Ўшанда кўпчилигимиз устоздан умид узган, икки марта ин-
фаркт ўтказган юрак бу йўқотишга бардош беролмайди деб
ўйлаган эдик. Лекин мўъжиза рўй берди, бардош берди...

У мусибатни меҳнат билан енгди.

Ҳар қачонгидан ҳам кўп ғайрат билан ижод қилди.

Ҳар қачонгидан ҳам кўпроқ аудиторияга, талабаларга,
кафедрага, шогирдларига боғланди... Аммо, кўп ўтмай яна
бир суянчидан, фарзанди каби азиз бўлиб қолган шогирди-
дан ажралди...

Тўқсон тўртинчи йил март ойининг авваллари эди. Ус-
тоз менга қўнғироқ қилиб: — "...сиздан илтимос, Тилакжон
ҳақида бир эшиттириш тайёрласак, фақат тезроқ бўлса, —
деб қолди. Кейин ҳасратли оҳангда қўшиб қўйди, — Тилак
бетоб ётибди, зора бир-икки оғиз илиқ гапларимиз унга
қувват берса..."

Орадан бир-икки кун ўтар-ўтмас Устоз ўзи таклиф қил-
ган эшиттириш сценарийсини тайёрлаб келтирди. Шунда биз,
домла, сиздай шогирдларига меҳрибон устоз яна бормикан,
деб ҳазил қилгандик. У бўлса беозор кулиб:

— Биздақа устозлар кўп-ку, лекин Тилакжондай шо-
гирд бошқа йўқ-да, — деганди... ва беихтиёр овози титраб
кетган, кўзлари жиққа ёшга тўлган эди... Тўғри, шоирнинг
бетоблигидан хабардор эдик. Лекин бетоб бўлмайдиган одам
борми, ёш йигит бўлса, эрта-индин оёққа туриб кетади-да,
домла бунча эзилмаса, деб ажабланган эдик... Янглишган
эканмиз. Ўшанда эшиттириш тайёрланиб ўн тўртинчи март
куни эфирга берилди ва орадан роса бир ой ўтиб нохуш
хабар эшитдик...

Файбуллоҳ ас-Салом ва Тилак Жўра ота-боладек бўлиб
кетишган, худди эт билан тирноқдек уларни бир-биридан
айро тасаввур этиб бўлмас экан. Ҳатто бешафқат ўлим ҳам

уларни буткул ажратиб ташлай олмаганига эса мен ўзим ҳам шахсан гувоҳ бўлганман...

Тўқсон бешинчи йилнинг май ойида тақдир инояти экан, Устоз билан биргаликда муборак Ҳаж сафарига бўлиш менга ҳам насиб этган эди. Қурбон ҳайитигача тўрт-беш кун муддат бор. Ҳожилар ганимат бу кунларда Умра арконларини адо этиб юришар эди... Бир куни ётоқхонада суҳбатлашиб турган эдик. Устоз ўз жойларида озгина мизғиб қолган экан, уйғонди-да, суҳбатга аралашмай хомуш ўтираверди. Сабабини сўраган эдик, йиғлаб юборди. Кейинги йиллардаги кетма-кет йўқотишлар, хасталиклар унинг дийдасини бўшаштириб қўйган, ёш боладек бўлиб қолган эди у.

— Тилак йўқлаб кепти. Лекин, мендан хафа, нукул кетаман, дейди... Тилакжонни ранжитиб қўйибман!

Устоз бир оз ўтиб тинчигандай бўлди-да, бугун мен зиёратга чиқаман, Тилакжон учун Умра қиламан, деди қатъият билан. Бу эса мумкин эмасди. Тоби қочиб тургани учун бир-икки кундан бери у кишини ётоқда қолдираётган эдик Ҳаж маросими бошлангунга қадар қувват тўплаб, соғлиғини тиклаб олиши лозим эди. У бўлса қайсар табиатига кўра, мен Тилакжон учун Умра қилишим керак, акс ҳолда Ҳаж менга татимайди, мени йўлдан қайтарманглар, деб туриб олган эди. Устоз, мана биз Умра қилишимиз мумкин Тилак ака учун, сизга ҳозирча ташқарига чиқиш мумкин эмас, десак ҳам унамас, у мендан умидвор, мен ўзим бажаришим керак, дерди... Ниҳоят кўплашиб Устозни кўндирдик-да, Тилак Жўра учун Умра зиёратини ўзимиз бажариб келдик ўшанда...

Баъзида туриб-туриб ажабланаман: ўшанда Тилак ака нега менинг эмас, у кишини яқиндан билган бошқа биродарларининг эмас, айнан Устозининг тушига кирди экан, айнан Устозни безовта қилди экан?!

Республика Радиоси "Олтин хазинаси"да "Хотирот" туркумида тайёрланган талай эшиттиришлар, радиоҳикоялар сақланадики, уларнинг аксари Устоз Файбуллоҳ ас-Саломнинг бевосита даъвати ва иштироки билан яратилган эди. Академикларимиз Иброҳим Мўминов, Воҳид Абдулло, навойишунос олим Қутбиддин Эшон ҳазратлари, профессор Нуриддин Шукуров, ҳали тилга олиб ўтганимиз шоир Тилак Жўра ва кўплаб маданиятимиз вакиллари ҳақидаги жонли хотирада дил сўзлари сақланиб қолганки, бундай нодир ёзувларнинг қиммати йил сайин ортиб бориши изоҳ-

сиз ҳам кундай равшандир. Дарҳақиқат, Устоз ўз атрофидагиларга, дўстлари, шогирду устозларига бирдай эътиборли, жонкуяр, фидойи инсон эдилар.

Шу ўринда яна бир воқеани хотирлаб ўтмасликнинг иложи бўлмаяпти. Бу ҳам ўша муборак Ҳаж зиёрати кунларига боғлиқ хотиралар... Дарвоқе, Устознинг "Эй, умри азиз" номли рисоласида бу воқеа батафсил баён этилган. "Мавлавий"ни эсланг!.. Менинг эса бу ерда айтмоқчи бўлганим, у кишининг миллатга, Ватанга оид бўлган ҳар бир нарсага ниҳоятда эътиборли, ҳушёр, қатъиятли инсон эканлигини таъкидлашдир... Олис хорижда қулоғимизга чалиниб қолган ўзбеки лисон албатта ҳар биримизни тортади, юрагимизни жизиллатади. Ва биз тўхтаб қулоқ соламиз, уларга яқинлашиб, бир-икки оғиз суҳбатлашармиз ҳам... Шу билан бас, йўлимизга кетамиз... Лекин, Устоз... Олис Мадинаи мунавваранинг тор кўчаларининг бирида эшитиб қолгани — чапани ўзбекона сўзлар ҳурмати у аввало катта бошини кичик қилиб ёш ватандош болалар билан танишади. Эринмай суҳбатлашади. Уларнинг жажжи қалбига киргиси келади. Сўнгра уларнинг бирига эргашиб, тасаввуридаги "мавлавий зот" билан танишгани боради. Мавлавий дегани совуққина бир савдогар бўлиб чиқса-да, унинг юрагининг аллақерларида ўзбекона ҳарорат сақланиб қолганига умид қилиб, хокисорларча суҳбатлашишга уринади. Кекса донишманд кўрсаки, мавлавийда ёруғлиқ йўқ, миллат, ватан дея аталмиш туйғу ўлиб бўлган. Шунда ҳам ундан нафратланмайди, балки, ачинади, қўл силтаб кетмасдан, олис ватандоши, миллатдоши, диндоши қалбига Ўзбекистон, Тошкент, Самарқанд, Бухоро каби табаррук замин муҳаббатидан бирикки уруғ ташлаб кетишни ўйлайди. Бу умиди ҳам пучга чиққач, кичик ватандоши Абдурахмонда шундай бир туйғуни пайдо қилишга уринади... Энди ўйлаб қарасам, Устознинг Ватан, миллат, тил, дин, имон-эътиқод масалаларида кичкина нарса бўлмайди, деб таъкидлаб туришлари бежиз эмас экан. Мана шу "Мавлавий" воқеасининг ўзи биланоқ шу нарсани амалий тарзда кўрсатиб кетдиларки, биз учун бу умрга татиғулик сабоқ бўлди...

Файбулла аканинг вафотидан ўн кунлар ўтиб у кишини туш кўрдим. "Ўша куни минбардан қулаб боряпману, ерга қаттиқ тушмасайдим, деб ўйлайман, — дерди у. — Бир маҳал кўзимни очиб қарасам, во ажаб, пардай юмшоқ майсазорда, гулзор ичида ётибман... Уни қаранг-а!.."

Ёш болалардек беғубор, қувончу ўқинчлари юзида балқиб турадиган Устоз қувона-қувона кейинги воқеаларни ҳикоя қилишда давом этарди...

Раҳмонқул ОРЗИБЕКОВ

МАНГУ БАРҲАЁТ АЛЛОМА

Ғайбуллоҳ ас-Салом билан СамДУ филология факультети I курс талабаси сифатида танишганмиз. Истараси иссиқ бу йигит билан дўстлашиш орзуси пайдо бўлди. Мен Қирғизистон Республикасининг Жалолобод шаҳридан келиб, танлов асосида қабул қилингандим. Кўп ўтмай у билан яқинлашиб кетдик.

Ғайбуллоҳон талаба сифатида ўз қизиқишлари, зеҳни билан бошқалардан ажралиб турарди, азиз вақтини беҳудага сарф этмасди, билим билан банд эди. Бирга дарс тайёрлайдиган бўлиб қолдик. Кўп ўтмай ёшлар ташкилоти сардорларидан бўлиб қолдик. Дўстим номдор стипендия соҳиб бўлди. Домлаларимизнинг назарига тушди, эътибор қозона борди...

Ғайбуллоҳон мендан бир ёш кичик эди. Бироқ ёлғиз фарзанд бўлганлиги учун ота-онаси уни уйлаш тараддууга тушди. Буни мен биринчи курсдан кейинги таътилда Хатирчига борганимда англадим. Дўстим ота-она илтижосига кўра уйланишга розилик берди, тўй тантаналари ўтди. Ўзига муносиб, гўзал, вафодор, садоқатли рафиқага эга бўлди. Бир йилдан сўнг тўнғич фарзанди Ғабибуллоҳон дунёга келди. Қариялар хурсандчилигининг чеки йўқ эди. Шу аснода биз ҳам уйланиш бахтига мушарраф бўлдик. Рафиқам ҳам Жалолободдан келиб университет талабаси бўлиб қолди. Стипендиямиз зўрға у ойдан бу ойга етарди. Бу аҳволни сезган Тождин ота (эҳтимол Ғайбуллоҳоннинг маслаҳати билан бўлса керак) бизни фарзандларига олиб берган ҳовлида бирга яшашга таклиф этди. Биз бир ҳовлида бир оиланинг фарзандларидек яшадик. Имтиҳонларга ва диплом ишлари ҳимоясига астойдил тайёрландик. Натижада имтиёзли диплом олишга мушарраф бўлдик. Ширин орзулар оғушида келагагимизни, истиқболни ўйлардик. Мен адабиёт тарихи мутахассислигига кўпроқ қизиқардим, ўзбек адабиёти кафедрасида ишлашга муносиб кўрилдим.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, машҳур ата-машунос, луғатшунос Олим Усмон (1911—1989) Файбуллоҳ ас-Саломнинг ёш олим сифатида шаклланишида муҳим рол ўйнади. Ёдимда, биз университетни битираётган йили (1956 й.) Олим Усмонов битирув имтиҳонининг раиси бўлди. Давлат имтиҳони ҳайъатидаги бошқа касбдошлари — доцентлар Воҳид Абдуллаев, Улуғ Турсунов, Р.Муқимов, М.Юсуповлар иштирокида ўта талабчанлик билан давлат имтиҳонлари ўтказилди. Давлат имтиҳонлари якуни арафасида Файбулла Саломов ҳамда Қаршибой Самадовлар билан алоҳида суҳбатлар ўтказилди. Шундай қилиб, икки ёш дўстимизга оқ йўл тиладик. Давлат имтиҳонлари якунига бағишланган тантаналарда уларнинг Тошкентга боришлари эълон қилинди. Дўстим Тошкентда фаолиятини давом эттирди. У Олим Усмон домла илмий раҳбарлигида тилшуносликнинг долзарб муаммолари устида ғайрат билан иш олиб борди. Кўп ўтмай қатор илмий, илмий-оммабоп мақолалари эълон қилинди. "Ўзбек тилида мақол, матал ва идиомалар таржимаси" рисоласи кўп нусхада чоп этилиб, тилшунос олимлар диққат-эътиборини ўзига қаратди. Дўстимиз бизнинг марказдан хийла узоқда эканлигимизни ҳисобга олиб, беғараз кўмагини аямади, маънавий жиҳатдан доим қўллаб-қувватлаб юрди. Бу ҳолатни айниқса 60-йиллар бошларида номзодлик диссертацияси ёқлаш арафаларида айниқса чуқур ҳис қилдим. Уч фарзандли ёш аспирант катта кўламдаги номзодлик диссертациясини тайёрладим. У муҳокама қилиниб, ҳимояга тавсия этилди. 370 саҳифали ишни Тошкентга олиб борадиган бўлдим. Камтарона аҳволдамиз. Ишни Чилонзорда яшовчи болаларнинг сеvimли шоири, адиб Толиб Йўлдошнинг рафиқалари, "машинкалаш"нинг беназир устаси Тожихон опамиз бир ярим ойда ҳал этди. Мен эса фурсатнинг ганиматлигини ўйлаб "шаҳарлараро қатнов"ни тўхтатишга мажбур бўлдим. Файбуллажон ва Шаҳрибону синглимиз мени меҳмонхонада туришга қўймадилар. Диссертация иши ажойиб олим профессор Фулом Каримов мудирлик қилаётган кафедрада ташқи тақриз учун муҳокама этилиши лозим эди. Бу риёзатнинг ҳам оқибати яхши, хайрли бўлди.

1983 йил сентябрь ойи. Камина докторантурани тамомлаб, йирик жанрлар назарияси, типологияси ва тараққиётига оид тадқиқотни докторлик иши сифатида якунладим. Шўролар даврининг талабига кўра диссертация, гарчанд ўзбек ада-

биёти тарихи муаммоларига бағишланган бўлса-да, рус тилида тақдим этилиши ва ҳимоя қилиниши шарт эди. Қарийб 500 саҳифали йирик назарий тадқиқотни соф рус тилида ёзиш осонми? Шу масалада ҳам дўстимнинг кўмаги зарур бўлиб қолди. Рус тилининг ҳамда таржима ташвишлари ва сирларининг беназир билимдони мен ёзган русча вариантни синчиклаб ўқиб чиқди, тузатишлар киритди, қимматли маслаҳатлар берди. Ҳимоя яхши ўтди. Оппонентларимдан озарбайжонлик машҳур академик, Озарбайжон ва Ўзбекистон республикаларида хизмат кўрсатган фан арбоби Ҳамид Арасли Файбуллоҳ ас-Саломнинг ишлари билан ҳам қизиқиб қолди, унинг илмий фаолиятининг Озарбайжон адабиёти билан боғлиқ томонлари ҳақида фикр алмашишди.

Диссертация ҳимоясининг эртасига Файбуллажон бизнинг "ғалаба" миз шарафига дўстлик давраси ташкил этди. Самарқанддан Тошкентга борган азиз дўстларим — фалсафа фанлари доктори, ўша йилларда республика ахборот агентлиги бошлиғи Наим Ғоибов, кейинроқ филология фанлари доктори унвонини олган таржимашунос Қудратулла Мусоев, ҳозир педагогика фанлари доктори, профессор Тўхта Бобоев, домланинг шогирдларидан "Комил домла" — Нажмиддин Комилов, истеъдодли журналист, олим Сайди Умиров ва бошқаларнинг завқли, унутилмас машварати бўлди.

Файбуллоҳ ас-Салом икки йилча Самарқанд Давлат университетини Ўзбек тилшунослиги кафедрасига келиб ишлади. Шу ерда ректор Воҳид Абдуллаев раислигидаги ихтисослашган Илмий Кенгашда номзодлик диссертациясини ёқлади. Эртага ҳимоя! Файбуллажон оиласи билан бизнинг хонадонда маъракага тайёргарлик кўрмоқда. Қарангки, эрталаб ҳимоячини ўта хаста ҳолда кўришга тўғри келди, иситмаси жуда юқори. Нима қилишни билмай саросимага ҳам тушдик. Устозимиз, Кенгаш раиси Воҳид Абдуллаевга "сим қоқдик", маслаҳатларини олдик.

Бир иложини қилиб "айбдор"ни Кенгашга олиб бордик... Дўстимнинг хаста аҳволидан хавотирланиб, у ҳимоя учун минбарга чиққанда мен ёнида "суянчиқ" бўлиб турдим, ҳаммаси яхши бўлди. Олимлар кенгаши ҳайъати диссертант меҳнатини, тадқиқотнинг илмий-амалий аҳамиятини юқори баҳоладилар. Унга олқишлар айтдилар.

Файбуллоҳ ас-Саломнинг тафаккури, илм соҳасидаги ихтирочилик қобилияти туфайли Ўзбекистонда ҳақиқий

таржимашунослик мактаби шаклланди, тараққий этди. Зеро, олимнинг қатъий илмий хулосаларига кўра, таржимашунослик турли илмлар туташган жойда пайдо бўлган. Таржима жараёнида икки халқ маданияти, адабиёти, икки хил миллий услубий хусусият, икки хил тил тўқнаш келади. Таржима тўқнашувлар чорраҳасида учинчи бир адабиётни кашф этади. Бу учинчи адабиёт миллий адабиётларни бири-бири билан маҳкам боғлайдиган кўприк бўлиб, икки халқ руҳини акс эттиради. Таржимашунос қатор тилларни, шу тилларда яратилган илмий ютуқларни теран билувчи, қамрови кенг феномен бўлиши лозим. Шундай истеъдод Файбуллоҳ ас-Саломда жамулжам эди, у тожик, рус, қozoқ ва бошқа тилларни ўз она тилидек мукамал биларди. Биз студентлик йилларидаёқ унинг тилларни ўрганишга бўлган зўр иштиёқига ҳавас қилардик.

Фидокорона меҳнати уни таржимашунослик илмининг сардори ва улкан намояндаси сифатида танитди. Муносиб хизматлари учун у “Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби” унвони билан тақдирланган.

Маҳмуд САТТОРОВ

ФАРИШТАЛИ ИНСОН

Файбулла ака билан уч бора "бошни бошга тираб" юракдан суҳбатлашиш бахтига муяссар бўлганман.

Сўнгги йиллар домла учун оғир кечди. Оғиргина эмас, фожиали ўтди. Ёлғиз ўғли Ҳабибулла фавқуллода йўқолиб қолди. Бир йил, уч йил, ўн йил ўтди. Ёлғиз суянчигидан хабар бўлмади. Мана шу дўзах азоби кунларида домла бир радиомурожаатнома ёзди. Уни радиодан ўқиди. "Мен билан, ўғлим тирик. Биродарлар, биз ҳаммамиз бир Ватаннинг, бир миллатнинг фарзандларимиз. Бир қадар кечиримли бўлишимиз Аллоҳга ҳам хуш келади, боламни қайтаринглар, худо хайрингларни берсин. Бола-чақаларингнинг ҳузур-ҳаловатини кўргурлар. Бу боланинг ҳам онаизори, болалари бор. Улар туну кун мўлтираб, йўл қараб, кўз тикиб ўтиришибди. Жон болаларим, ахир Сизлар ҳам менинг болаларимсиз, умрим бори-ча хизматингизда бўлай" дея зор йиғлаб Ҳабибулланинг хаёлий муҳолифларига, ёвуз кучларга мурожаат қилди. Худо ҳеч бир бандасининг бошига солмасин...

Ота университетда минбаргоҳда воизлик жараёнида жони узилгач, тупроққа қўйилар экан, ўгли Ҳабибуллоҳнинг жаноноси ҳам отага қўшиб ўқитилди.

Бу дардни, оғир залворли тошни шу муштипар одам нозик елкасида қандай кўтариб юрди?! Бир кунда неча бор ўлиб-тирилди?! Буни ёлғиз Аллоҳу алломанинг ўзи биледи холос!

Дўсти Эрик Каримов вафотидан сўнг унинг руҳини хотирлаб: "Эрик" деганининг маъносини билиб олдим, деб ёзади домла. — Эрик дўстимнинг отаси 30-йилларда қўлдан кетган Эрк, Озоллик, Мустақилликни қўмсаб, ёлғиз ўғлининг исмини "Эрк" деб қўйган экан. Кейинчалик ўрису ўрисижозлар бу отни "Эрик" дея гумон-шубҳадан холи чулчут исмига айлантирворишган экан..."

...Қиш кунларининг бирида Файбулла акани йўқлаб бордим. Домланинг Бодомзордаги ҳаммага маълум очиқ эшикли ҳовлисидан ичкари кириб овоз бердим. Дарвозахонанинг ўнг томонидан "кираверинг, эшик очиқ" дея Файбуллоҳ ас-Салом чиқиб келдилар. Ўша таниш чехра. Бошидан айлантириб тивит рўмолни боғлаб олган:

— Келинг, ичкарига кинг, уй совуқ, газ иситолмаяпти. Рўмол ўраб олдим. — Тимирскиланиб ечишга тутинди домла.

Ичкари киргач, тезда гап яхши одамлар мавзуига бурилди. У кишим афсус билан 50 ёшида вафот этган дўст-шогирдлари Фулом Фафур ҳақида куйиниб гапирдилар:

"Фуломжон, чарчаб қопсиз, бироз дам олиб, чой ичиб кетинг, — дея ўтинсам ҳам, — йўқ, тақсир, қиладиган ишларим жуда кўп. Ҳали кўрадиган, айтадиган одамларнинг кўпи олдинда" деб унамади. Кўрганим ўша бўлди, раҳматликни. Кўп жаннати йигит эди-да. Бу Фуломхон деганингиз ўзи билан бирга поки олиб борган экан. Юзлаб мусулмонларга сартарошлик қилиб, уларнинг худонинг уйига покланиб киришига хизмат қилди. Қиёматлик дўст эди, раҳматли..."

...Файбуллоҳ ас-Салом тарихга айланиб қолди. Тиригида минг бора ўлган одам, ўлигида мангу барҳаёт бўлиб қолди!..

Файбуллоҳ ас-Салом ўзбек халқининг афсонавий зиёлиларидан бирига айланди. Шогирдлар унга шеърый туркумлар бағишладилар. Устоз фикрномаларида шундай ёзганди: "Фаришта улуғми, инсонми? Инсоннинг яхшиси фариштадан ҳам улуғроқ. Негаки, фаришта — фақат фаришта, унда инсонликдан асар йўқ. Бироқ инсонда, агар у яхши бўлса,

андак фаришталик хислати ҳам бўлади". Фаришталик инсон Файбуллоҳ ас-Саломнинг жойлари жаннатда, руҳи поллари шод бўлсин, омин...

Ўқтам МИРЗАЁР

ОТАДАЙ УЛУФЛАНГАН УСТОЗ

Бу воқеага анча бўлган. Биз ҳали талаба эдик. Ўрдадаги ошхонада, шундай ёнимиздаги столда домлаларимиз — Файбуллоҳ ас-Салом, Нажмиддин Комилов ва Тилак Жўра чой-хўрлик қилишаётган экан.

Қизиқувчанлигимиз сабаб уларни зимдан кузатдик. Файбуллоҳ ас-Салом шогирдлари билан баҳслашар, мунозара борган сари қизирди. Бир пайт улар ўрниларидан туришди. Ортларидан ҳавас билан қараб қолдик.

— Домла зўр-да, билими кучли, шогирдпарвар, отадай меҳрибон инсон, — деди дўстларимиздан бири.

Ҳақиқатан ҳам, уларга ҳавас қилса арзигулик эдилар. Биламиз, бунақанги суҳбатлар, албатта, адабиёт ҳақида, таржима санъати ҳақида, адабиётимизда пайдо бўлган янги асарлар, янги таржималар хусусида бўлгучи эди. Домлаларимиз кўчанинг нариги юзига ўтиб, анҳор ёқалаб кетишди. Шу сингари дўстона ижодий суҳбатлар кўпинча Ёзувчилар уюшмасидаги учрашувлар, мушоиралардан сўнг бўларди.

Орадан йигирма дақиқалар ўтар-ўтмас, улар яна изларига қайтишди. Ниманидир унутишган бўлса керак, деб ўйладик. Йўқ, домлаларимиз яна ўша жойларига келиб ўтиришди. Мунозара ўша-ўша. Демак, мавзунинг қамрови каттароғу устоз-шогирдлар муқим бир ечимга келиша олишмаяпти. Ўша кунни домлаларимиз қанча вақтгача мунозара қилишганини билмадик. Балки тонггачадир, балки тун оққунча. Ҳар ҳолда суҳбат ширин ва мазмунли эди. Бундай суҳбатлар биринчиси ёки сўнггиси ҳам эмасди.

Файбуллоҳ ас-Саломнинг шогирдлари кўп эди. Таниқли шоир, таржимон, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Отаёр Наҳанов ҳам домланинг суюкли шогирдлари сарасидан ҳисобланарди.

Раҳматли Отаёр ака ҳаётлигида эришган муваффақиятлари учун домла Файбулла Саломовдан умр бўйи миннат-

дорлигини эътироф этарди. Чунки, домла одатда ўз талабалари орасидан пичоққа илинадиганларини танлаб, ижодга йўналтирар, ғайратлантирарди. Домла сабаб бўлиб хайрли бир ишга қўл урган Отаёр аканинг кундаликларида қуйидаги воқеа қайд этилган: "...Учинчи курс эдик, 1968 йил эди. Таржимашуносликдан дарс ўтаётган Файбулла Саломов айтди: — Энди бир гап. Таржимашуносликда анча меҳнат-талаб, очилмаган мавзулар бор. Ким қизиқса, ҳозирдан диплом иши қилиб олиши мумкин.

Бир неча курсдошлар бири-биридан муҳим илмий ишлар олишди. Режалар тузилди. Файбулла Саломов яна:

— 20—30-йилларда Санжар Сиддиқ деган киши ўтган. 35 ёшларида ноҳақ кетган. Кейинчалик (ўлимидан сўнг) ҳам инсон, ҳам ижодкор сифатида оқланган. Ўша йилларнинг буюк ижодкорларидан. Журналист, таржимашунос, таржимон, тўрт тилни билган, йирик тилчи...хуллас, мактаб яратган қомусий одам. Бутун меросини ўша йиллардаги газета-журналлардан топиб йиғиш, у ҳақда хотиралар тўплаш... эҳ-ҳе, иш кўп, жуда савоб бўлади. Ким қизиқади?

Ҳамма жим эди. Мураккаб ва улуғвор, йўқни бор қилишдек машаққатли иш барчани иккилантириб турарди. Шунда курсдошимиз шоир Абдулла Шер айтиб қолди.

— Отаёр олсамикин... Шундай ишларга ўчроқ, ўрганиш, елиб югуриши ҳам мижозига мосроқ.

— Эплармикин?... — деди домла сал пайсалга солиб. Фурур баланд келдими, бу ишнинг оғирлигини сезсам ҳам бўш келмадим.

— Бир бошлаб кўрай-чи, домла..."

Хуллас, домланинг саъйи-ҳаракати билан Отаёр Наҳанов томонидан забардаст ўзбек олими, етук таржимашунос, таржимон, 1937 йилда халқ душмани деган тавқи лаънат бўйнига осилиб қатағон қилинган Санжар Сиддиқ ҳақида 1970 йиллардан бошлаб "Мухбир" (1970), "Шарқ юлдузи" (1972 й. 3-сон), "Гулистон" (1973 й. 4-сон), "Ўзбек тили ва адабиёти" (6-сон) журналларида, "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" ва бошқа газеталарда, Файбулла Саломов масъул муҳаррирлиги остида 1973 йилда чоп этилган "Таржима санъати" мақолалар тўпламида қатор илмий рисоалар туркуми яратилди.

Узоқ тунлар, беҳисоб қўлёзмалар, сон-саноқсиз архив ҳужжатлари, Санжар Сиддиқни билганлар билан суҳбатлар...

Отаёр Наҳановнинг иш столида яқин-яқингача ҳам Санжар Сиддиқнинг 1937 йилларда тутган ён дафтарчаси сақ-

ланарди. Не-не машаққатлар билан "Ўзбекистон" нашриёти томонидан Санжар Сиддиқ ҳаёти ва фаолиятига бағишланган рисолалар тўплами чоп этилди. Кутилганидек китобча қўлма-қўл бўлиб кетди. Жуда кам нусхада чоп этилган ўша китобчани энди кутубхоналардангина излаб топиш мумкин.

Отаёр ака бедаво дардга чалинган, ён дафтарча бошқа қимматли қўлёзма ва ҳужжатлар билан олимнинг ўғли Баҳодир Сиддиқовга доимий сақлаш учун қайтариб берилди. Домла Файбулла Саломов ўзбек адабиётида забардаст олим Санжар Сиддиқ сиймосини қайта яратгани учун шогирди Отаёрдан беҳад миннатдор эди.

Кейинчалик шоир ва публицист Отаёрнинг ўзбек адабиётининг йирик намояндаларидан бири — шоир Миртемир ижодий мактабини ўрганиб яратган "Мен қуёшни кўргани келдим" деб номланган эссеси ва бошқа ижод намуналари ҳақида Файбуллоҳ ас-Салом ўзининг 1997 йил "Шарқ" нашриёт-матбаа концернида чоп этилган "Эй, умри азиз" деб номланган китобида шогирди фаолиятига муносиб баҳо берган.

Шогирд учун устознинг бир оғиз илиқ сўзи, далласидан ортиқ бойлик, мартаба бўлмаса керак. Отаёр ака Файбуллоҳ ас-Саломнинг ана шундай меҳрига сазовор бўла олган шогирдларидан эди. Устознинг ўзи ҳам умр бўйи шогирдлари томонидан отадай улуғландилар.

Эшмуҳаммад ҚОДИРОВ

БУНИ УМР ДЕРЛАР...

Эл корига яраш бу— шараф. Баний одам яралгандан бўён шу мақсадга интилади. Худованди қарим берган истеъдод ёхуд тинимсиз меҳнат натижасида бунга эришганлар хийла. Улар тор маънодаги моддиятдан — яратувчанликни, ақлий етукликни, эл-юрт хизматини ва касбий садоқатни устун қўядилар. Шу боис халқ, миллат манфаати йўлида жонини ҳам аямасдан элнинг назарига тушадилар. Бундай инсонларнинг умри боқийдир.

Диёнатли олим, кечиримли ва мустаҳкам иродали инсон Файбуллоҳ ас-Салом ана шундай кишилардан эди. Устознинг ҳар қандай тўсиқ ва ғовларни жим туриб, мардонавор енгиб ўтганини, ажабким, баъзан чидаб бўлмас хўрлик,

алам-ситамлар оғушида ҳеч кимни айбламасдан, яна ижодни шашт билан давом эттириб яшаганини билган билади, билмаган билмайди. Маънавий умри жовидонини илмга, яхшиликка, мурувватга бағишлаган, ҳаромдан бутун вужуди билан ҳазар қиладиган покдил инсон хотираси ҳамиша абадийдир. Бежиз бўлмаса керак. Умрининг сўнгги палласида атоқли адабиётшунос аллома Натан Маллаев домла Саломовга ёзган хатини шундай яқунлаган эди: "Файбуллажон, Сизни ҳамма яхшиликшунос олим, деб атайди. Ҳақиқатан шундай".

Устоз ҳаётини кузатганда кўзга ташланадики, ул кишининг сир-синаотларга тўлиқ тақдирида ҳар нарса икки марта содир бўлган. Умр бўйи қўша-қўша юз берган нохуш воқеаларни эсламайлик. Бир йилда икки марта туғилгани ғалат. Расмий ҳужжатга кўра, 1932 йил 11 декабрда таваллуд топган. Аслида ундай эмас. Раҳматлик онаси Мелиой Аҳмад читгар қизининг айтганига кўра, у қўй йилидан уч кун олиб қолган экан: янги йилга (Наврўзга) уч кун қолганида (18 мартда!) дунёга келган экан. Наврўзи олам арафасида. Ҳисоб-китоблар ("арифметика") шундай. Лекин олим учун бу унчалик "воқеа" эмасди. Муҳими шундаки, унинг ўзи "икки марталик" туғилган кунининг бирортасини ҳам махсус нишонламасди. Байрам, ҳордиқ чиқазиш, дам олишни умуман тан олмасди. Умр бўйи шундай ўтди. Дам олиб — ишларди. Ишлаб — дам оларди. Байрам, ҳою-ҳавас, таътил, ҳордиқни дангаса одамлар ўйлаб топган, дерди.

Ўрта бўй, очиқ чехрали зукко бу олимнинг бошқалардан фарқи шунда эдики, у ўзининг бутун борлигини илм-фанга, одамларга бағишлади. Ҳар қандай қийинчилик ва тушкун ҳолатларни мардонавор туриб, фитна, фисқу фасодни рад-бадал қилгани ҳолда, ҳалол меҳнати билан енгиб ўтди. Файбуллоҳ ас-Салом ўзига ёмонлик соғинган айрим нобакор, фосиқ кишиларга ҳам собит туриб яхшилик билан жавоб берарди. Фан оламида ҳам унда-бунда учраб турадиган баъзи ҳасадгўйларнинг бўҳтонларига қасд қилиб, ўз илмий, оммабоп ва публицистик ишларини нашр эттирди. Энг муҳими, у ўзининг майдакашлик, ўртамиёналик, эрмак учун эмас, азамат, эътиборли ишларни бажариш учун яралганлигини англаганди. Ёзган ҳар бир ишини мантиқан асосли, илмий жамоатчилик ва оммани фикрлашга ундашига ишонч ҳосил қилганидан кейингина нашрга берарди. Аниқлик,

қисқалик, ҳаётӣлик, сўзга хасислик ва янгилик унинг ишларига хос хислат эди. Тарафкашликни жини суймасди. Мудом қалам аҳлини ёқларди. Фикр-мулоҳазали, истеъдодли, огир-вазмин кишиларни қадрларди. Бундай ёшларни ўз фарзандидай кўрарди. Улардан ўз вақти, ёрдам, маслаҳатини аямасди.

Домлада олимлик (билимдонлик) иқтидори билан бирга камтарлик ва самимий инсонлик хислатлари қулф уриб турарди. Сабаби у киши ҳеч қачон ўзи қилган иши билан мақтанмасди. Аксинча, яна кўпроқ нарса ёзиб улгуришга ҳаракат қиларди. Одамлар билан муомалада ҳамма билан тенг туриб гаплашарди. Каттага каттадай, кичикка кичикдек эди. Болага хос маъсумлик, ишонувчанлик, беғуборликни йўқотмаганди. Файбуллоҳ аканинг хонадонига ташриф буюрган талабадан тортиб таниқли шоир, ёзувчи, олим ва давлат арбоби-ю чет эллик меҳмонларгача битта меҳмонхонада ўтириб дили яйраб қайтарди. Ҳаммага бир хил хурмат, бирдай мулозамат ва илтифот... унинг самимийлигидан эди.

У кучли сабр-бардош эгаси, нафсни тизгинлаб олган қаноатли, одамлар кўнглини ниҳоятда нозик англаб етадиган зукко шахс эди. Домла қатнашган ҳар қандай илмий йиғин ўта баҳсли, мароқли, шунингдек, муросали ўтарди. Чунки масаланинг моҳиятига етиб бориш, мусоҳибни диққат билан тинглаш, бир кишининг фикрига бошқаларнинг муносабатини чуқур мулоҳаза билан охиригача кузатиш, сўнгра уларнинг фикрларини жамлаб, келиштириб, ўзига йўналтириш учун ҳам кучли мушоҳада, қувваи ҳофиза, ўта теранлик зарур. Кўп тармоқли адабиётшуносликнинг ривожига салмоқли ҳиссасини қўшиб келган бу олим ана шундай эзгу ишларга қодир эди. Унинг ўзига хос кучли фалсафаси мавжуд эди. "Барча касб соҳасидаги одамларни бир-биридан узоқлаштирмаслик керак, аксинча, уларни ўзаро яқинлаштириш лозим", дерди олим. Шу боис қиёсий типология, адабиёт назарияси, адабий ва лисоний услубиёт, боринги, фонетика баҳсларида ҳам ўзининг тансиқ кузатиши ва фикрини айта оларди. Таржимонни қомусий ижодкор, таржима санъатини эса қомусий илм деб ҳисобларди.

Илмий-ижодий иш— руҳий жараён. Кайфият, илҳом керак. Олимнинг ўзига босимини мутассил ошириб бориши, суръатни тобора тезлаштираётгани, шошилаётгани сирини фақат ўзи биларди. Бизга аён бўлгани шуки, киши

кексия бошлаганида сарфлаш учун ёшлик чоғида, жуда катта илм захирасини тўплаб олган бўлиши лозим. Суръат ва тезкорлик, ўзини қийнаш, ўз-ўзига шафқатсиз бўлиши шундан бўлса керакки, бу аламзадаликдан эди. Шу йўл билан ўзини илмда ва ижодда намоён этиш орқали ўзидан "ўч" оларди. Гўё "ожизлигини" енгарди. Тақдир изтироблари орқасида бусиз ҳам заифлашган соғлигига чанг соларди. Ўзини ёқиб, атрофга нур таратарди. Ижод унинг учун ўзига хос "жазо", ҳасрат, изҳори дил эди. Бошқаларни ёндириш учун ўзинг ёнишинг керак, — иқрор бўларди у суҳбат чоғида.

Ҳар кишининг ўз ёзиғи бор, дейдилар. Файбуллоҳ ас-Саломнинг ҳаёт йўли сермашаққат ва ўта қийин кечди. Лекин у бундан ҳеч қачон нолимади. Шукроналик туйғуси, хокисорлик, висол илинжи уни ҳеч қачон тарк этмади. Ўткир қалами, теран фикри, мураккаб тиниқ услуби билан маънавийтимизни бойитишга ҳисса қўшганлигидан фахрланарди. Уни ҳеч ким, ҳеч нарса умрининг охиригача илмдан, ижоддан тўхтата олмади, чунки бу камдан-кам туғма талантли олимларгагина хос ноёб фазилат.

Устоз билан бўлган суҳбатларда гоҳида сўрардим:

— Домла, кучли олим бўлиш учун нима керак?

— Бўтам, бунда, аввало, камсуқум, бағри кенг инсон бўлмоқ даркор. Кўзинг доимо ўқиб, бошинг фикрлаб, қўлинг ёзиб турмоғи лозим. Яна бири, кучли сабр-бардош...

— Ўтган умрингизга ачинасизми?

— Йўқ, чироғим, асло. Худога шукур, умрим бесамар ўтмади. Ҳаётда кўп яхши одамларни кўрдим. Ўзим ҳам нималардир қилишга интилиб яшадим. Вақт — олий ҳакам.

— Меҳнатингизнинг тақдирланиши Сизни қониқтирадими?

— Имон-этиқодли, ўз касбининг фидойиси бўлиш учун ҳеч вақт шуҳрат кетидан чопмаслик, тор манфаат учун изланмаслик керак. Агар сен ҳалол меҳнат қилсанг, одамлар сени ўзи излаб топади. Халқ йўқловига сазовор бўлиш эса инсон учун катта бахт. Шу боис мен эл-юрт учун қилган хизматларимга мингдан-минг розиман.

Домла ҳалим инсон эди. Гоҳида унинг обрўсидан фойдаланиш учун, атайин берилган китоблар ёки илмий ишларга тақриз ёзаётганда, диссертация ҳимояларида оппонентлик қилганда ҳам домла инсоний одоб ва мутлақ илмий ҳолислик билан ёндошарди. Ҳеч кимнинг дилини огритмасди. Ҳа, шундай устоз Файбуллоҳ ас-Салом ўзи битта эди-да...

СОҲИБИ ИМОН ЭДИ

Кишида шундай ҳолатлар ҳам бўлар экан, айрим инсонлар ҳақида ўзидаги мавжуд хотираларни баён қилиш учун бирор жўяли сўз айтишда қийналиб қоларкансан. Бунинг боиси, гўёки, хотирланаётган инсон бу дунёни тарк этмагандай, ўзининг авлиёсифат қарашлари-ю, ҳар қандай вазиятда ҳам чигал тугунларни осонгина еча олишдек—фақатгина ўзига хос бўлган иқтидори ва лаёқати билан доимо ҳамнафас, ҳаётий ҳамкорликда ёнма-ён юргандек туюлаверар экан.

Устоз Файбулла Саломов ҳақида хотира битиш мақсадида ҳар гал қўлимга қалам олганимда ана шу ҳолатга, яъни ёза олмаслик ҳолатига тушиб қолавераман. Қисқаси, таърифи, тавсифини ифодалашга сўз ожизлик қилувчи шундай инсон «Энди орамизда йўқ» дейишга менда журъат етишмай қолаверади...

1999 йил 31 январ. Университет Маданият саройининг катта зали одамлар билан лиқ тўлган. Мустақиллик шарофати билан Тошкент Давлат университетиغا Ўзбекистон Миллий университети мақоми берилишига бағишланган тантанали йиғилиш ҳайъатидан Олий ва ўрта махсус таълим вазири Саидахроп Фуломов, Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Ориповлар билан бирга Файбулла ака ҳамда яна икки таниқли академик жой олишган. Йиғилишни университет ректори, академик Т.Н.Долимов олиб борарди.

Сўз Файбулла Саломовга берилади. Файбулла ака трибуна томон юрар экан, назаримда, гўё оёқлари ўзига бўйсунмаётгандай бир ҳолат сезилди. Лекин домла ўз нутқини ўша ўзига хос оғзаки нутқда ҳар ким ҳам топиб айтолмайдиган ноёб сўз ва иборалар билан бошлаб, Мустақиллигимизнинг ўзбек халқига берилган буюк неъмат эканлиги, мустабид тузумнинг кирдикорлари туфайли халқимиз бошига тушган оғир ва аянчли мусибатлар ҳақида аниқ ва ҳаётий мисоллар асосида сўзлар экан, овозида бироз тўлқинланиш, ҳаяжон аломатлари сезила бошлади.

Албатта, Файбулла Саломовнинг ҳолатини тушунса бўлар эди. Чунки у кечирган ҳаёт йўли шунчаки бир оддий йўл эмас эди. У киши нимагаки, эришган бўлса, уларнинг барчасига осонликча эришмаган, ҳаёти давомида не ноҳақлигу

қаршиликларга дуч келмаган. Биргина таржима назарияси кафедрасини ташкил этишдаги тўсқинликлар, номзодлик ҳамда докторлик диссертациялари ҳимояси билан боғлиқ — кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ноҳақликлар... буларнинг барчаси сабр-тоқат, чидам-бардош ҳамда ҳақиқат йўлидаги ўта қурашчанлиги эвазига қўлга киритилган эди.

Файбулла ака сўзлар экан, бу воқеалар тафсилоти худди кино лентасидай унинг кўз ўнгидан эмас, балки авваллари икки марта оғир хуружни ўтказган дардли юрагидан ўтаётган эди.

Начора, шундай бўлиб чиқди ҳам. «Азиз дўстларим, ҳамкасбларим, илм-фан йўлига кирган навқирон авлод, бизнинг авлод олимлари бошига тушган кунлар минбаъд сизларнинг бошингизга тушмасин», — деди-ю, ўнг томонига аста эгилиб, беозоргина ёнбошлаб қолди. Ҳа, ушбу сўзлар том маънодаги инсон Файбулла Саломовнинг ўша кунги нутқидаги, айни вақтда бу ёруғ оламдаги сўнгги сўзлари бўлиб қолган эди. Минг афсус ва надоматлар бўлсинки, домланинг ўнг қўли кафтида қолган мўъжазгина ташриф қоғози ортига битилган нутқ тезисларида айтмоқчи бўлган фикрларнинг бир қисми сирлигича қолиб кетди.

Файбулла Саломов ташриф қоғозидида қолган «Сотимжон Холбоев» ҳамда «Миллийлик мавқеи» чизгилари билан белгиланган мавзу бўйича нималар демоқчилигини мен яхши билар эдим.

Чунки булар ҳақида илгари бўлиб ўтган суҳбатлар чоғида бир неча бор айтиб ўтган эди. «Сотимжон Холбоев» деган битиги орқали домла университет доценти, тарихчи олим Сотимжон Холбоевнинг илмий ишлари мавзуси бевосита университет тарихи билан боғлиқлиги, у ўз илмий қарашларида Ўрта Осиё Давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) 1920 йилда эмас, балки 1918 йили Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг кўзга кўринган намояндаларидан бири, буюк миллатпарвар, Ватан истиқлоли йўлида шаҳид ўтган Мунаввар Қори Абдурашидхонов томонидан ташкил этилгани ҳақидаги ҳақиқатни ўрнатиш борасидаги саъй-ҳаракатларига эътибор ҳам берилмагани, Мустақиллик шарофати билангина ушбу ҳақиқат юзага чиққанлиги, ТошДуга «Ўзбекистон Миллий Университети» мақоми берилиши ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Президенти

дентининг Фармонидан келиб чиқадиган галдаги вазифалари ҳақида тўхталган бўлур эди.

Дарҳақиқат, Файбулла Саломов 70—80- йиллардаёқ мустабид комфирқа сиёсатиға қарши ошқора ва ноошқора кураш эълон қилган эди. Бунинг исботи сифатида Файбулла акаға юқори лавозимларни таклиф этишгани, бунинг учун комфирқаға аъзо бўлиши зарур эканлигини айтишганда, у киши бу таклифларға қатъият билан рад жавобини бергани ҳамда «Менинг ўз партиям бор, у ҳам бўлса партиясизлар партияси» деб жавоб берганлигининг гувоҳи бўлганман. Ҳа, ҳақиқатан ҳам Файбулла ака «қизил империя»нинг юзтубан кетганлигини, яқин орада албатта таназзулга юз тутишини ўша йиллардаёқ башорат қилган эди.

Файбулла Саломовнинг ҳаётий тамойилларидан бири ҳар кимға, ўша одам дўстми-душманми, яхшими-ёмонми, барибир, яхшилик қилиш, тўғри йўл кўрсатиш, ўзгалар дардини ўз вужудига кўчириб олиб унга малҳам беришдан иборат эди. Одамийлигу инсонийликни, оқибату садоқатни, имону эътиқодни ўрганиш керак бўлса, Файбулла акадан ўрганиш керак эди.

Балки Файбулла Саломовда бу каби хислатлар мужассам бўлмаганида ҳаётда ўз мавқеини топган 70 га яқин шоғирднинг устози бўлмасмиди...

Дарвоқе, Файбулла аканинг ўз шоғирдларига бўлган муносабатлари ҳақида гапираверсак, анча-мунча қоғоз ҳам етишмай қолади. Биргина тўнғич шоғирди профессор Нажмиддин Комилов ҳамда кенжа шоғирди профессор Ҳамидулла Кароматовларға нисбатан «Мавлоно» дея мурожаат қилишининг ўзида олам-олам маъно, устознинг шоғирд камолотидан қониқиш ҳиссини сезиш мумкин эди.

Қани эди, устоз яна бир неча йиллар яшаганда, балки шоғирдлари орасидаги «Мавлоно»лар яна бир неча кишиға ортган бўлармиди.

Менға таскин берувчи бир нарса бор. Файбулла ака ана шу хислату фазилатларини ўзининг сермахсул ижоди саҳифаларида муҳрлаб қолдирганлар.

Файбулла ака имон деганда биринчи навбатда ўз виждони олдидаги масъулиятни биларди. Ҳа, устоз Файбулла Саломов ана шундай мустаҳкам имон соҳиби эди.

ЗУРРИЁТЛАРИМИЗ ЎРНАК ОЛСИНЛАР

Бу гулдай нафис қалбли, булоқ сувидек тоза виждонли, метиндек эътиқодли, ҳалимдек юмшоқ феълли, шу билан бирга шердек иродали инсон ҳақида илм аҳлидан орттириб мен нима ҳам дея оламан. Файбуллоҳ ота (ота дейишга маънавий ҳақим борми-йўқми, билмадим-ку, у киши мени ўз фарзандидай кўрардилар) билан тез-тез кўришиб туришга имконият доим туғилавермаса ҳам у кишининг меҳр-мурувватини ҳар лаҳзада сезиб турардим. У киши билан учрашиб-гаплашиб қоладиган бўлсак, гапимиз бир-бирига тезда қовушиб кетар, кичкинагина мулозаматдан кўнгиллари тоғдек кўтарилиб кетарди.

Очиғини айтсам, у кишини йўқотганимдан кейин кўнглим алланечук ўқсиб, чўкиб қолганини ҳис қиляпман, чунки улар ўзларини қайнота эмас, отадек тутар, фарзандига қилинадиган меҳрибончиликларни қилардилар.

Ота фақат катта олимгина эмас, меҳрибон педагог ҳам эдилар. Қайси соҳада бўлмасин, қобилиятли инсонларнинг фидоси эди. Кўнгли дарё эди унинг. Кунлардан бир кун нохушроқ масала хусусида учрашадиган бўлдик (турмуш ўртоғим билан орамиз сал қочиб турувди). Юрагим пўкиллаб, нима гап эшитаркинман, деб борсам, очиқ чехра билан кутиб олдилар. Ҳол-аҳволимни рисоладагидай сўрадилар ва "асосий қисм"га ўтдилар: "24 миллион халқнинг олқишини олиб юрган одам наҳот шу битта хотинингизнинг кўнглига йўл тополмайсиз? Булар бир оғиз ширин сўзнинг гадоси-ку!" Ичимда ўзимга-ўзим: "Ҳе, шоир бўлмай қол! — дедим, ва: — Айб менда, дада, кечиринг", — деб юборганимни билмай қолдим.

Дадамиз каттаю кичикка, яхшию ёмонга, олиму деҳқонга ўз тилида гапира оладиган, қалб кўрини бирдай бера оладиган одампарвар инсон эди. Айниқса илм аҳлини бошига кўярди. Барча соҳада ҳалолликни тарғиб қилар, ўзи ҳам ҳалолликнинг нонини еб, бир умр шукроналик билан кун кечирди. Узоқ-яқиндан келадиган шогирдлар устознинг уйида ҳафта-ойлаб тунашиб, меҳмон бўлиб кетишарди. У киши шогирдларидан Тилак Жўрани бошқача меҳр билан яхши кўрардилар. Эҳтимол Тилак ака ўлмаганда устози ҳам ўлмасди. Мен устозни шогирдига бу қадар меҳрини ҳеч қаер-

да кўрмаганман. Гоҳи шогирдларининг кўпайиб бораётганидан ва оқибатда, соғликлари эсларидан чиқиб, ишга шўнғиб кетаётганидан гашим келиб, бир-икки шогирдларига мундайроқ муносабат қилганимда у киши мендан ранжиб қолардилар.

Шогирдлари бургадан кўп эди. Уларнинг ҳаммаси ҳам у кишига лойиқ эди ёки у кишининг меҳнатларини оқлади, деб бўлмади. Таъбир жоиз бўлса бир гапни айтиб қўяй: Устозига номардлик қилган шогирд ҳеч қачон кўкармайди!

Ота миннатсиз меҳнат қилар, у кишини унвону олқишлар қизиқтирмасди. Юрагига ғусса билан бирга ҳазил-мутойибани, армон билан бирга эса орзуларни сиғдира оларди, ўз дарди билан бировнинг кўнглини хира қилишни истамас, аммо бировнинг ҳасрати унинг қалбидан жой топаверарди. У киши, назаримда, ҳақиқий мусулмон эдилар. "Қуёвни пайғамбарлар сийлаган" деб ўзларидан тўрга ўтқазиб, сўзларимни шундай диққат билан эшитар эдиларки, гоҳида бу мулозаматдан ўзим уялиб кетардим. Отанинг яшаш тарзининг ўзи ёшу қарига ибрат эди.

Бир дийдорлашув пайтида у кишига ўз фикримни билдирдим: — Дада, таржимашунослик билан эмас, бадиий ижод билан шуғулланганингизда қанча-қанча роману очерклар ёзган бўлардингиз. Сизнинг тилингиз жуда ўзига хосда!

— Э бўтам, — деб чуқур тин олдилар у киши. — Агар таржимонлар бўлмаса чет эл ёзувчиларининг асарларини ўқий олармидингиз. Тўғри, таржима ҳар хил бўлиши мумкин: буюк асарни ўртамиёна, ўртамиёна асарни зўр қилиб таржима қилиш ҳам мумкин. Таржима санъатини пухта эгаллаган таржимон асарнинг савиясини кўтарса кўтарадики, туширмайди. Бу асар ёзишдан кам иш эмас. Таржимашуносликнинг келажаги порлоқ! Чунки унинг хоҳ адабиётда бўлсин, хоҳ сиёсатда, ё олайлик, тиббиётда роли катта. Дунё миқёсида билимларни ўзлаштириш учун ҳам ахир, аввало яхши тилмочлар керак. Бунинг учун таржимонлик мактабини пухта ўтамоқ зарур.

— Ҳар ҳолда кўзга кўринмайдиган, заҳмати кўп соҳада! — деб ўзимникини маъқулладим.

— Тўғри. Таржимон парда ортида қолиб кетиши мумкин. Аммо яхши таржима асари халқ маънавиятига хизмат қилади. Бу жуда катта савоб иш-ку! Қолаверса, ҳар кимнинг бу дунёда қиладиган ишини яратганининг ўзи кўнглига

солади, — деб чекларига тушган "заҳмати кўп соҳа"дан гурурланиб қўйдилар. Мана шундай қизгин мунозараларда у киши тетиклашиб, ювош ҳолатдан тоғни талқон қиладиган йигит ҳолатига кириб қолардилар. Ҳар бир сўзини исбот-далиллар, айрим асарлардан парчалар келтириб маъқулластар, сизни ҳам шу соҳанинг ҳеч бўлмаганда ихлосмандига айлантирарди.

Бошларига тушган мусибат—ёлғиз ўғилларининг бедарак йўқолиши ҳам у кишини ижоддан, одамлардан ажратиб ололмади. Аксинча, одамлар орасига янаям сингиб, киришиб кетди. Елкасида тоғдек юк билан олға интилди. Дардига ижоддан малҳам топди. Бадиий ижод тўғрисидаги таклифим эҳтимол кўнгилларининг бир четида куртакланган бўлса ажаб эмас, кейинги йилларда ижодларининг янги-янги қирралари юз очди. Кетма-кет ёзилган китобларининг қўлма-қўл бўлиб кетиши у кишининг қандай ижодкорлигининг далолидир.

Файбуллоҳ ас-Саломнинг илм йўлида, маънавиятимиз учун, ёшлар тарбияси учун, қомусимиз учун, қолаверса мустақиллигимиз учун қилган меҳнатлари ҳали ўзининг ҳақиқий баҳосини олгани йўқ. У кишининг энг катта армонларидан бири—халқ эрки эди — унга етишди. Азроил алайҳиссалом у кишининг жонларини қайси пайтда олиши кераклигини билмадиму, назаримда, Аллоҳнинг марҳамати билан қадрдон университетининг миллийлик мақомига эришишини ҳам кўрмагунича кутиб турган бўлса ажаб эмас. Ниҳоят мустақиллигимиз берган бу рўшноликлардан у кишининг хаста юраги ёрилиб кетди.

...Тушдан оған — соат 16 лар атрофида ТошДУга Миллий университет мақоми берилиши муносабати билан бўлган катта мажлисда тўлқинланиб, ҳаяжон билан гапираётган Файбулла Саломов тик турган ҳолда, ваъз айтаётиб, юзлаб одамлар кўз ўнгида жон берди, деган хабарни менга етказишди. Учиб борганимда у киши гўё ҳозиргина ухлаб қолгандай ётарди (диванда). Ҳамма мотамсаро. Вафот қилганларига ишониб-ишонмай уйга олиб келдик. Бир зумда ер ёрилиб одам йиғилди. Таъзияхоналарга кўп борганман, аммо сўнгги йўлга кузатишда бунча одам йиғилганини ҳеч кўрмаганман. Дадамиз Файбуллоҳ ас-Салом унча-мунча одамга насиб қилмайдиган иззат-ҳурмат билан у дунёга кузатилдилар.

Миллатига, халқига, Ватанига, қолаверса, мустақиллигимизга ўз умрини, қобилятини, қалб кўрини бус-бутуни-

ча фидо қилган бундай буюк инсонлардан авлодларимиз ўрнак олсалар, ўргансалар келажагимиз буюк бўлиши таъиндир.

Назира ас-САЛОМ

МЕҲРИБОНИМ ОТАЖОН

Бувам Мулла Тожибой юз ёшни қоралаб юрган пайтларида ҳам ўз ота-оналарини қўмсаб, болаларча кўз ёш тўкишларини кўрсам кулгим қистарди. У киши ўта саводхон, зукко, илм аҳлидан (араб, форс тилларининг ўта билимдони, илмий доираларда катта мавқега эга эдилар) бўлганларидан бу ҳол менга заифликка ўхшаб кўринарди. Бугун ўзим бувамнинг ўша заиф ҳолатига тушиб ўтирибман.

Ўз отанг тўғрисида (айниқса уни йўқотгандан кейин) ёзишдан оғири йўқ экан. Отамни йўқотган кун... Бу уч нуқтанинг қаърида менинг азобларим, армонларим, гумонларим ўз маконини топган. Бу уч нуқта умримнинг охиригача, буважонимни таъқиб этгандай, мени таъқиб этаверади. Ўша машъум кун мен отасизларнинг аҳволи нечоғлик эканини ҳис этдим (гарчи қирқ ёшдан ўтиб қўйган бўлсам ҳам).

Ўз юмушларим билан бўлиб ўн кунлардан бери дадам билан кўришмаган эдик. Ўша куни улар тонгги соат бешларда қўнғироқ қилдилар. Мен уйқу аралаш телефон гўшагини кўтардим: “Назира, санмисан”, — дедилар. Салом беришни ҳам унутиб: “Дада, тинчликми?” — дедим: “Ҳа, ўзинг тинчмисан қизим? Муҳаммаджон билан ошга (Оқил Умрзоқович Салимов аёллари вафоти муносабати билан ош бераётган эканлар) бормоқчи эдик”, — дедилар. Мен: “У киши дала ҳовлига кетган эдилар, бориб қолсалар керак”, — дедим. Гапимизни тугатгач, уйқум қочиб кетди — Муҳаммад ака боролмай қолсалар, дадам овора бўлармиканлар, деб. Йўқ, улар — қайнота-куёв ошга бирга боришибди.

Дадамнинг ўша кунги кун тартибини кузатган одам ҳайрон қолмай иложи йўқ: Ош, радио, телевидение, газета, Президент ҳузуридаги Академия, Миллий университет (ўша куни ТошДУга Миллий университет номи берилди). Бунча шошилинич, дегинг келади. Ҳамма қадрдонлар билан видо-

лашувми бу? Энди билсам, наҳорда қўнғироқ қилиб, мен билан ҳам хайрлашган эканлар. Билганимда эди...

Одатда ҳар қандай асарда қайсидир миқдорда бадий тўқима бўлади. Менинг отам Ғайбуллоҳ ас-Салом тўғрисида ёзиш учун бадий тўқиманинг ишлатилиши — уни бачканалаштириб юборса керак. Чунки у кишининг ўзи ҳаёт саҳнасидаги мураккаб, лекин айтиш жоиз бўлса — ўта ижобий қаҳрамон эдилар.

Фарзандини йўқотган ва у ҳақда ҳеч қандай маълумотга эга бўлмаган отанинг аҳволини тасаввур қила оласизми? Бундай юкни кўтариш эмас, ўйлаш ҳам оғирлик қилади ҳар қандай полвонга. Дадам эса бу тоғни саккиз йил чоракта юрак билан қилт этмай кўтарди. Шундай юк билан етти ёт бегоналарнинг дарду ташвишларига елкадош бўлди. Халқ дарди, Ватан меҳри, фарзандларидай кўрган шогирдларининг ташвишини ҳам кўтардилар. Фарзанд соғинчи у кишининг қалбини шеърятга ошно қилди — дард билан, муҳаббат билан ёзилган шеърлари ижодларининг бир қиррасига айланди.

Акамни йўқотганимизнинг, адашмасам, иккинчи йили эди, дадам бир воқеани эсладилар. Айтишларича, дадам билан ойимнинг никоҳларини ўқиган авлиёсифат бобо акамнинг дунёга келиши ва исмини Ҳабибулло қўйишлари, қирқ ёшга яқин унинг ҳаётида нимадир содир бўлишини чуқур тин олиб, башорат қилган ва охирида, ҳа, бахайр, бахайр! — деган экан. Мана шу сўз улар умрларининг охиригача юракларига далда бўлди.

Даламизнинг ишонувчан эканликлари биз — мен ва синглим Гуландомга қўл келарди. Акам тўғрисида ҳар хил яхши тушларни ўйлаб топардик. Уларнинг маъюс кайфиятлари бирпасда ўзгарарди. Чунки синглимнинг тушлари доим ўнгидан келар ва бундан биз яхши мақсадда фойдаланардик. Бундай таянч бўлиш юки кўпроқ синглимнинг гарданига тушар, чунки у дадам, ойим билан бирга яшарди. Шундай таҳликали пайтларда ҳам фолбинларга боришимизга қаршилиқ қилардилар. Аллоҳнинг иродасига бўйсунар ва унга илтижо қилар, биздан ҳам шуни талаб қилардилар. Биз эса ўз билганимиздан қолмас, юрганимиз-югурган эди. Яхши гап эшитсак хўп-хўп, йўқса иккимиз бир-биримизга таскин қидирардик. Бундан, иккимиз якка қолдик, деган фикр чиқса жуда хато бўлар. Чунки дадамнинг фарзандларидай кўрган шогирдлари, ихлосмандлари, тутинган ўғил-қизлари бисёр эдики, улар

биздан кам азият чекмадилар. Шундай содиқ шогирдларидан, жон-жигарларидан бири Тилак Жўра эди. Назаримда у мана шу фожиани кўтаролмади — аини қирчиллама ёшида дунёдан кўз юмди. Дадам унга акамдан кам куймадилар.

Ўтган йили раҳматли дадамнинг туғилиб ўсган жойлари — Хатирчида хотира кечаси ўтказилди. Биринчи шогирдларидан Нажмиддин Комилов: "Домла шогирдларини болаларидан ҳам устун қўядиган, яхши кўрадиган афанди одам эдилар", — деди. Чунки Нажмиддин ака дадамнинг феъл-атворларини яхши билар, оилавий ишларимизга кўпинча гувоҳ бўлардилар.

Университетни битирган йилим диплом ишимни ёзаётиб, дадамнинг маслаҳатлари керак бўлди. У кишига мурожаат қилсам, сен ўз домлангга бор (домлам Сайди Умиров эдилар), менинг шогирдларим ўзимга етарли, дедилар. Домлам бу гапни эшитиб, роса кулдилар. У киши дадамнинг ўта ҳалолликларини ҳаммадан кўпроқ билардилар-да!

Дадамиз биз фарзандларга кийим-кечак, юриш-туриш масаласида жуда қаттиққўл бўлганлар. Чумолидай ишлаб, мўмайгина (ҳалол) пул топганларига қарамай, оддий кийиниб, камтар бўлишимизнинг тарафдори эдилар (бу хасисликдан эмас, тарбия нуқтаи назаридан эди). Акам университетнинг юридик факультетига ҳужжат топширганларида норози бўлдилар (балки бошимизга тушган кўргиликларни олдиндан кўнгиллари сезгандир). Акам сўзида туриб олди. Ўз кучи билан, ҳа, ўз кучи билан у ерга кириб, аъло баҳоларга битирди. Беш йил давомида битта костюмлари иккита бўлмади. Акамнинг яхши кўрган нарсалари фақат ўқиш эди. Қаерда ишламасин, Файбуллоҳ ас-Саломнинг ўғли эканлигини намоён қилди.

Еб-ичишга келсак, дастурхонимиз шоҳона бўларди. Болаларнинг илиги тўқ бўлмоғи керак, деб бозорнинг энг олди маҳсулотларини харид қилардилар. Дадажоним уй анжомлари сотиб олишни (олганда ҳам камида иккитадан ё тўрттадан, тоқ олишни ёқтирмасдилар) хушлардилар. Бир куни иккита чет эл маркасидаги кир ювиш машинаси олиб келганларида ойимдан бошлаб гап эшитганлар. Дадам бўлса ўзлариникини маъқулладилар: иккала қизимизга мендан эсдалик-да, ойиси, — деб.

Дадамиз келин-куёвларини биздан кам кўрмасдилар. Акамни уйлантириб, келин туширдигу уларнинг юмуши яна ҳам кўпайди. "Ниҳолни бир жойдан иккинчи жойга кўчир-

санг, кўқариши ё қуриши боғбонга боғлиқ. Кўпроқ сув қуйиш, парвариш қилиш керак уни”, дердилар. Бозорга бориб келинойимизга алоҳида бозор-ўчар қилардилар. Анқонинг уруғидан бошқа ҳамма нарса харид қилинарди, бировнинг боласи, ейишга уялиши мумкин, деб. У киши мана шундай боғбон эдилар.

Бир куни турмуш ўртоғимдан салгина хафа бўлиб, дадамга арз қилибман. Куёвларини чақириб олиб нима дебдилар денг: “Битта кичкина хотинни алдаб яшолмайсизми? Хўп-хўп денгда, билганингизни қилаверинг. Мен сиз томонман.” Ўзим ҳам бошқа арз қилмайдиган бўлдим.

Дадамизнинг ўз оилаларига содиқлиги, фарзанд ва невараларига меҳру муҳаббати ўзига хос эди. Ойимга “сиз”лаб мурожаат қилар, меҳнатларини юксак қадрлар эдилар. Неваралари Синдбод билан катта одамдай муносабатда бўлар, унга меҳрлари бўлакча эди. Беш-олти ёшларида у билан шахмат ўйнардилар, шахматга уста эдилар. “Мана шундан катта олим чиқади, умидим катта бундан”, дердилар. Қаерга борсалар бирга олиб юрар эдилар. Дадамнинг вафотларидан кейин биринчи бўлиб у кишининг бисотлари (видеоёзувлар, суратлар, китоб-қоғозлар)ни асраб-авайлашни бошлаган ҳам мана шу Синдбод бўлди.

Дадамнинг мен ҳали-ҳануз тушунмайдиган бир хислатлари бор эдики, кўпчилик бунинг гувоҳи бўлган — у кишининг дилларига озор бериб бўлмасди. Чунки бунинг жавобини тез кунларда олинарди (Аллоҳ томонидан). У киши бировни, ҳар қанча душманлик қилса ҳам, қарғамасдилар. Ранжишга ҳам қўрқардилар. “У юзингга урганга бунисини тут!”. “Ёмонга яхшилик қил!” яхши кўрган мақоллари эди, бу мақолга ўзлари бир умр содиқ қолдилар. Дадамни умрларининг деярли ҳаммаси меҳнат-машаққат билан ўтган. У киши меҳнатдан куч олсалар керак — ишлаган сари кучга тўлардилар. Шунинг учун у кишининг ўлимларини тасаввур қила олмасдик. Ойим тергаб қолардилар: “—Ойнага қаранг, девонаи Машраб бўлиб қолибсиз. Озгина дам олмасангиз ўлиб қоласиз!”— “Ўладиган аҳмоқ йўқ! Қиладиган ишларим тиқилиб ётибди. Азроил кўрса ўзи қочиб кетади”,— дердилар дадам.

Қайноқ меҳнат кучоғида яхши одамлардан куч олардилар, куч берардилар. ТошДУда бирга ишлаган, юлдузлари бир-бирига узукка кўз қўйгандай тушган Адҳам ака Эрга-

шев билан тез-тез учрашиб турар, тилларидан бол томиб у кишини мақтардилар. У киши ҳам дадамнинг қорларига тез-тез ярар, ҳожатларини чиқарар эдилар. Қарангки, охириги дастхатларини олиб қолиш, сўнгги нафасларидан баҳраманд бўлиш, у дунёга рихлат қилишлари пайтида, минбардан чақалоқдай кўтариб олиш (яшин тезлигида бориб) мана шу инсонга насиб этди.

Тирик пайтларидаёқ одамлар қалбида дадамнинг ҳайкалини ўрнатган, камтар, камсуқум инсоннинг тоғдек залворли меҳнатини замондошларига кўз-кўз қилган ҳурматли домлам Сайди Умировни кўрсам отамни кўргандай бўлман. Домлам уйимизга келсалар (ҳар куни келардилар) кўтаринки руҳ пайдо бўларди хонадонимизда. Дўстларидан Раҳмонқул, Асил, Тўхтамурод амакиларни айниқса кейинги пайтларда кўп эслаб, гапирардилар. Етук адиб Шароф Рашидов вафотидан кейин дадам дўсти Асил Рашидовга янаям боғланиб қолган эдилар. У кишининг яраларига малҳам бўлмоқчи бўлар, “ҳақиқий дўст ёмон кунда билинар” қабилида тутардилар ўзларини. Шароф ота ҳақида кетма-кет мақолалар чоп эттирдилар. Ўша кунларда Шароф Рашидовнинг сўясига салом берадиган, ҳатто яхшиликларини кўрган айрим кимсалар ўлимидан кейин у кишининг шаънига тош ота бошлаган кезлар эди. Хайриятки, бундай ноинсоний ҳаракатларга Президентимиз ўз вақтида чопа кўрибгина қолмай, адибнинг номини покладилар. Арвоҳ-хотирини жойига қўйдилар. Дадам у кишини нуроний чолдай дуо қилганлари кечагидай эсимда.

Дадамиз юртимиз мустақиллигини кўзида шашқатор қувонч ёшлари билан кутиб олдилар. Ана шу қувонч берган куч у кишининг оғир кунларида ҳам, умрларининг охиригача ҳам мадад бўлди, эгилган қаддини тиклади.

Дам олиш кунлари дадам ёнларига севикли набиралари ва шогирдларидан бирини олиб дала ҳовлига отланар, у ерни нақд Шредер боғига айлантирган эдилар. Ижодда қанча ҳафсалали бўлсалар, дала ҳовлига ҳам шундай қарардилар. Меҳнат қуролларида тортиб, дарахтларга эътибор, навларини саралаш, ҳатто туршак соладиган токчалар ясаттириш у кишининг эътиборларидан четда қолган эмас.

Падарбузрукворимиз вафотидан кейин ишхоналарига киришимиз биз учун жуда оғир бўлди. Гўё ҳозиргина хонадан чиқиб кетганлару қайтиб келадигандай ҳамма нар-

са тахт. Ёзув столларида турли кўринишдаги, рангдаги ҳеч қаерда топилмайдиган қалам-ручкалар (у киши коллекция қилардилар), асбоб-анжомлар, энг сифатли қоғозлар ва ҳоказо. Давом этиши керак бўлган ишларнинг режалари, ёзилиши мўлжалланган ва ёзилган том китобларнинг номларигача ўзига хос — Файбуллоҳ ас-Саломчасига ёзиб чиқилган — худди дарахт шохларидай, худди сурат чизгандай ҳафсала билан ёзилган — томоша қиласиз. Турли ёзув машинкалари у кишини кутгандай мунғайиб турибди. Раҳматли машинкаларини ҳам, унда ёзишни ҳам бировга ишонмас, ўзлари қиёмига етказиб, ҳафсала билан ёзардилар.

Бир куни "Ўқитувчи" нашриётининг тил ва адабиёт бўлими мудирини Холида Сулаймонова дадамнинг бир мақолаларини кўрсатиб шундай мақтаганлар: "Мен Файбуллоҳдай ўз ишига масъулият билан қараб, текис, бекамукўст иш олиб келган муаллифни шунча йил ишлаб кўрмаганман. Унинг ишини ўқисам, танам яйрайди. Ишнинг мазмунидан ташқари машинка қилишининг ўзи бир санъат".

Ушбу хотира китобининг дунёга келишига биринчилардан бўлиб ҳаракат қилган, бундай савоб ишга қўл урган ёш ёзувчи Тўлқин Эшбек бир куни дадамнинг мақолаларини сўраб келди. Ўшанда бир папкани очсам, папка тўла ёзиб қолдирган ўғитлари шундай ҳафсала билан ёзиб чиқилганки, кишининг ақли шошади: худди рамкага солиб қўядиган суратдай. Бундай ҳафсала ва вақт талаб қиладиган машғулотларга қаердан имкон топдилар экан, дейсиз. Тўғри, у киши деярли дам олмас, кечаси бир ёки икки соат ухлардилар (бизга кўз юмилгани ҳисоб). Ҳар қанча уринманг, қилинган ишлар қамрови шунчалар кенгки (буни ҳамма билади), жисмонан ҳам, ҳар қандай имкон туғдирилса ҳам, улгуриш мумкин бўлмаган ишларга қандай қилиб улгурганлар, ақлингиз етмайди.

Болаликда кўп китоб ўқийвериб отамнинг бўйинлари қотиб қолган ва даволанган эканлар. Бир йўла рус ва ўзбек мактабини баравар битирган, шунинг учун рус тилининг ҳам катта билимдони эдилар. Тиллар ўртасидаги кўприк — таржимашуносликка, назаримда ўша йиллардаёқ муҳаббат уйғонган.

Дадам ўзлари билан ҳамнафас бўлиб ишлаган, энг сара йигитлик даврларининг азиз онларини бағишлаган шогирдларидан Нажмиддин ака Комиловни ўзгача кўрардилар.

Айниқса, у киши бетобланиб, операция столига ётқизилганида дадамнинг кўзларидан оққан дув-дув ёшни кўргангизда эди! У кишини овутолмай ойим билан анча овора бўлганмиз. Устоз-шогирдлик муносабатлари ота-болаликни эслатарди дадамнинг ҳамма ҳаракатларида.

Ўзларининг юрак хуружлари тутганда эса яна бир шогирдлари Ҳамидулла ака Кароматов фарзандликни шундай бажо келтирди: Ўша куни яратган эгамнинг марҳамати билан Ҳамидулла ака келиб қолганлар. Дадам калима келтираётган эмиш. Бундай пайтда биринчи ёрдамнинг аҳамияти ҳаммага аён. Ўзини йўқотиб қўйган онам ва синглимни хонадан чиқазиб, дадил туриб устозларининг ҳаёт-мамоти учун курашган ва ютиб чиққанлар. Бу билан ҳам қаноатланмай, шифохонага кечалари девордан ошиб тушиб, кўрпачаксиз, тик туриб, устозини оёққа турғизганлар.

Бошимизга фожиа тушганда ўглининг ўрнини тўлдирмоқ учун бор имкониятларини ишга солган инсонлардан бири Алишер ака Азизхўжаев бўлдилар. У киши бизга ака, дадамга фарзанд бўлиб меҳрибончиликлар қилдилар. Машаққатли меҳнатлари эвазига ёзилган китобларининг чоп этилишини таъминладилар. Отамизни фақат илмнинг жонкуяри, катта ҳурматга лойиқ олим сифатидагина эмас, ўз оталаридай эъзозлаб, катта давраларнинг тўрига ўтказдилар. Пайғамбар ёшларида элга ош бериб, дуоларини олдилар. Вафотларидан кейин ҳеч кимга эълон қилмай, қабрларига лавҳа ўрнатиб, арвоҳларини ҳам хушнуд қилдилар.

Шундай саҳоватли, бағри кенг инсонлардан яна бири бошимизга тушган фожиа — акам воқеасидан сўнг бизнинг каттагина оиламизни ўз қарамоғига олган Муҳиддинбек Асомидинов бўлди. У ўз саҳовати билан отамга далда ва юрагига дармон бўлди. Унинг марҳамати билан бозор иқтисодининг қийинчиликлари бизнинг оиламизга соя солгани йўқ.

Мен бирма-бир санаётган бу ва бошқа инсонлар отамнинг умрларига умр қўшган бўлса ажаб эмас. Дадамиз вафотларидан кейин биз шундай таскин топдик: етмишинчи йилда содир бўлган аварияда вафот этишлари мумкин эди! Оғир юрак хуружини кўтара олмасликлари эҳтимоли бор эди! Иккинчи юрак хуружи пайтида жон таслим қилишлари мумкин эди! Шунча йиллик умрни Аллоҳ балки бизнинг, балки яхши кўрган инсонларининг бахтига қўшиб бергандир. Дарвоқе, юрак хуружи пайтидаги руҳий ҳолатлари-

ни дадам шундай баён қилганлар: "Қоронғу йўлакдан ўтиб бориб, шундай гўзал манзарали жойга чиқиб қолдимки, уни сўз билан таърифлаб бўлмайди. Мен учмоққа шайланган қушдай ўзимни енгил сезиб, олдинга юра бошладим. Кўз ўнгимда бу дунёда кўрмаган ранглари товланиб турибди. Бағримга шундай сафо тўлганки, уни бошидан ўтказган одамгина ҳис қилади. Шунда рўпарамда бир нуроний чол пайдо бўлди-да, йўлимни тўсди ва "орқанга қайт!" — деди. Мен эса жуда ранжидим, қайтишни хаёлимга келтирмасдим. Шунда у — сенинг ишларинг чала қолган, боришинг керак, деди-да, мени орқамга қайтариб юборди", дедилар. Бу қайтишнинг мағзини мен бугун чаққандайман. Дарҳақиқат, ўша кундан бери озмунча ишлар қилиндими?! Илоҳим ўша зотнинг кўнгиллари бугун дадажонимнинг қилган ишларидан тўлган бўлсин! Бу дунёдаги оғир синовлари беҳиштнинг эшикларини бирма-бир очсин. Жонлари ўша ўзлари бошларидан ўтказган пайтдагидай ором топган бўлсин!!!

Отам Ғайбуллоҳ ас-Салом вафотлари муносабати билан бири ака, бири ота, бири ука бўлган Алишер ака, Ҳамидулла ака ва Муҳиддинбекларнинг меҳр-мурувватларини яна бир бор ҳис қилдик. Бу олийжаноб инсонлар отамизнинг ёлғиз ўғиллари ўрнини билдирмай, у кишининг маросимларини ўтказиш учун тирикчиликларини ҳам унутиб, ҳафталаб туриб бердилар. Барча масъулият, оғирликларни ўз зиммаларига олдилар. Улар дол бўлган қаддимизга асо, қоронғу тунларимизга шамчироқ бўлдилар. Шу шамчироқнинг зиёси ила битилган ушбу юрак сўзларимни қабул қилсинлар:

Дунёлари ўткинчидир, аммо меҳр ўтмайди,
Ҳамма дардлар малҳам топар, дил яраси битмайди.
Сиз кўрсатган сабоқларга ҳеч бир савоб етмайди,
Сиздайлар бор — эзгуликнинг бағирлари бутундир.

Оқибатнинг томи баланд — етмас узун қўллар ҳам,
У бор жойда очилгайдир қаҳратонда гуллар ҳам.
Равон бўлар ҳеч ким юрмас кийиксўқмоқ йўллар ҳам,
Сиздайлар бор — эзгуликнинг бағирлари бутундир.
Бошларим ҳам бўлса, уни кўтаргайсиз кўкларга,
Елкадошсиз сағримдаги армон деган юкларга.
Кўксимга ўт кетса меҳр босарсиз куюкларга,
Сиздайлар бор — эзгуликнинг бағирлари бутундир.

Вафотларидан роппа-роса ўн беш кун олдин андижонлик шогирдлари Комилжон ака Жўраевнинг тушларига дадам кирибдилар. Тумонат одам эмиш. У киши ҳайрон бўлиб, бу ерда нима бўлаяпти,— деса, эшитмадингизми, домлангиз дунёдан ўтдиларку, дейишибди. Бу нохуш тушдан бир сесканиб тушган шогирд устозларининг уйларига кўнғироқ қилибди. Дадамга: "Домла, тушимга кириб қолиб-сиз", десалар, дадам: "Ўлиб қолмабманми ишқилиб?",— деб ҳазил қилибдилар. Овозларини қулоқлари билан эшитганларига қарамай, кўнгиллари Тошкентга бориб, у кишини кўзлари билан кўришни тусабди ва келиб, ўзлари билмай, охириги марта дийдорлашибдилар.

Биз учун энг оғир бўлган ўша кун— 2000 йилнинг 31 январида Ўзбекистоннинг турли бурчакларидан отамизнинг ихлосмандлари, шогирдлари, дўсту ёрлари етиб келишди. Бошларини деворга уриб йиғлаётган шогирдларнинг бўзлари акажонимнинг ноласи бўлиб янгради қулоғимга. Энг оғир сонияда ёнимдан бир қадам жилмаган Шарифа опанинг меҳрибонлиги, садоқатли шогирдлари Хуррам ака, Абдусалом ака, Салоҳиддин ака, Комилжон ака, Зухриддин ака, Ҳасанжон ака, Гуландом опа, Муҳаббат опа каби сонсаноқсиз шогирдларидан ташқари, ҳовлига сиғмай кетган талабаларнинг нолалари отажонимнинг уларга берган меҳрининг акси эмасми? Улар мен бир пайтлар отамнинг меҳрини, юрак кўрини қизганган отамдан қолган қариндошларим!

ҚАРИНДОШЛАРИМ

Қадрлари баланд, ўзи хоксорлар,
Илмнинг боғида унган чинорлар.
Машаққат тоғини кўтарган норлар -
Қариндошларимсиз отамдан қолган.

Болам деса гоҳи сизни ёв тутдим,
Меҳрини бир умр қизганиб ўтдим.
Отамни йўқотиб кўлингиз тутдим -
Қариндошларимсиз отамдан қолган.
Йиқилсам кўлимга асо бўлдингиз,
Мен ҳали тугамай адо бўлдингиз.
Сўнги йўлларига фидо бўлдингиз,
Қариндошларимсиз отамдан қолган.

Дейдилар — ўлмасин отангни кўрган,
Мен олисда, сиз-чи, ёнма-ён юрган.
Ёнида йўқотган ўглидай турган -
Қариндошларимсиз отамдан қолган.

Сиз ҳақиқий фарзанд, ҳақиқий изсиз,
Илмда бири қош, бириси кўзсиз.
Файбуллоҳ ас-Салом қолдирган сўзсиз -
Қариндошларимсиз отамдан қолган.

Сиз юрган йўлларда отам юргайдир,
Сиз етган манзилда у ҳам тургайдир.
Руҳи бошингизда чархин ургайдир -
Қариндошларимсиз отамдан қолган.

Вафотларидан сўнг отамизнинг номларини абадийлаштириш учун ҳаракатлар бошланди. Хатирчиликлар тумандаги мактабга уларнинг номларини бериш, катта кўчани уларнинг муборак номлари билан номлаш, музей барпо қилиш ташаббуси билан чиқдилар. Самарқанд чет тиллар институти ректори, ҳурматли Юсуф ака Абдуллаев институтда катта конференция ўтказиб, Ўзбекистоннинг турли бурчақларидан, шу жумладан, Тошкентдан катта делегацияни таклиф қилдилар. Дадамнинг номларига, ўзларига, қилган ишларига катта ҳурматларини намоён қилдилар. Маълум бўлдики, Файбуллоҳ ас-Саломнинг номлари Самарқанддаги энг кўркам кўчаларнинг бирига берилибди. Институтнинг ўзида эса отамизнинг номлари билан стипендия жорий қилинибди ҳамда у киши ҳақида хотиралар тўплами яратиш режалаштирилибди.

Хотиралар мажмуаси бўлган ушбу китоб у кишининг сеvimли шоғирдлари Ҳамидулла Кароматов, устоз Сайди Умиров, Тўлқин Эшбек, шунингдек, Тошкент ислом университети жамоаси, жумладан, Лутфулло Маҳмудовларнинг катта саъй-ҳаракатлари мевасидир. Радио-телевидениеда Файбуллоҳ ас-Саломга бағишланган кўрсатув (айниқса Орзиқул Эргашевнинг кўрсатувлари) ва эшиттиришлар, газета-журналлардаги чиқишлар ҳар қанча таҳсинга лойиқдир. Имкониятдан фойдаланиб, мана шундай қатор чиқишларнинг муаллифи бўлган устоз Сайди Умировга ўз миннатдорчилигимни изҳор қилмоқчиман.

Отамизнинг номларини абадийлаштириш учун жон куйдираётган фидоий инсонларга оиламиз номидан миннат-

дорчилик билдираман ва таъзим қиламан. Ўзларининг қимматли вақтларини аямай отам ҳақида хотиралар ёзган ва ёзиш истагида бўлган ҳамда отамизга хайрихоҳ бўлган ҳар бир кишига у кишининг руҳлари ёр бўлсин. Улар ҳам, отамнинг иборалари билан айтганда "Умри азиз" бўлиб яшасинлар! Фарзанд доғини ҳеч қачон кўрмасинлар! Умид қиламанки, уларнинг савоб ишларидан отажонимнинг руҳлари озиқлангуси, таскин топгусидир!

Гуландом САЛОМОВА

ТИРИК—ЎЛИК, ЎЛИК—ТИРИҚДИР

Бу инсон ҳақида ёзиш, уни тушуниш учун унинг жисмига кириб, у яшашга мушарраф бўлган эзгулик мамлакатининг фуқароси бўлиш, оламга, одамларга унинг кўзлари билангина қараш керак бўлади.

Зеро дунё ҳар кимнинг кўзига ҳар хил кўринади. Кимларгадир одамлар бир-бирини ғажиб ташламоқчи бўлган ваҳший ҳайвонлар тўдасидек, кимларгадир эса яхши-ёмон феъллари билан ҳам инсонлар ажойиб, гўзал ва мурувватли кўринавериши мумкин. Кимдир оддий, кичкинагина қилган хатоингни ёхуд бирор бир билиб-билмай гапириб қўйган гапингни ҳа а эсидан чиқармай, бир умр кўнглига тугиб, ҳар сафар уруш-жанжалга уруғ сифатида фойдаланаверади. Яна кимлардир эса тоғ-тоғ қилган ёмонликларингни ҳам ютиб, вужудингдаги миттигина эзгуликдан ҳам олам-олам баҳра ола билиши мумкин. Ҳа, инсонларнинг феъли мана шунақанги турли-туман. Шунинг учун ҳам тоғ ўрnidан кўчибди, деса ишонинг, аммо одамнинг феъли ўзгарибди, деса ишонманг, деб бежиз айтишмаган.

Мана шундай тоғ-тоғ ёмонликларни ютиб юборувчилардан бири— Файбуллоҳ ас-Салом эди. Бу болаларча бегубор, ҳақиқатпараст, халқпарвар, тинчиликсевар, раҳмдил ва шу билан бирга ўта қайсар, чўрткесар, афандисифат инсонни яна қандай таърифлаш мумкин.

Раҳматли бувам Муллатожи билан бувим Мелиойлар кўп фарзанд кўришган экан. Аммо фарзандларининг ҳаммаси нобуд бўлаверибди. Ахийри бувам Муллатожи мана шу якка-ю ёлғиз фарзанди Файбуллони Худодан сўраб, Фавсул Аъзамга мурид тушиб тилаб олган эканлар. Шунинг учун

ҳар ойнинг ўн биринчи санасида шукроналик сифатида бу-
вам чолларни чақириб хатми қуръон қилар эдилар.

Дадамиз рус ва ўзбек мактабларида барабар таълим ол-
ган эканлар (эрталаб ўзбек, тушдан сўнг рус мактабида).
Олтинчи синфга борганларида эса қоғоз-китобга пул то-
пиш мақсадида ишга кирганлар. Бадавлат оиланинг якка-ю
ёлғиз, тилаб олинган фарзанди бўлишларига қарамай, бу-
вам Муллазожи дадамини қаттиқ интизом остида тарбияла-
ган эканлар. Мен бувам умрининг сўнгги йилларини, ай-
ниқса, ёшлари тўқсонга яқинлашиб қолган вақтларининг
яхши эслайман. Қариб қолишларига қарамасдан уларни та-
биатидаги зийраклик, донишмандлик, ҳар бир ишни пухта
ва маромига етказиб бажариш ҳамон тарк этмагани мени
ҳайратга соларди. Агар атрофда ўтирганларнинг бирортаси
гапини бўлса борми, чолнинг жаҳли чиқиб кетар эди. «Бо-
лани эркалатма, расво бўлади»,—дердилар бизга ҳам. Аммо
шу қаттиққўлликлари билан бирга у киши раҳмдил ва оли-
жаноб инсон бўлиб, салга кўзларига ёш келарди. Ҳазил-
мутойибаниям жуда ўрнига қўярдилар. Бирга ўтирсангиз
суҳбатларига тўймас, ҳечам зерикмас эдингиз.

Хатирчидаги ҳовлимиз ёнида авлиё Гадоё Селкин бува
қурдирган мачит жойлашган эди. Бу зот асли тошкентлик
бўлиб, пирлари сабаб Хатирчига бориб қолган эканлар.
Пирлари: «Мана шу чўпни олгин-да, ерга суқиб қўй. У
қаерда кўкарса, шу жойда мачит қурдир», деб бир чўпни
берган эканлар. Шу хосиятли чўп Хатирчида кўкарган экан.
Бир вақтлар бувам Муллазожи айнан ана шу мачитга имом-
лик қилганлар. У киши ниҳоятда зукко, билимдон, аниқ-
роғи нақ энциклопедиянинг ўзи эдилар (бу менинг таъри-
фим эмас, бувамга келган хатларни ўқиб, одамларнинг таъ-
рифларидан, дадамининг ўзларидан эшитганларим). Ёшлик-
ларида Мир Араб мадрасасини битирганлар, форс, араб тил-
ларини, шунингдек, фалсафа, тарихни мукамал билганлар
ва атрофдагиларга таълим берганлар. Хонадонларида ноёб
китоблар кўп бўлиб, ҳатто астрономия, толейшуносликка
бағишланган, ўта зукко тил билан ёзилган китоблар ҳам
сақланар эди. Бу китобларга эса ўткир муллаларнинггина
тиши ўтар эди. Кейинчалик шундай замонлар келдики, та-
рихимизга қора парда ортидан қараб, сохталаштиришга
мажбур қилдилар. Намоз ўқиш, ҳажга бориш, муллалик
қилиш у ёқда турсин, оддий араб ёзувидаги китобларни
уйида сақлагани учун ҳам суриштириб ўтирилмай қанча-

дан-қанча зиёлиларимиз қатагонга учраб, хору зорликда, гарибу мусофирликда ўтиб кетганлар. Масжиду мадрасалар бузилиб, зиёратгоҳлар вайронага айлантирилган.

Мана шундай оғир, тўфонли йиллар зулмидан бувам Мулла тожи ҳам четда қолмаганди. Тирик қолиш мақсадида: «Мен мулла эмасман, савдогарман», деб ўзларини савдога урганлар. Аммо бунинг ҳам бошлаб уддасидан чиққанлар. Шунга қарамасдан умрларининг охиригача илмларига содиқ қолдилар.

Ҳа, ўша йиллар ниҳоятда оғир кечган. Деярли бир аср мобайнида ўзга эътиқод зўрлик билан тикширилди. Зеро, ўзни танимоқ, ўзликни англамоқ учун ҳам мумтоз адабиёт намуналари пухта ўрганилиши, кишиларнинг руҳиятига сингдирилиши лозим эди-ку. Ахир ўзлигини билмаган одам, замонини англамаган кимса маконга — Ватанига содиқ бўлармиди? Ватанга, миллатга бефарқлик эса имонсизлик эмасми? Ахир, ёшларимиз мумтоз адабиётимиздан қанчалик узоқлашишса, уларнинг маънавияти шунчалик қашшоқ, ўзлари эса камолотдан шунчалик йироқ бўлиб қолмайдиларми?

Не бахтки, мустақиллик шарофати билан тарихимиз қайтадан юз очди. Мих. ланиб, бузилиб, оёқ остида хор бўлган, нураб деярли йўқолиб кетган зиёратгоҳлар қайтадан тикланди ва нафақат тикланди, қайтадан қурилиб, янгича кўрк билан жилоланди. Неча йиллардан буён чирқираб ётган аждодлар руҳи, авлиёлар руҳи шод бўлди. Қанчадан-қанча улуг алломалар, авлиёларга гўзал, кўркам зиёратгоҳлар қурилди. Улар шаҳарларимизга янгича кўрк, ўзгача тароват бахш этди. Ватанимиз нафақат кун сайин, балки соат сайин ўзгариб, чирой очиб бормоқда. Бир-биридан гўзал, шарқона, ўзига хос услубда қурилган иморатлар, истироҳат боғлари, бозорлар, боғ-роғлар, банклар, улкан консерватория, театрлар, файз кирган кўчалар, Амир Темур музейи, Амир Темур бекати, шаҳарнинг қоқ марказида Амир Темур ҳайкалининг кўрк бериб, йўл кўрсатиб туриши...

Ўз ақл-идроки билан бутун оламни лол қолдирган юртимиз фарзандлари ҳазрат Алишер Навоий, Исмоил ал-Бухорий, Абу Мансур ал-Мотуридий, Нажмиддин Кубро, Баҳоддин Нақшбандий, Ал-Ҳаким ат-Термизий, Амир Темурларнинг номларини тилга олиб бўлармиди?

Афсуски, шундай дориломон кунларни кўриш Мулла тожи бувамизга насиб этмади. Шу ўринда отамнинг минг

надоматлар билан айтганлари эсимга тушади: «Эй, Истиқлол, бормисан бу заминда?! Намунча кечикдинг?! Не-не жабрдийда инсонлар сенинг жамолингга зор бўлдилар?! Бу кунларга етиб келолмадилар?!»

Бувам Муллатожи билан бувим Мелисйлар қўша қариганлар. Бувам бувимни Ғайбулло деб чақирар эдилар. Бувижоним ниҳоятда гўзал, пазанда аёл бўлганлар. У кишининг оталари Аҳмад читгар деган савдогар бўлган экан.

Бувим қаерга бормасинлар, кўркам бир олам борарди гўё: қўлларида битта тоғора, бошларида оппоқ чорсу рўмол, кўзларида қоп-қора сурма, қулоқлари чеккасида райҳон, ўзларидан хушбўй атир ҳиди анқиб турган, бўйниларида шода-шода марваридлар, қошларида ўсма... Ҳаммавақт давраларнинг тўрига ўтқазिशар эди. Ниҳоятда ширинсухан, оғир-вазмин аёл эдилар. Овозларини баландлатиб гапирганлари ёки биров билан уришганларини ҳеч эслай олмайман. Энг тансиқ таомларни ҳам шундай мазали тайёрлар эдиларки, таъми шу-шу оғзингиздан кетмас эди. Сариқ сабзидан тайёрланган мураббо дейсизми, шакар ва сутдан тайёрланган ўта мазали «қанд» дейсизми, хуллас бошқа жойда топмайдиган таом ва ширинликларингизни шу ердан топардингиз. Уйдаги девор тоқчаларининг энг теппасида ҳар доим мураббо ва ширинликлар билан тўлдириб қўйилган катта-катта шиша идишлар турарди. Бувимнинг айтишларига қараганда, раҳматли дадам (кичкиналикларидан жуда шўх бўлган эканлар) шу баланд жойларгаям бир амаллаб осилиб чиқиб, мурабболарни еб қўярканлар (шу ширахўрликлари бир умрга қолди ва охир оқибатда касалнинг ҳам ширалисига — қанд касалига йўлиқдилар). Пастдаги қатор тоқчалар хитойнинг асл-тоза чиннилари билан тўла турарди. Бир чертсанг жаранглаб кетувчи юпқа, ўта нақшинкор, нафис идишлар, чиройли рангли, катта-катта гулларнинг тасвири чекилган, четлари жимжимадор қандил... Ойнали тоқчаларга тахланган, кўзингни яйратиб ял-ял товланадиган тоза духоба кўрпа-кўрпачалар... Баланд айвондаги нақшинкор устунлар... Айвонга ин қурган мусичаларнинг ку-кулаб суҳбатлашганлари... Мўъжазгина гулзордаги анвойи гулларнинг шабодага ўзларини қўйиб чайқалишлари... Саҳарда, бувим ёпган нон исининг димогинга урилиши... Чойлардан келадиган кўмир ҳиди... Тунлари тўқ осмон узра чарақлаган йирик-йирик юлдузлардан иборат гилам...

Буларнинг бари болаликда эшитган сеҳрли эртақларим каби хотирамга муҳрланиб қолган.

Бир куни бувам одатдагидек хатми қуръон қилаётганларида бир дўстлари дадамга қараб туриб: «Муллатожи, мана шу ўғлинг катта олим бўлади», деган экан. «Бу менинг отамга ўхшайди», дебдилар бувам. Бувамнинг оталари жуда илмли, бир бурда нонини ҳам бировлар билан баҳам кўрадиган, кўнгли тоза, авлиёсифат инсон бўлган эканлар.

Дадам Файбулло болаликдан ўз нонини ўзи топиб ейишни ўрганиб, кейин то умрининг сўнгги нафасигача меҳнат қилиб ўтдилар. Талабалик йилларидаёқ атрофдагиларга ёрдам берганлар, бир умр инсонларнинг дардига шерик бўлганлар. Ҳақиқий илм толиблари борми, камбағал, етим-есир, қўни-қўшнилар дейсизми (уларнинг юз йил аввал ўлиб кетган ота-боболари ҳақидаги гаплар борми)— барчаси шу зотнинг эшигига келар эди.

Бузрукворимиз шунчалик раҳмдил, эътиборли ва айни пайтда ўжар эдиларки, уларнинг назаридан ҳеч нарса ва ҳеч ким четда қолиб кетмасди. Ҳар бир инсонга, ҳатто ҳар бир жониворга, ўсимликка алоҳида эътибор, ҳурмат, меҳр-муруват улашар эдилар. Улар учун ҳеч қачон вақтларини аямас эдилар.

Отам солиҳ фарзанд, яхши эр, меҳрибон ота, жонқуяр бува ҳамда шогирдларининг ва халқининг фидойи отахони эди. У киши шогирдларини баъзан фарзандларидан ҳам ортиқ кўрардилар. Кимнинг нима дарди бўлса, бошига нимаки иш тушса, қиблагоҳимизнинг ҳузурларига югуриб келишар, улар эса ҳамма ишларини йиғиштириб қўйиб, эринмай қулоқ солардилар, ёрдам қилишга шошилардилар...

Вақтини, соғлиғини, умрини уларга бағишлар эдилар. Ҳеч қачон «Мен бетобман, дам олай ёки вақтим йўқ», деганларини эслай олмайман. Уларнинг «дам олиш»лари кечалари билан мишжа қоқмай ишлаш, кимларнингдир ҳожатини чиқариш, қисқаси меҳнат ва яна меҳнатдан иборат эди. Ҳатто оғир бетоб бўлиб ётган бўлсалар ҳам бирор кимса эшикдан кириб келса, албатта ўрниларидан туриб уни қаршилар ва ҳожатини чиқаришга ҳаракат қилардилар. Уйимиздан одамларнинг ҳам, шогирдларнинг ҳам кети узилмасди.

Отам сариштали, ўта эътиборли, ҳаётни, одамларни севувчи, ҳафсалали инсон эдилар. У киши қандай ишга киришмасинлар, қойилмақом қилиб уддасидан чиқардилар.

Гижжакни шундай эзиб чалардиларки, эшитган киши уларни албатта гижжакчи бўлса керак, деб ўйларди. Мусиқа жону диллари эди, ҳамиша хиргойини қўймас, баъзан куй ҳам басталар эдилар. Сурат олишга ҳам ишқибозликлари бор эди. Болалигимизда ухлаб ётган вақтимизда ҳам уйғотиб суратга туширган пайтлари бўлган.

Гоҳи, олижаноб ўй-фикрлар билан миялари тўлиб кетса керак, бирор хонага кириб олиб, ўзларига ўзлари гапирар, муҳокама қилар, маъқуллаб ё урушиб ўтирар эдилар. Буни кўп бор эшик тирқишидан пойлаб кузатганмиз. Бир кун эса набиралари Синдбод видеокамерани олди-да, бувасининг шу ҳолатини тасвирга тушира бошлади. Роса ўзларига гапирдилар, ҳар замонда бир эшик томон ҳайрон бўлиб қараб қўядилар — камеранинг “шириллаши” ни эшитсалар керак. Кейин эса, “суҳбат”ни келган жойидан олавердилар. Хуллас, бу томошани кейин ўзларига қўйиб бериб, бирга-бирга роса кулишганмиз.

У киши тирик афандининг ўзи эдилар. Ҳеч қачон ҳеч кимдан, ҳеч нарсадан нолимасдилар. Нима гаплари бўлса, ўша одамнинг ўзига, юзига гапирар эдилар. Агар бирор «душманлари» (менинг тилим билан айтганда) ҳаммавақт ёмонлик қилиб, аммо бирор марта оғзидан яхши гап чиқиб кетган бўлса ҳам уни мақтайверардилар: «У ўзи яхши йигит, кўнгли тоза», деб ўзларига ўзлари гапириб, маъқуллаб, ўзларини хурсанд қилиб ўтирардилар. Мана шундай «яхши йигит»лари агарда бетоб бўлиб ётиб қолгундай бўлса ҳам, «Ишқилиб худоё тузалиб кетсин-да», деб кўзларига ёш олиб дуо ҳам қилиб қўярдилар. «Дада, ахир у сизга бир умр ёмонлик тилаган, нимага бунча дуо қилиб йиғлайверасиз», десам, «Майли қизим, у ҳам Аллоҳнинг бир бандаси... Менга ёмон бўлса ҳам бола-чақаси учун азиз-ку, ишқилиб норасидаларининг бахтига илоё саломат юрсин»,—дердилар. Отам ким биландир қачондир хафалашган бўлсалар ҳам, уни барибир қалбларида яхши кўраверганлар. У кишининг кимнидир ёмон кўриши мумкин эмасди! Зеро, отамнинг бошқалардан фарқи ҳам шунда эди!..

Мана шундай оғир йилларда отамни ҳаётга, ижодга йўналтирган, уни ғам-аламлардан чалғитган, исзиз йўқолган ўғлининг ўрнига ўғиллик вазифасини бажарган, оила аъзолари учун ҳамма имкониятларни яратиб, уларга меҳр-мурувват кўрсатган, букилган қаддини ростлаган олижаноб инсон Алишер Аббосович Азизхўжаев бўладилар. Отамнинг

истиқлол йилларида ёзилган том-том китоблари, шеърлари айнан шу инсоннинг саъй-ҳаракатлари билан дунё юзини кўрди, умрининг узайиб, ҳаётга қайтишига, ижодга шўнғиб кетишига мана шу инсон имконият яратиб берди. Бу саховатли қалб эгаси нафақат отамиздан, балки бутун оиламиздан ҳамиша хабардор бўлиб, ғамхўрлик қилиб турдилар. У кишининг ёлғиз ўзи қайси биримизга ўғил, қайси биримизга ота, кимгадир ака ёки ука, яна кимгадир амаки ўрнини боса олдилар.

Неча йиллардан буён келиб хабар олган, моддий ва маънавий томондан суяб, яримта кўнглини кўтарган, кўзларининг қорачиғи билан невараларини шу инсонга топшириб, хотиржам кетиши мумкин бўлган инсон Муҳиддин Асомиддинов эди (Алп Жамолнинг фарзанди). Отам ҳамиша Муҳиддин акани яхши кўрганлар. «Мен ўзига тўқ, бадавлат, саховатли инсонларни жуда кўп кўрганман, лекин бунақасини кўрмаганман, бу ҳақиқий жаннатнинг одами. Соф, қалби тоза, ҳақиқий Ҳотамтой йигит», деб оғизларидан бол томарди. (Муҳиддин ака нафақат бизга, балки жуда кўплаб мискинларга ёрдам берганини кўпчилик билади). Бу олижаноб инсон бошимизга оғир мусибат тушиб, суянган тоғимиз — отажонимиздан жудо бўлганимизда ҳам бизга кўп ғамхўрликлар қилдилар.

2001 йил Самарқандда конференция бўлиб (хурматли ректор Юсуф Абдуллаев уюштирганлар), отамнинг ёр-биродарлари, шогирдлари қатнашдилар.

Шунингдек, ҳамиша ёнларида бўлган, отам ҳақида мақолалар, китоблар ёзган Нажмиддин Комилов, Сайди Умировдек табаррук инсонлар номини эсламай бўлмайди. Улар отамнинг ҳаётликларида ҳам, вафотларидан сўнг ҳам кетма-кет матбуотда, радио, телевидениеда, конференцияларда маърузалари билан чиққанлар. Доимо хотирлаб, руҳларини шод этганлар. Сайди Умиров ишда ҳам уйда ҳам доимо отам билан бирга бўлганлар. Ҳа, бутун ҳаётлари давомида отамга яхшилик қилган, дуоларини олган инсонлар, шогирдларининг сони чексиз, адоғсиз.

Мана шу инсонларнинг ҳар бирига бағишлаб алоҳида китоб ёзиш мумкин. Улар донишманд чолни ўз оталаридек севиб, ардоқлаганлар. Унинг меҳрини ҳам, инжиқликларини ҳам қабул қилганлар. Дуосини олганлар. Ҳамиша кўз-қулоқ бўлиб турганлар. Фарзандлари қилолмаган ишларни, юраклари тубида қолиб кетган армонларини мана шу ин-

сонлар, шогирдлар адо этмоқда: китоблар, мақолалар, конференциялар, хотира китоби, кўмиш маросимлари, йил оши, хотира куни, қабр тоши қўйиш... Шунинг учун ҳам «Инсон ҳеч қачон ўлмайдди, у хотираларда ва қилган ишларида яшайверади», дейилгани бежиз эмас экан. Отамиз худди тирикдек вақти-вақти билан радиода, телевидениеда, газетада пайдо бўлаверадилар. Ушбу хотира китобининг (фурсатдан фойдаланиб ушбу китоб ташкилотчиларидан Тўлқин Эшбекка ва ислом университети нашриёти жамоасига миннатдорчилик билдирамиз) нашр этилиши ҳам отамиз руҳларини шод этишига иймонимиз комил!

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси нашриётининг катта муҳаррири, ижодкор Муяссар Умирова отамнинг бир неча китобларига муҳаррирлик қилиш билан бирга, ўз отасидек эъозлаганлари ўксик кўнглимизни кўтаради.

Отамга ана шундай меҳр ва мурувват кўрсатган эй азиз инсонлар! Оиламиз номидан Сизларга чуқур таъзим қиламиз. Отам бекорга Сизларни севмаган экан. Отам Сизлар билан тирик, Сизлар билан бахтиёр, кўнгли бутун эди ва Сизлар туфайли бу дунёдан ҳам хотиржам кўз юмди. Меҳрингиз ардоғида ҳаёт йўлини унумли ва мазмунли ўтказди. Эъозу ардоғида яшади. Тоғдек эзиб турган ғам-ташвишларини унутди.

Дунёдаги энг яхши, энг эзгу тилакларимни Сизлар учун бахшида қилгим келади шу дақиқада. Доимо соғ бўлинг, азиз инсонлар. Эл равнақи йўлидаги эзгу ишларингизда отажоним руҳи ёр, пирлари мадаккор бўлсин!

ФАЙБУЛЛОҲ АС-САЛОМ ВА ЖАҲОН АДАБИЁТИ

1. САЛОМОВ МАКТАБИ

Ўзинг узоқ вилоятда яшасанг ҳам илмий ҳаётингнинг кўп қисми Тошкентдай шаҳри азим билан боғлиқ. Мен ҳар сафар бу ерга келганимда, бир ойлик юмушимни бир кунда бажаргандай бўламан. Файбулла Саломов бошқарган кафедрадаги илмий муҳит, домлалар (ўша пайтларда Нажмиддин Комилов, Тилак Жўра, муҳтарама Маҳфират опамлар, Бойбўта Дўстқораев)нинг қизгин баҳслари, уларнинг матбуотда эълон қилинган мақолаларга муносабати бамисоли илмий тавсиялар билан яқунланган катта анжуман каби таъсирчан бўларди. Бу, айниқса, биз, вилоят олий ўқув юртларида, илмий ишдан кўра, кўпроқ кундалик ҳаёт машмашалари ичида ўралашиб, фақат дарс ўтиш билангина овора бўлиб қолган ва энди дорилфунундаги илмий муҳитга кўникаётган ёшларга мактаб вазифасини бажарарди. Кафедрадаги ишчанлик, мунозара, баҳс, тортишувларни кўриб, биз қиссадан ҳисса деганларидек, ўзимизга маънавий-руҳий озуқа олардик, илмий, амалий режалар ясаларди ва ҳатто уларнинг якунини ҳам белгилаб олардик.

Шундай улуғ бир даргоҳнинг кичик бир аъзоси, кафедра мудирининг ҳам ўнг қўли, ҳам чап қўли бўлган Тилак Жўрани айтмайсизми! У ҳам бутун бир олам эди. Раҳматликнинг ҳам беғубор юраги *умидларнинг силкишидан, армоннинг хўп санчишидан, аламнинг қамчисидан тутдай тўкилди*. Унинг Сағбондаги дўппидай тор, тутдай тукилиб турган кулбаси биз учун шинам қасрдай эди. Ким бўлмасин, қанча бўлмасин, унинг бағрига сиға оларди. Туз-намагини бирга тотардик. Тилакжон шундай самимий куларди-ки, унинг таъсирида ёнидагилар ҳам яйраб кетарди. У Файбулла акамларнинг биринчи ва энг содиқ шогирдларидан эди. Дастлаб улар уч киши эди: устоз, Нажмиддин Комилов, Тилак Жўра. Кейин улар сафига биз, Ҳамидулла, Неъматилло, Абдусалом, Зухриддин, Салоҳиддин, Пошали Усмон ва бошқа яна бир қанча изланувчан ёшлар қўшилди. Диссертациялар ҳимояларида барчамиз, бир ота фарзандларидек, қатнашар, бирга тўпланишар, турна қатор бўлиб, устозга эргашиб юрар эдик. Чет-

дан қараганда, мультфильмдагидек, — полапонларини эргаштириб кетаётган ўрдак тимсоли гавдаланарди: қаршисида “хавф” бўлса, ўрта йўлга чиқиб қолган бўлса ҳам, орқага қайт, шошма, эҳтиёт бўл деб, огоҳлантирардилар. Оталарча меҳрибон, куюнчак, гамхўр — бир сўз билан, БУЮК ИН-СОН эдилар Файбулла Саломов.

Орқаваротдан турли гаплар ҳам эшитилиб турарди. “Нимага бу Файбулланинг шогирдлари кўп?”, “Қандай қилиб бир йилда 3-4 та шогирд диссертация ёқлайди?”, “Қачон у улгуради шунча диссертацияни кўриб чиқишга?” қабилида гаплар кулоққа чалиниб турарди. Ростдан ҳам: қандай қилиб? Бунинг биргина “сири” бор эди: бу — ўзига нисбатан талабчанлик ва ўта меҳнаткашликни пинҳона, бировга билдирмай шогирдларига “юқтира олганлиги” да.

Илмий иш бошланган биринчи кунларданоқ, домла бирор анжуманда фаол қатнашиш учун маъруза тайёрлашга ундар эдилар. Кейин катта-катта журналлар учун мақола-лар ёзишни тавсия этардилар. Москвада Ёзувчилар уюшмасида таржима масалаларига бағишланган уюшманинг йиллик пленуми ва конференцияларида қатнашиш учун ўзлари билан етаклаб борардилар (бу ҳам қиёс қилинса, қушлар подшоҳи бургутнинг қандай қилиб ўз болаларини учишга ўргатишига ўхшаб кетарди). У ерда эса “Дружба народов”, “Литературное обозрение”, “Литературная газета” таҳририятларидаги дўстона суҳбатлар, адабиёт оламидаги янгиликлар бизга бир олам қувонч, илҳом, ижодий қувват бахш этарди. Шу тариқа ишнинг катта қисми ёзилиб қоларди. Апробация — кучимизни синаш жараёни ҳам шундай ўтарди. Қарабсизки, натижалар ёмон эмас. Саломов мактабининг бу ўзига хос хусусияти ҳақида диссертациялар ёқлаш, монографиялар ёзиш мумкин. Бу шунга арзийди.

2. ҚИЁСИЙ АДАБИЁТШУНОСЛИК САРВАРИ

80-йилларнинг бошларида биз Братиславада Словакия Фанлар академиясининг Жаҳон адабиёти институтида бўлганимизда жаҳон қиёсий адабиётшунослик фанининг етук намояндаси, ҳам фалсафа, ҳам филология фанлари доктори, профессор Диониз Дюришин билан бир неча кун самарали суҳбатлар қилдик. Мумтоз адабиёт ва ҳозирги давр адабий жараёни ҳақида баҳслашдик. Кейин, бизнинг таклифимизга

кўра, у Тошкентга келди ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида адабиётлараро алоқалар бобида фикр алмашилди. Бу жараённинг устида устозимиз бош-қош бўлдилар.

Файбулла аканинг уйида бўлган бир суҳбатда Ҳамидулла Кароматов (у ўша пайтларда докторлик диссертация устида тадқиқот олиб бораётган эди) Куръон мавзуларининг жаҳон ва хусусан ўзбек адабиётида кенг ёритилганлиги, айниқса Хожа Аҳмад Яссавий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Машраб, Сўфи Оллоёр ва бошқа бир қанча шоирларнинг Куръони карим маънолари ва мавзуларига муурожаат қилганликлари ҳақида гапирган эди. Шунда Диониз Дюришин ҳам Ф.Саломовнинг илмий тадқиқотлари билан кўпдан буён таниш эканлиги, унинг мақолаларининг хорижда кўплаб чоп этилганлиги ҳақида сўзлаб, айтган эди: “Мен ҳозирги замон қиёсий адабиётшунослиги фанининг асоси Файбулла Саломов тадқиқотларида қўйилган деб ҳеч иккиланмай айта оламан. Ўзбек — тожик, ўзбек— рус— қирғиз ва бошқа адабиётлар ўртасидаги яқин узвий муносабатлар, зулвисонаинлик билан икки адабиётга мансублик (рус тилида уни *билатеральность* дейишади) ҳодисасининг турли намуналарини худди шу олим асарларида кўрдим. Мен ўзбек қиёсий адабиётшунослиги тарихи ва теран илдизларини унинг ишлари туфайли кашф қилдим”. Буни биз юксак истеъдод соҳиби, яна бир фидойи олим Диониз Дюришиннинг Файбулла Саломов ижодий фаолиятига берган холис баҳоси деб ҳисоблаймиз.

Шу илмий мулоқотлар сабаб бўлдими, бутун Европа тилларида ўзбек адабиётшунослигининг тараққиёти ҳақида илк фикрлар пайдо бўла бошлади. Икки буюк аллома раҳнамолигида қиёсий адабиётшунослик бўйича беш жилдлик мажмуа чиқариш мўлжалланган эди. Олимларнинг ҳаётлигида мажмуанинг бешала китоби ҳам (тўрттаси Братиславада, охиргиси Тошкентда “Фан” нашриётида) чоп этилди. Ниятлар эзгу, мақсадлар юксак эди. Файбулла ака Саломов билан деярли бир вақтда Диониз Дюришин ҳам оламдан ўтдилар. Ҳозир Словакия Фанлар академиясининг Жаҳон адабиёти институти ва Ян Амос Коменский номидаги Братислава университетидаги ҳамкасблар ўртасидаги илмий алоқалар, Дюришин — Саломов “лойиҳалари” устида ишлар фаол давом этмоқда.

3. БАШОРАТМИ ЭДИ БУ ?

2000 йил январ ойининг бошлари. Узоқнинг иши анча қийин бўлар экан. Доим ҳам ўйланган ўйларингни вақтида амаллата олмайсан. Марказдаги керакли идоралар, маслакдош ёр-дўстлар анча олисда. Тез-тез уларни кўнглинг кўмсайди, улар томон талпиниб турасан, ҳамма нарсадан кўзингни чирт юмиб, қанот ёзиб, учиб кетгинг келади. Аммо йўл қурғур доим ҳам ўйлаган ниятингни рўёбга чиқарвермайди. Шундай эзгу ўй-хаёллар оғушида юрагинг дўстларга интиқ яшайверасан.

Оҳ, қандай машғум туш! Ҳалиги айтган январ ойининг бошлари. Эрталаб кўзим жиққа ёш уйғониб кетдим. Дир-дир қалтирайман. Хўрсиниб-хўрсиниб ёшимни артаман. Тушимда мотам маросими. Кўча одамга лиқ тўла (авваллари 1-май намойишлари шундай бўларди). Ҳамманинг боши куйи солинган, маъюс. Тушуниб бўлмайди: мотам маросими ҳам шу даражада “тантанавор”, намойишона бўладими? Йўлнинг четида эса бир салобатли, хушсуврат мўйсафид борарди: соқол-мўйловлари оппоқ, бошида чиройли салла, кўлида узун асо. Юзидан нур ёғилади. Ий-э, бу Ҳасан Басрийми экан, дейман ўзимга ўзим. Ҳа, бу худди ўшалар эди (кечқурун унинг ҳақида бир китобни ўқиган эдим). “Тақсир, бу нима? Ким кузатиляпти?” дейман унга. “Сен эшитмаганмидинг? Файбуллоҳни кузатаяпмиз охирги манзилга”, дейди Ҳасан Басрий. Ё Аллоҳ, нима бу кўргилик? Энг яқин кишимдан, устозимдан, буюк олим ва буюк инсондан ажралиб қолибмиз! Нимага бизни ташлаб кетдингиз, Файбулла ака? Ҳали қиладиган ишларимиз, ёзадиган нарсаларимиз кўп эди-ку? Мана қанча шогирдларингиз — сўзлагани тил бормайди — етим қолди...

Мен юм-юм йиғлар эдим. Хайрият, тушим экан. Лекин барибир, кўнглим хижил, юрак ғаш. Қуш бўлсам, учиб бориб, хабар олардим. Тошкентга, 35-17-27 га кўнғироқ қилдим. Файбулла акамнинг ҳар доимгидай майин овозларини эшитиб, суюниб кетдим. Йўқотган одамимнинг товушини эшитгандай бўлдим. Вой Файбулла акам-эй, шу ерда ҳам, телефонда ҳам, зийраклик билан, мен қолиб, ўзлари ҳол-аҳвол сўрайди: “Нега хафасиз? Нимага овозингиз сўник? Тинчликми ўзи?”, деб сўроққа тутади. Одам шунчалар ҳам

сезгир, шунчалар ҳам меҳрибон, шунчалар ҳам зукко бўладими?

Ҳалиги телефон қўнғироғидан кейин қўнғлим бироз таскин топган бўлса ҳам, шунга қарамай, ичимни бир нарса кемирар эди. Худди бирорта даҳшатли нарса юз берадигандек туюлаверди. Чидамадим. Таксига ўтириб, Тошкентга жўнадим. Уйда Файбулла ака кутиб олдилар. Биз кучоқлашиб кўришдик. Лекин мен ҳол-аҳвол сўраш учун ҳеч нарса дея олмайман. Ҳеч бунақаси бўлмас эди: юрагим тўлиб кетган эканми, индамай пиқ-пиқ йиғлайман. Бироздан кейин домлам: “Нимага йиғлаяпсиз? Ё мен ўлиб-нетиб қолибманми?”, деди. “Умрингиз узоқ бўлсин, ундай деманг, Файбулла ака, шунчаки, соғинган эканман-да”, дея олдим зўрға. Шу сафарги борганимда икки кун устоз билан ҳамнафас бўлдим, ишлар ҳақида гаплашдик, режалар туздик, биргаликда китоб ёзмоқчи, ўқув дастурлар яратмоқчи бўлдик. Ниятларимиз қанчалик эзгу бўлса, шунчалик беғубор эди. Камина осий банда домлам билан охирги марта суҳбатлашиб ўтирганимни билганимда, сўнги нафаси чиққунча у билан бирга бўлардим, иншоаллоҳ. Афсус, шу учрашувимиздан ўн беш кун ўтгач, машъум ўлим уни орамиздан олиб кетди. Энди Аллоҳдан Файбулла акамларнинг охиратини обод, жойини жаннатдан қилгин, деб илтижо этишимиз қолди, холос.

Энди эса шундай дилкаш одамдан ажралиб қолганимга ишонгинг келмайди. Бутун умрини илм-фанга бағишлаб ўтди, бир умр шогирдларим деб яшади. Кафедрани ривожлантираман деб озмунча ғам чекмади бу буюк аллома. Ўзини ўйламади. Азиз фарзанди Ҳабибулложон доғида куйиб адоғ бўлган хаста юрагини аямади. Ишим, таржима, фаним, деб ёниб яшади. Жонини суюкли миллий дорилфунунига фидо қилди.

4. “МУНОЖОТ”ДАН МУНОЖОТ

Файбулла акамнинг Аллоҳ таолога қилган муножоти ниҳоятда таъсирчан, пурмаъно ва сержило. Ундан орттириб бир нарса дейиш қийин. Шунинг учун домламнинг сўзи билан парвардигоримга муножот қилмоқчиман:

— *Ҳақ субҳонуху ва таоло! Ўн саккиз минг олам сарвари Расули Акрам, пайғамбаримиз жаноби Муҳаммад Мустафо*

саллаллоҳи алайҳи васаллам, ҳабиби Худо, аввалиюн-охирин пири комил ҳазрати Фавсул Аъзам Муҳйиддин Саййид Абдулқодир Жилоний разияллоҳу анҳу, ҳазрати Баҳоваддин Нақшбанд! Ё авлиёю анбиёлар! Абадий барҳаёт Хўжайи Хизр, Илёс, Идрис пайгамбар, Исо Масиҳ алайҳиссаломлар! Ё Файбуллоҳ акамнинг бобо ва бобокалонлари, раҳматли падари бузруквори мулла Тожи Салом ҳамда онайи зорининг арвоҳлари! Сизларга муножот айтаман! Файбуллоҳ акамни мағфират қилингиз. У осий, ожиз банданнинг охиротини обод қил, Аллоҳим! Ўзинг ал-Воҳидсан, ал-Ҳолиқсан. Ўзингдан ўзга унинг Меҳрибони ва халоскори йўқ. Ё Раҳмон, ё Раҳийм! Меҳршафқатингни у бандангдан дариг тутмагайсан. Остонанда шафоат тилаб, тиз чўкиб, дуойи хайрга қўл очиб турмоқдаман. Ҳар қандай мушкулотни осон қилгучи Қодир Эгамсан. Сендан ҳеч нарсани пинҳон тутиб бўлмас, Файбулла акам бутун сувроти ва сийрати ила қаршингда муайян. Ўзинг ал-Ботин ва ал-Басирсан — кўриб тургансан: у умр бўйи тўғри йўлдан озмай, ҳақиқат саҳросида қўлида асо, девонавор, қаландар бўлиб кезди. Нафс балосидан ўзини тийиб, қаноатда яшади. Энг қатағон, қиёмат қойим замонларда ҳам Тангрига ва унинг Расулига, муборак Исломга мункир бўлмади. Ўзинг ал-Мутакаббирсан. Ҳою-ҳавас, кибру ҳаво, амал, давлат, мулк, пул ҳирсига учмади. Ўзинг ал-Қаҳҳорсан ва ўзинг ал-Жабборсан. Худбинлик, ғараз, ҳасад, ўч-интиқомдан йироқ юрди. Ўзинг Ҳақсан... Бировнинг ҳақини емади, бировга жабр этмади, хуни ноҳақ гуноҳига ботмади. Сенга ва Сен вожиб деб буюрган нарсаларингга хиёнат қилмади. Ўзингни, муборак 99 номингни имкони бор қадар дилида тўкис сақлади. Ё Аллоҳ! Ўзинг ал-Аҳад ва ал-Рақибсан, ас-Самад ва ас-Саломсан. Иймон келтираман. Ло илоҳа иллоллоҳ: Ўзингдан ўзга Аллоҳ йўқ. Бўлмагай ва бўлмайди ҳам. Илоё, муножотимни қабул айла, шафоат эт! Файбулла акамнинг жойини жаннатдан қил, охиротини обод эт!

Омин!

Ҳассос шоир Тилак Жўранинг Файбулла Саломовга бағишланган ажойиб шеърида шундай сатрлар бор:

Оҳанглар оғушида қолажак менинг умрим,

Гўзаллик товушида қолажак менинг умрим,

Умримни куйга ўраб, нурга ўраб яратдим.

Шу куёш шуъласида қолажак менинг умрим.

Тўғри. Ишхонамда, рўпарамда Файбулла акамнинг каттайтирилган тасбеҳ ушлаб турган чиройли сурати осиглиқ турибди. Унинг тагида ёзув:

*«Шундай устоз бўлгинки, шогирдинг сен билан фахрлансин.
Шундай шогирд бўлгинки, устозинг сен билан фахрлансин.*

Файбуллоҳ АС-САЛОМ»

Ҳар кунги фаолиятим домлам руҳларига дуои фотиҳа бахш этиш билан бошланади.

ФАЙБУЛЛОҲ АС-САЛОМ САБОҚЛАРИ

Уйда энага қўлида туғилганман. У вақтларда, ҳозиргидай, давлат туғруқхоналари бўлмаган. Бас, ҳар хил миллат, турфа ирқ ёхуд бошқа соғлом-носоғлом кишиларнинг бўтана, қоришиқ сутини ичиш каминага насиб этмаган.

* * *

Жаҳон адабий ҳаракатининг дарғазаси, халқлар ва қитъалар, замонлар ва тиллар, турли-туман адибу удабо, анъаналар ва турфа миллий маданиятларни бир-бирига чамбарчас боғловчи олтин кўприк, бу — таржима.

* * *

Таржима санъатисиз халқлар бир-бирлари учун соқов бўлиб қоладилар, бир-бирларини тушуна олмайдилар...

* * *

Тор миллий қобикдан чиқиб, умуминсоний, улкан жаҳоний миқёс, салоҳият ва ташвишлар билан яшаш, халқимизни том маънода закий ва маърифатли қилишнинг калити таржимада!..

* * *

Турли миллатларнинг ўзаро муомала ҳамда ҳамкорлик воситаси — таржимадир.

* * *

Таржима санъати чинакам мўъжиза.

* * *

Одам боласини, мурғак қалбни бадбинлик ва нафрат билан фақат ўлдириш, майиб ва ногирон қилиб қўйиш мум-

кин. Уни инсон қилиб тарбиялаш учун эса фақат муҳаббат ва некбинлик керак.

* * *

Ҳар бир мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти унда қанча бой-бадавлат, ўзига тўқ, нуфузли кишилар борлиги билан белгиланади. Қашшоқлар сонининг ортиб бориши билан эмас...

* * *

Ҳамма нарса синса-синсин, одамгарчилик, нафсоният, орият, иймон-эътиқод касод бўлмасин. Йўқотилган ҳар қандай нарсанинг ўрни тўлади, бой берилган маънавий қадриятларнинг ўрни ҳам ҳеч қандай бойлик, зар-зевар, дуру гавҳар билан бўлмайди.

* * *

Раҳмдиллик, мурувват ва саховатпешаликда ҳам, зиқналигу ҳасад, хусумат ва шафқатсизликда ҳам одам боласининг олдига тушадиган бошқа бирон тирик хилқатни топши қийин.

* * *

Кўлида Куръони, дилида иймони, тафаккурида ҳуррият даъвати бўлган халқни, иншооллоҳ, ҳеч бир ғаним енга олмайди.

* * *

Аравақашдан то ҳокимгача, корчалондан то сиёсий арбобгача, оддий гўлаҳидан олимгача озодлик, ватан қадри ва ўз қадрини тўла англаб етгани йўқ. Бунинг учун... ошқоралик, хурфикрликка кўпроқ изн бермоқ лозим.

* * *

Ўзимизнинг ислом маданияти, ота-боболаримизнинг маънавий турмуш тарзи, панд-насиҳатлари, ахлоқ-одоби билан замонавий демократия мафкурасини сингдириб бориш зарур. Акс ҳолда одамлар тили бошқа, дили бошқа,

сувратию сийрати бошқа бўлиб қолаверади. Бундай шароитда ҳар қандай қадрият ҳам ўз қадрини йўқотади.

* * *

Ўзбек деган ном бизга иснод эмас, ифтихор!

* * *

Ўзини қандай аташидан қатъи назар, барча туркий қавмлар, кенг маънода — барча мусулмонлар, майда-чуйда гинакудратларни йиғиштириб, иқтисодий ва маънавий тарафдан бир сафга тизилмас эканлар, аср бошида ўзларини ўзбек, қирғиз, туркман, қорақалпоқ, қозоқ... қилганларга ем бўлиб қолаверадилар!

Биз қанчалик майдалашсак, бошқа баъзи бир йирик давлатлар бундан шунчалик фойдаланади.

* * *

Миллий истиқлол мафқураси деганда мен "Ўзбегим"-нинггина эмас, бир замонлар дунёни ларзага солган умумтуркий савлатим, шавкатим, шижоатим, нафсониятимни англашни ва қадрлашни истайман. Майли мен ўзбек бўлиб ҳам қолайин. Бироқ мен аввал туркийман, сўнгра ўзбекман.

* * *

Нажот ва салоҳият — ёвлашишда эмас, бирлашишда.

* * *

Туркий халқларнинг ўзаро яқинлашуви ғайри туркийларнинг парокандалиги ёки узоқлашуви ҳисобига бўлмаслиги керак, албатта.

* * *

Бошқалардан тўғрилиқни талаб қилишинг учун ўзинг тўғри бўлишинг керак .

* * *

Миллий ахлоқ деганда мен одамларимизга хос ҳаё, ибо, шарм, меҳмондўстлик, сабр-қаноат, мулоҳазакорлик, андиша, шафқат, оилага, ота-онага, аёлга ҳурматни тушунаман.

* * *

Ўйлаб ўйимга етолмайман: нима учун Одам сафиуллоҳ қавмлари, инсон руҳияти алдашга ва алданишга бу қадар ўч экан-а?

* * *

Эсимни танибманки, миллат қадрини ўйлаганлар — "миллатчи" деб маломат қилинди. Жамиятнинг нуфузли қатлами бўлган тадбиркору мулкдорларни — "синфий душман", ер-сув эгалари, бир неча таноб жойи бўлган қўлигул деҳқонларни — "қулоқ" деб айбладилар. Насл-насабингиздан огиз очсангиз — "ирқчи"сиз. Ўз халқингиз тарихини билишни истасангиз — нияти бузуқ, худбин, "ёт унсур"сиз. Руҳонийларни — "афъюнкор" деб сазойи этдилар. Она тилингизда хиргойи қилсангиз майли, бироқ илмий фикрлашга журъат этсангиз — қолоқсиз. Ўз ватанингиздан баҳс очсангиз — оғзингизга урдилар. Туркий фуқаро эканингизга иқроор бўлсангиз — "пантуркист"сиз. Мўмин-мусулмонмисиз? А-ҳа, "панисломист"сиз. Рўза тутиб, намоз ўқисангиз — энг камида шахсий варақангизга ёзиш шарти билан ҳайфсан оласиз. Вафот этган отангизга ёки онангизга жаноза ўқитсангиз — фирқа билан хайрлашаверинг, ишдан ҳам қувиласиз балким. Ўғлингизни хатна қилдирсангиз, шармандаю шармисор бўласиз. Аксарият, миллатни миллат қиладиган, унинг қиёфасини белгилайдиган кўп асрлик миллий, диний урф-одат ва тамойиллар "эскилик сарқити" деб тақиқлаб қўйилди. Алқисса, том маънодаги янгилик сарқитлари оилани ва жамиятни издан чиқаза бошлаган эди.

* * *

Қиш қўйнида баҳор, гунча бағрида гул, ёшликнинг сийнасида эса келажак яшайди.

* * *

Ўз миллатини, унинг шаън-шавкатини, салоҳиятини ва қадриятларини оёқости қилган, унинг дардига малҳам бўла олмайдиган киши қандай мавжудот бўлса бордир, аммо инсон эмас.

* * *

Киши ҳар қандай аламга чидади, аммо яхшилик эвазига ўша одамдан ёмонлик кўрганида, дод деб юборади. Бу ноҳақ аламнинг заҳми жуда ёмон бўлади!

* * *

Манфур ҳоким бўлганидан кўра, муҳташам гадо бўлиш минг топқир афзал-да!..

* * *

Нажот динни ниқоб қилиб олган қабоҳатда, бидъатда эмас, балки фақат Аллоҳгагина бандаликни тарғиб этган, инсонларни чинакам тенгликка, шафқатга, меҳр-муҳаббатга даъват этган соф диндадир.

* * *

Шоҳ бўлиб, ўзига ўзи қул бўлгандан кўра, қул бўлиб, ўзига ўзи шоҳ бўлган афзал.

* * *

Табиатнинг тузилиши, коинот сирлари, инсоннинг тақдири ва матлабини ўрганишда икки ибтидо ва йўналиш қарор топди. Бу илм билан дин, илмий ва диний талқиндир. Буларнинг қай бири мақбул? Динми ёки фанми? Олимми ёки руҳоний? Масалани бу тахлитда зидлаштириш дуруст эмас, менимча. Негаки, илм билан дин ўртасига "хитой девори"ни қўйиб бўлмайди. Дин фанга зид эмас, бинобарин, уни инкор этмайди. Зотан, диннинг даъволарини фан тасдиқлайди ва далиллайди. Дин эса фанга йўл очади, файз киритади, унинг ғоявий негизи бўлиб хизмат қилади.

* * *

Табий фанлар қанчалик ривож топмасин, барибир ажални енгиб бўлмайди. Тиббиёт дардни даволайди, ажални эмас. Фан қанчалик чуқурлашгани билан одамзод учун абадийлик жавҳарини яратиб беролмайди. Инсон туғилибдики, ўлади...

* * *

Таржима тил ва тафаккурнинг бузилмас иттифоқи...

Таржима бор экан, халқлар бир-бирлари билан доимий жонли мулоқотда, адабиётлар бир-бирига вобаста, бир-бирдан баҳраманд. Таржима бор экан, фикр-фикрдан сув ичади, бойийди, ўткирлашади.

* * *

Таржима ҳеч қачон адабиётнинг ризқини қиймаган, аксинча, фаровон қилган. Таржима ҳеч қачон адабиётнинг манфаатига лат етказмаган, аксинча, унинг равнақига равнақ қўшган. Энг яхши таржима намуналари ҳеч қачон ғоявий турғунлик, ифодавий-услубий ғализликка олиб келмаган.

* * *

Истеъдод ўзини койитганида, ўқиб-ўрганганида, қора терга ботиб меҳнат қилганидагина самара беради. Иқтидор билан қилинган меҳнат, меҳнат билан эришилган иқтидор бир-бирини тўлдиради.

ДУНЁНИНГ ИШЛАРИ

БЎРИГА МУҲАББАТ

Инсоният қуллик асоратидан қутилганига минг йиллар бўлди. Қутилишга қутилдию, лекин... қутилмади-да! Дуруст, қулдорлик жамияти емирилди. Фуломлар, чўрилар, мазлум ва мазлумалар озодликка чиққандай бўлди. Аммо кишилар онгида ва қалбида қуллик руҳияти, қарамлик, мутельлик, майлайлик майллари абадул-абад сақланиб қолди. Сабаби, бу ниҳоятда яшовчан, шилқим, юқувчан иллат экан. Қарабсизки, биров бировнинг миннатини чекади, бирови бошқа би-

ровга пул қистириб кун кўради. Одамлар бир-бирларига зугум қилади. Биров амалнинг қули. Лавозим илинжида, алҳазар, баъзан ўз жуфти ҳалолани ҳам хўжайинлардан "қизғанмайдиганлар" йўқ дейсизми!.. Бошқа бири, аксинча, ўз амалдор, ўктам хотинининг югурдаги. "Куллар қул бозорида ошкор, эркин сотилган замонлар ҳам бўлган-а!" деб ўтқир заҳарханда қилади поляк адиби Станислав Ежи Лец.

Француз шоири Жан Лафонтенда шундай масал бор. Тоғлар, қирлар, чўлу саҳролар оша ризқ-рўз қидириб, биқини ичига ботиб кетган оч бўри ногаҳонда ҳайҳотдай бир кўрғонга тушиб қолади. "Бўрини оёғи боқади" деб бежиз айтмайдилар... Кўрғон саҳнида тимирскиланиб хўрак қидириб юраркан, бир бурчакда ўзига ўхшаш махлуқотга дуч келади. Бу ит эди. О-ҳо! Қарасаки, итнинг егани олдида, емагани кетида. Иззат-ҳурмати жойида. Туппа-тузук "одамдай" яшаб ётибди баччағар. Иссиққина, тоза, шинам уй. Кўппак тўқлигидан ялтираб, тўнғиздай семириб кетган.

— Эҳ-ҳе, ишларинг бажо-ку, кучукбой оғайни, — дебди қашқир оғзидан сўлақайи оқиб. — Ошиғинг олчи. Бўл-бўл, ит бўл экан-да. Нечук? Қанийди мен ҳам сен бўлсам! Қорнинг тўқ, кайфинг чоғ. Увв!..

— Бўлмасам-чи, — ириллайди кучук. — Тўрт маҳал овқат тайёр. Ҳатто анови одамлар емаган тансиқ нарсаларни тановул қиламан! Ҳар қанча ҳавас қилсанг арзийди, қашқиржон. Қиладиган ишим: мабодо кўрага ўғри келса, хўжайинни огоҳлантираман: вов-вов-вов! Ҳамманинг, айниқса уй бекаси Кобелина Вольфнинг жони-дилиман. Мендан ҳеч нарсани аямайди...

— Вой-бўй! Мен ҳам шу ерда қолсам қандоқ бўларкин, кўппаквой? Биргалашиб маза қилиб юрардик...

— Марҳамат, гарчи авзойинг бузуқ, жиндай ножинс ҳилдансан-у, сенга раҳм-шафқат юзасидан катта хўжайин ёки бекам билан гаплашиб бера қолай. Аҳволинг кўп ночор кўринади, биродар. Уларнинг шартига кўнсанг, бас. Йўқ дейишмас. Кобелина хонимнинг қўйнига қўл солиб кўраин-чи...

— Қанақа шарт экан, ирр?

— Э, арзимаган нарса: бўйнингга мана меникидай чиройли занжир солишадую, хув анови бурчакка боғлаб қўйишади. Тез орада кўникиб ҳам қоласан — вов-вов-вов!

— А? Занжир?! Боғлаб қўяди?! Иррр!.. Аттанг, шуни си менга тўғри келмас экан, биродари Кўппакий. Зан-

жир-панжиринг ўзингга сийлов. Ораста, қорним тўқ бўлиб бу олтин қафасда диққинафас қамалиб ётгандан кўра, ўлганим яхши. Оч-юпун бўлсам-да, саҳрома-саҳро, чўлма-чўл, дашту биёбонларда шамолдай эркин кезиб юрганим минг чандон ортиқ! — дебди-ю қашқир жон ҳолатда қўрғон деворидан бир сакраб, ўзини кенг далага урибди...

Қизил мустабид салтанатнинг кишанларини соғиниб, ҳамон совуқ шимол тарафдан "нажот" кутиб ётган баъзи "итмижоз" қоринбойларни учратганимда:

— Ҳей, ҳеч бўлмаса анови Бўридан ибрат олсанг-чи, одамзод! — деворгим келади-да баъзан...

БОҶИМАНДАЛИК

Биров ёпган нонни ейиш, биров айтган қўшиқни тинглаш, биров соққан сутни ичиш ҳар кимнинг қўлидан келади. Ўзларидан сўрасак?..

ЖОДА

(Бир сўзнинг тарихи)

Раҳматлик дадам мулла Тожи Саломов ниҳоятда нозиктаъб, инжиқ киши эдилар. Уйимизга келган меҳмонлар, айниқса ўқимишли жамоа, уламолар ул зотнинг раъйига қараб, зириллаб туришарди. Мабодо битта-яримта қори қуръон тиловатида сўздами, талаффуздами, қироатдами бирон сакталikka йўл қўйса, роса таъзирини ерди. Ҳовлимизда деярли ой сайин ҳар хил диний маросимлар, мушкулкушот, худойи, хатми қуръон бўлиб турарди. Қиблагоҳ даврада ўтирганларга панд-танбеҳ берар эканлар, жуда ноёб бир сўзни қўллардилар: жода! Бу нима эканини мен муштдай болакайгина эмас, назаримда, кўпчилик катталар ҳам билишмасди.

Жода!

... Одамлар кеч пайти бизникига маъракага йиғилишаркан, бирон юмуш билан узрли-узрсиз кечикиб келганларга остона ёнида туриб қаттиқ дашном берардилар. Тайин қилинган вақтга дақиқама-дақиқа етиб келмаганлар балога қоларди. Соҳиби хонадон уларни сазойи қиларди. Буни жуда жиддий одобсизлик деб биларди. Шу боис бирон жойда ушлашиб қолганлар гапни тавба-тазаррудан бошлашарди... Ни-

ҳоят, ҳамма (80—100 киши) кенг меҳмонхонамизга жамул-жам бўлгач, "асосий сабоқ" бошланарди:

— Ҳой Мамарайим! Ҳе сени қара! Жодангни бил. Тур, Йўлдошвойнинг ёнига бориб ўтир. Сиз, Ҳафиз оқсоқол, ҳув анови жойга, мулла Мизом ҳожининг ёнига ўтинг... Ҳамма ўз ўрнини билсин.

Тўрга ўтганларга-ку маза, деб ўйлардим мен болакай. Аммо пойгакка тушганларга яхши бўлмади-да.

Мен учун меҳмон-мезбон муносабатларининг энг қалтис дамлари шу эди. Ажабки, дийдаси қотиб қолганми дейман, одамлар чурқ этмай дадамнинг ўктамлигини кўтарар, амрини сўзсиз бажаришарди. Ул киши кўп дастурхондор бўлиб, маърака тартиб-қоидаларини пухта билардилар. Боягидай, озгина бесаранжомлик, ўрин алмашишлар ва "жода" хусусидаги аччиқ танбеҳлардан сўнг, ҳаммаёқ саранжом бўларди.

Ўша вақтларда камина — мактаб ўқувчиси, пионер ёки комсомол болага жуда алам қиларди. Мен падаримнинг ишларидан ғоятда озурда бўлардим. "Ҳе ўша жода-подангдан ўргилдим, — деб ўйлардим ўзимча. — Ҳозирги замонда барчанинг ҳуқуқи тенг, қаерда хоҳласа ўтираверади-да. Шунга ҳам отагўри-қозихонами. Нима ишинг бор! У замонлар ўтиб кетди... Бу бориб турган маданиятсизлик. Балким ҳар бир кимсанинг ўтирадиган ўрнини номерлаб қўйиш ҳам керакдир?! "Бу мулла Фафур хўжанинг ўрни; бу ерга қори Соли ўтиради; мана буниси — Карим бойваччаники қабилида... Ол-а!" Ўшанда мен думбулвой қаёқдан ҳам билайки... Жамият, бу — дастлаб тартиб-интизом, одоб-ахлоқ ва унда ҳар бир шахснинг ўз ўрни бўлиши керак экан. Нафсиламр, инсон ҳайвондан ўз ўрнини билиши билан фарқланаркан. Инчунин, подада юрган мол қаторда ўз ўрнини билмайди, албатта. Қаердаки кўкат мўл бўлса — ўша ёққа ўтлаб кетаверади... Инсон бўлса... Инсон одамлар орасида ўзига муносиб ўринни топиб, ўз қадр-қимматини англаган ондан бошлаб инсон. Турган гап, одатда, жамоат жойларида ўринлар ҳар бир кишига махсус тайинлаб қўйилмайди. Аммо ҳар ким фаҳм-фаросати билан ўз ўрнини ўзи билиши, ҳис этиши лозим. Хуллас, ҳар бир киши, ортиқча мулозаматсиз, ўз ёши, илми, мартабасига қараб сафдан ўрин танламоғи даркор. Бу ерда, ҳарбийларда бўлгани сингари, фақат бўй-бастига қараб қаторга тизилмайдилар.

Ҳозирги вақтда "жода" атамасини деярли ҳеч ким билмайди. Сабаби маълум. "Кулоқ" қилинган. Ўша қизил жоҳилят даврида, жуда кўп шарқона ахлоқ-одоб, қоида ва таомиллари қатори, жода ҳам унитилган. Янги луғатларимизнинг биронтасида, минглаб бошқа атамалар қатори, мазкур калима ҳам қайд этилмаган. Фақат Алишер Навоий луғатларида учратамиз: жода — йўл, йўл-йўриқ; қоида, низом, тартиб. (Овруповий алфозларда "субординация" дейишади.)

САВОЛГА — САВОЛ

Мендан сўрайдилар:

— Рус-байналмилал сўзларини улар рус-байналмилал сўзлар бўлгани учун ўзбек тили таркибидан сиқиб чиқазиш керакми?

Мен саволга савол билан жавоб бераман:

— Ундоқ бўлса, арабча-форсча сўзларни улар араб-форс манбаларидан олингани учун тилимиздан сиқиб чиқазиш лозимми? Умуман, тилимиз табиатига ёт бўлган бирон нарсани сиқиб чиқазиш ҳам, сиқиб киритиш ҳам жоиз эмас.

АЙЛАНИШ

Мунофиқлик ва риёкорлик чиркин ахлоқий иллат. Ажабки, инсон зоти руҳан алданишга мойил. Айтайлик, бир рост гапга кишиларни ишонтириш баъзан амри маҳол. Лекин ақл бовар қилмайдиган, куракда турмайдиган фирт ёлғонга анойи одамлар ишонади-қўяди. Нафақат ўзгаларни, рўйрост ўзини-ўзи лақиллатиб юрганлар ҳам сон минг...

Ҳозир Ер ўз ўқи ва қуёш атрофида айланишини жумлайи жаҳон биледи. Бунга ишонмайдиган одам бўлмаса керак. Замонлареки, худди шу оддий ҳақиқат учун италиялик олим Галилео Галилейни (1564—1642) мутаассиб насроний дин пешволари... дорга осишган. Мислсиз азоб-укубатлар остида олимнинг тилини тийишга мажбур қилганлар. Қарангки!.. Дор остида ҳам Галилей, жони узилиш олдидан деган:

— Барибир у айланади!..

АЖАБ...

Замондан ортда қолганларни урадилар. Замон билан баравар қадам ташлаганлар, аксарият, дориломон яшайди. За-

мондан ўзиб кетганларни эса ўша замоннинг ўзи жазолайди.

БИЛСА ҲАЗИЛ, БИЛМАСА ЧИН

Камина пул ушлашни умр бўйи эплаёлмадим. Ҳисобкитобга нўноқлар тоифасиданман. Ҳар гал уйга маош олиб келганимда, бир хил дашном эшитавериб, бетим қотиб кетган. Рафиқам Шаҳрибону сарпа-сариштасизлигимдан фиғони фалакка кўтарилади.

— Вой Худойим-ей! Дадажониси, чўнтақларингиздан пулларингиз чиқиб турибди-я. Ким қанчаси кўча-кўйларга тушиб қолгандир...

Кошки менга гап таъсир қилса. Ҳотами Той сингари тутаман ўзимни. Жавобим тайёр:

— Менинг кўнжимдан ул-бул нарсалар тўкилиб турмаса, бошқа бечоралар қаёқдан топади! Бировлар йўқотадики, бошқалар топади-да...

МЕЪЁР

Бировни ошириб-тошириб мақташ уни ортиқ даражада ерга уришдай гап. Ҳар иккаласида ҳам меъёр бузилади.

ОФАТ

Керагидан ортиқ билинган нарса, охир оқибатда, одамзод наслига офият эмас, офат келтиради.

РИЁ

Мен баъзи бировларнинг ширин-шакар сўзларини тинглар эканман, уларнинг кўзларига қараб туриб, ўзимни маънавий ўлимга маҳкум этилган маҳбусдай сезаман. Ич-ичимдан эзиламан: мени шафқатсизларча алдаяпман, деб ўйлайдилар. Ё Фавсул Аъзам! Кошкийди бу ҳамду санолар замирида зигирдай самимият бўлса, риё балқиб турмаса, заҳарли ҳасад тилларининг ўткир панжалари мажруҳ бағримни тилка-пора қилмаса. Билишмайдики, улар чиндан-да алдаяпти. Кимни? Ўзларини-да. Аттанг. Тағинам бу ноқасларга раҳмим келади. Ўзимизникилар-ку, дейман. Ўзимизникилар! Таскин қидираман ва топган ҳам бўламан. Мунофиқлик қилиш уларга ҳам осон эмасдир, ахир. Шўрликлар изза тортмасин деб, ўлганимнинг кунидан "артистлик"

қиламан. Ұзимни овсар, тўпори, содалавҳ, лақма, анойи қилиб кўрсатишга мажбурман. Сизганимни сезиб қолишса хафа бўлишмасин деб. "Эҳ, буқаламунлар!.. Наҳотки сезмасангиз — сиз мени пуфлаб осмони фалакка кўтараётганингизда мен белимгача ернинг қаърига чўкиб кетаётганимни!.. Ҳозир мен сизга керакман, ихтиёрингиздаман, қулингизман. Ёрилиб кетганим қадар шишираверинг. Эртага, оёқ-қўлларим фалаж бўлиб, шифтга термулиб қолганимда мен сизларни қаёқдан топаман? А? "Ғойибистон" мулкидан дейсизми? Бас, риёни тўхтатинг".

Сўзларига ишонманг, азизлар. Барибир, мен бу гапни айтишдан ожизман. Соқов, кар ва кўрман. Шундан яхшиси йўқ, мен сизга айтсам. Гапирмайман, эшитмайман, кўрмайман. "Менга тилёғламалик қилаётганингизда эҳтиёт бўлинг, раҳмингиз келсин, бўталарим!" деб огоҳлантиришга ўзимда мажол ва журъат тополмайман.

ТАХАЙҲУЛОТ

Шундай бир гипотезани илгари сураман — замони келади: бир томчи қонга қараб, кишининг сиймоси, ёши, тийнату сажияси, жинси, миллати ва ҳоказоларни аниқлашнинг иложи топилади. Чунки томчи қонда шахснинг бутун борлиғи, вужуди, қолипи ва салоҳияти яширинган, аксланган бўлади. Эҳтимол, томчи кўз ёшига қараб, асаб тизимига дахлдор зарур маълумотларни ҳам билиб олса бўлар. Балким бир томчи тер тери ости безларининггина эмас, юракнинг ҳолатидан аниқ далолат берар...

Ким билсин. Бу гаплар дунёнинг қайсидир бурчақларида аллақачон "гипотеза" бўлмай ҳам қўлгандир!

БУҚАЛАМУН

Эй дунёи буқаламун! Бирам жилвадорсанки... Гоҳида ҳақ сўзинг билан тоғу тошларни қоқ ёрасан, тап-тақир ерда гул ундирасан... Бир қарабсанки, ФИЛни сичқонга тиз чўктирасан, еру кўкни ларзонга соласан, денгизларни чўлу саҳрога айлантириб, бир томчи сувга зор қиласан. Бирда меҳрибон волидам янглиғ бошимни силайсан, бирда уриб бошимни ёрасан... Бир қарашда ҳозиксан, бир қарашда мунофиқ... Намунча нозик адосан, намунча ғариб гадосан, намунча ғаддор, бадқору бадқирдорсан... Басирларга рўшно-

лик бағишлайсан, кўрар кўзларни кўр қиласан. Энг моҳир мусаввир турқу тароватингни ўзининг қилқаламида ҳам тўла ифодадай билмас.

ОДАМЛАР

СЕН

Гарчи сен ўша сенсан, лекин сен эмассан. Ҳаётингнинг турли паллаларида сен "ўша-ўша сен" бўлолмайсан. Ҳар қандай ҳолда ҳам "бултурги Эшмат" бўлиб қолишинг амри маҳол. Ҳар бир инсон онадан туғилиб, дунёни таний бошлар экан, уни ўзи учун янгидан кашф этади. Дунё ҳам уни янгидан кашф этгани сингари. Бояги дилбар бир қўшиқда айтилади-ку:

— Бул ўзи эски дутордир, аммо навоси ўзгача...

ҚИЛИҚ

Инсон бўлсанг, инсондай қилиқ қил.

ИСБОТ

"Ҳайвон эмаслигингга даъвогар бўлсанг, инсон эканлигингни исбот қил" (Убайд Зоконий).

?!

"Ҳайвонлар ҳам бизга қараб: ие, баний одам деганлари ҳали шуми?.. деб ўйлашармикан?" (Станислав Ежи Лец).

ДИЛ

Ўзгаларнинг қалбига тилинг билан эмас, дилинг билан кир.

МОНАНДЛИК

Ҳаммага ўхшаган одам ўзига ўхшамайди. Толеъ шулким, ўзингга ўхшасанг.

РАДДИЯ

Инсон қорамол эмаски, нуқул қорин ташвиши билан яшаса. Агар шундай бўлганида, бош, қорин, кўкрак қафаси,

ички ва таносил аъзоларининг ўрни алмашиб тушган бўларди...

ЗИДДИЯТ

Ё Одам сафиуллоҳ! Бунчалар буюк ва майда, тўқмижоз ва тамагир, сахий ва суқ бўлмаса Сизнинг қавмингиз! Гоҳо ўз қудратида — ожиз, зукколигида — кўр, марду майдонлигида — кўрқоқ, донишмандлигида — нотавон...

МАСОФА

Дунёнинг ишлари кўп қизиқ. Одамлар бир-бирларига янада яқинлашишлари учун гоҳо бир-бирларидан узоқлашишлари ҳам керакка ўхшайди. Ана шунда улар бир-бирларининг исини, шевасини, аъмолини соғинади. Кимни ва нимани йўқотганини англайди. Бир-бирларига талпина бошлайди...

ҚУРБ

Бир киши Теша бобога дебди:

— Тақсир, буюринг, ҳамма иш қўлимдан келади!..

— Шундайми? Йўғ-ей...

— Баҳузур айтаверсинлар.

— Ҳай, ундай бўлса, ҳув анови жойга бориб, бир тоғора сомондан бир коса сут тайёрланг. Кўнглим сут ичишни тусаяпти.

— Ие... Сигир эмасман-ку мен. Бу иш қўлимдан келмайди, ҳазрат, — бўйин товлабди ҳалиги одам.

— Ҳай, ундай бўлса, бир сават тут баргидан ипак матоҳ тўқиб бера қолинг. Давлатингиз соясида ипак чакмон кийиб юрайин.

— Ана холос! Мен сизга қурт эмасманки, тут баргидан ипак тўқисам. Бу иш қўлимдан келмайди, — дебди "ҳожат-барор".

— Баракалла. Қандай юмушга ярайсиз ўзи? Бир говмиш ё ипак қуртичалик қурбингиз йўқ экану, "ҳамма иш қўлимдан келади" деб даъво қиласиз. Минбаъд кибрланманг, — панд берибдилар Бобо.

ЎЗБЕК

Эвоҳ, ўзбек бўлиш нақадар оғир!..

СУВ

Бир-биримизнинг тагимизга сув қуймасак туролмаймиз.
Чўллаб қоламиз.

ГУСТОҲЛИК

Инсонларким, Кўҳи қофнинг нариги чеккасида дард-алам чекаётган мазлумларни ўйлаб нола-афғон чекадурлар, ёқа чок этадурлар, мотам тутадурлар. Войдод-вовайло, бу нечук густоҳликким, сен норасо, мардум билан ёнма-ён яшайсану, уни кўрмайсан, кўролмайсан! Кўзи ожиз банда эмас, қалби сўқир нотавон одам интиҳойи бадбахтдур.

ЛОҚАЙДЛИК

Тирик жон борки, ўзини унутилган, ёлғиз, ташландиқ, кераксиз деб ҳис эта бошлаган чоғидан эътиборан ўзини "ортиқча киши" деб тушунади. Ич-ичидан зил кетади, чирийди. У ўлимга маҳкум. Қутқаринг уни! Одамқушликка бепарво бўлманг. Лоқайдлик — жиноят. Унутманг: қанчадан-қанча ҳазрати инсонлар Сизнинг пойи қадамингизга, бир оғизгина ширин сўзингизга муҳтож. Шунини улардан дариф тутманг.

ФУРСАТ

Ҳаёт оқар дарё... Дам ғанимат. Ҳазрати Одамни зиёрат қил. Ожизларга кўмаклаш. Эртага дейсанми? Эртага... кеч бўлиши мумкин. Агар бугун ҳам кеч бўлиб бўлмаган бўлса...

АЧИТҚИ

Инсоннинг буюклигию шарифлиги зуваласига ожизлик ачитқиси ҳам қўшиб йўғрилган.

ҚАДРИЯТ

Ҳаётнинг нима эканини ўлимга маҳкум этилган кишидан кўра чуқурроқ ҳис этадиган хилқат бўлмаса керак. Ватан қадрини Ватанидан мосуво этилган киши яхшироқ туяди.

ДИҚҚАТ!

Бирон киши билан гаплашмоқчи бўлсанг, шундай бир тилда гаплашгилки, то гаплашгунингга қадар у сенга душ-

ман бўлса, дўстга айлансин, илло дўст бўлса, душманга айланиб қолмасин.

МУВОЗАНАТ

— Дунёда ким кўп? Яхши одамларми ёки ёмонлар? — деб сўрайдилар мендан. Мен дейман:

— Умр бўйи санаб адоғига етмадим... Фосиқлар кўп бўлганида, руҳий мувозанат бузилиб, она ер ағдарилиб кетган бўларди... Ер силкинишлари, зилзилалар бекорга содир бўлади дейсизми? Бовужуд: дунё яхшиларнинг елкасида туради. Шуниси борки, ёмон битта бўлса ҳам — кўп, яхши мингта бўлса ҳам — кам.

МАНТИҚ

ПАНОҲ

Аллоҳ Воҳид. Биру бор. Аммо у ўзининг ёлғизлигидан ўксинмайди. Илло Воҳидлик фақат Аллоҳнинг ўзига ярашади. Инсон ҳеч қачон ўзини унутилган, ташландиқ, кераксиз ва танҳо деб ҳис этмаслиги керак. Унинг Парвардигори бор. Худо ўзининг ҳеч бир бандасини ташлаб қўймайди. Биз Аллоҳ билан бирга эканмиз, Аллоҳ ҳамма вақт биз билан бирга. Бандаси доим Унинг паноҳидадир.

ШУКРОНАЛИК

Куфр қилмай десангиз — шукр қилинг.

ЗИЁ

Томчида қуёш акс этади. Қанчалар оддий, қанчалар ҳайратангиз! Ҳар бир инсон баайни ўзи бир зарраю, ўзи бир қуёш. Аллоҳ таоло ва таборак яратган мўъжиза. Унинг мавжудлигига рад этиб бўлмайдиган далил ва қафолат. Бинобарин, у ўзидан нур таратмоғи ва ўзида нурни акс эттирмоғи лозим.

ИНСОН

Мен инсонда миллатни эмас, миллатда инсонни ҳурмат қиламан.

НЕКБИНЛИК

Ўзини яхши кўрмаган одам яхши одам эмас. Чунки ўзини яхши кўрмаган одам ўзгани ҳам яхши кўрмайди.

АЛДАНУВЧАН

Яхшилар кўпинча алданувчан келади. Алданмаса, билингки, яхши эмас.

ТУБАНЛИК

Бошқаларни пастга тортаётган одам ўзи ернинг қаърига кириб кетаётганини сезмайди...

КЎТАРИЛИШ

Юксалишни истасанг, бошқаларни кўтар...

ЖАҲОЛАТ

Олимнинг жоҳиллиги нимаю, жоҳилнинг олимлиги нима.

БУКУР

Вожаб: букур киши ўз букурининг тузалишидан кўра, барча одамларнинг букур бўлишини орзу қиларкан. Э-ҳа... Шунинг учун "букурни гўр тузатади", дер эканлар-да.

ДУШМАН

Биров сенга душман бўлиши учун сен унга душман бўлишинг шарт эмас.

БИЛИБ ҚЎЙГАН ЯХШИ

Билмаслик гарчи айб эмас, илло фазилат ҳам эмас.

БУЗҒУНЧИЛИК

Тил бизни тарбиялайди. Биз уни бузамиз.

МАСЛАҲАТ

Ёмоннинг ёмонлигини гапиргандан кўра, яхшининг яхшилигини гапириш яхши.

КИМНИКИ?

Бир одам дебди:

— Бу ер — меники!

Иккинчиси даъво қилибди:

— Йўқ, меники!!

Ер дебди:

— Ҳар иккаловинг ҳам — меники.

НИГОҲ

ИЧКАРИ

Кўз инсонга нима учун берилган ўзи? Кўриш учун эмасми? Кўз кишини ташқи дунёга олиб чиқади. Аммо у, ажабки, алдашга ва алданишга мойил. Балки шунинг учун эмасмикан, айрим кўзи ожизлар тийрак, бироқ ақли қосир одамлардан чандон зийрак бўладилар. Эй дўст, билгилки, инсон инсонни қалб кўзи билан кўра билмоғи даркор.

ХОҲИШ

Кўришни истасанг, ҳар қандай кимсада ҳам истаганча яхшиликларни кўришинг мумкин. Бунинг учун некбин кўз бўлиши керак сенда.

НАЗАР

Сен ўзингга бошқаларнинг кўзи билан қара. Бошқаларга — ўз кўзинг билан.

ҲАССА

Ўзимиз шафқатсиз алданувчандирмизки, бизни алдайдилар-да. Фалсафамиз ҳам интиҳойи антиқа. Инчунин, ҳар гал "навбатдаги" хатога дўндириб йўл қўйгач, бармоғимизни тишлаб, ўзимизча гўё сабоқ олган бўламиз:

— Кўр ҳассасини бир марта олдиради.

А? Бир марта? Яна ҳассамизни олдираверамиз, олдираверамиз... Бу кетишда ҳасса чидайдими, садаға? Ундан кўра, яратган Парвардигорга нола-афғон қилайлик:

— Ё Аллоҳ, ўзинг шафоат қил. Туғма кўр кўзларимизни оч, равшанлик ато эт. Асрий зулмату жаҳолатлар ўртадан кўтарилгай.

ИМОН ВА ЭЪТИҚОД

МАНБА

Ҳар бир кишининг бахти ҳам, бадбахтлиги ҳам ўзи билан бирга.

ОЖИЗЛИК

Фақат онгсиз ҳайвонгина динсиз яшай олади.

ЧЕГАРА

Худони, динни инкор этиш нуқтасидан бошлаб ялпи ахлоқсизлик, емирилиш, ваҳшийликларга йўл очилади... Илм-фанни инкор этиш чизигидан бошлаб сўқир қироат-хонлик, онгсизлик, бидъат, жаҳолат ва мутаассиблик авж олади...

ПАЙҒАМБАР

Водариғ, пайғамбарлар дунёдан ўтиб кетдилар... Буёғига тоабад пайғамбар йўқ. Кимда-ким ўзини "пайғамбар" деб шоён қилса, у пайғамбар эмас, телба. Бовужуд, баний башар шу қадар камол топдики, энди ҳар бир оқил инсон ва мутафаккир зот, пайғамбарликка даъво қилмагани ҳолда, пайғамбарона яшаши керак.

ШАЙТОН

Ҳар ишни бошлаганда "бисмиллоҳир раҳмонир раҳим" деб бошлаймиз. Раҳмон меҳрибон ва раҳмли, кечиримли. Ҳеч бир бандани шайтон йўлдан оздирмасин, деймиз. Айни вақтда мантиқ тақозоси шулки, шайтони лаъинсиз ҳам иш битмайди. Бандасига шайтон ҳам керак. Акс ҳолда, Аллоҳ

таоло ва таборак уни нима учун яратди? Одамларни фақат қийнаш учунми? Бу тасодифдир балким? Йўқ! Худонинг йўригида бад ният ва тасодиф йўқ. Нимаики мавжуд экан, алҳамдулиллоҳ, у вожиб. Бас, Иблис аш-шайтоннинг борлигини тан олиш ҳам Раҳмоний эътиқодга айнан қойим. Ҳар гал беш вақт намоз адоғида "Ассалому алайкум ва Раҳматуллоҳ" деймиз ҳар иккала елкамиз узра. Агар шайтон бўлмаганида, инсон ўзининг инсонлигидан маҳрум ўлароқ, "соф фаришта" бўлиб қолмасмиди? Худованди карим инсонни раҳмоний ва шайтоний рағбатлар орқали синайди. Аллоҳ мўъминларнинг дилида барқарор. Шайтон эса эт билан тери орасида жавлон уради... Инсон вужудида бамисоли қондай оқади, дейилади Ҳадиси шарифларда. Алдайди, аврайди, васваса қилади... Раббимиз "қил" деган амрни шайтон "қилма" дейди. Ва аксинча. Иблис, шайтони лаъин одамларни Ҳаққул барҳақ йўлидан адаштиришга даъват этилган. Гуноҳ ишларга бошлайди, гиж-гижлайди, қутқу беради. Бир ёқдан — Аллоҳ даъвати, иккинчи томондан — иблису шайтон жазавалари: бу бамисоли меъёр лангари. Қайси томонда собит бўлишига қараб кимнинг кимлиги, қандайлиги — жаннатий ёхуд дўзахийлиги аниқланади. Бари илоҳий закога ва солим инсоний ақлга бусбутун мос. Чўғ пуфлаб аланга олдирилмаса, устини кул босиб, сўнади. Пичокни қайраб турмаса, ўтмаслашади, кесмайди... Ихтилоф, муҳолифат бўлмаган жойда тараққиёт йўқ. Рақобат йўқ жойда инқироз пайдо бўлади...

НАЖОТ

Магарам бугун биз кекса зиёлиларни ҳақ таоло ва ўз виждонимиз олдида бирон мўъжиза қутқазиб қола олса, у ҳам бўлса — онҳазрат Истиффор жаноби олийларидир. Кимки Оллоҳ олдида, ўз хаста иймони қаршисида изтиробли тавба-тазарруни ихтиёр этмабди, егани заҳар, кийгани кафан. Бўлак ҳеч қандай куч уни машъум мунофиқлик балосидан, юрак тўлғоқларидан, охират азобларидан қутқаза олмайди. Икки оламда юзи қаро бўлиб қолади.

ИСТИФФОР

Ҳаммамизда ҳам ожизлик бор. Ожиз ва ожиза бандалармиз. Ўз ожизлигини эътироф этмасликнинг ўзи ожиз-

ликдир. Бу бизга Одам алайҳиссалом билан Момо Ҳаводан мерос. Акс ҳолда, улар шундоқ Жаннатул маъвода, нафс балосига гирифтор ўлароқ, буғдой донини еб қўйиб, бовур қилишармиди ва Равзатус сафодан мосуво бўлишармиди?.. Инсон зоти қанчалар қудратли, қанчалар мўрт! Зиддиятлар тугуни. Яхшилигига ҳам, ёмонлигига ҳам тараф йўқ. Ҳаётда шундай бўладики, бир одамни қанчалик севганинг сайин ундан шунча озурда бўласан. Қанча озурда бўлганинг сайин унга талпинасан, уни севасан, кўргинг келади, соғинасан. Зотан, тўғри-да. Ҳар бир кишидан ожизлиги туфайли узоқлашаверсанг, ахийри бориб ўзинг кимсасиз, одамови бўлиб, ёлғизланиб қоласан. Одамлар қандай бўлса, шундайлигича, барча кучли ва заиф томонлари билан, "кўтарасига" қабул қилмоқ керак. Зеро, қара, улар ҳам сени қандай бўлсанг шундайлигингча қабул қилишаётибди-ку, "Пуф, сассиқ" демасдан. Ё сен фариштамисан? Бе-е! Қанчалик оғир бўлмасин, кечиримли бўлган маъқул. Камсуқумлиқдан яхшиси йўқ, бўтам. Истиффор туйғуси инсоннинг энг олийжаноб хислатларидан биридир. Тавбатазарру қилсанг, бу сенинг ожизлигинг эмас, олийжаноблигинг. Икки дунёда кам бўлмайсан. Кўзингни очиб, атрофга қара: Аллоҳ таоло кечирадию осий бандасини! Сен билан мен ким бўлибмиз!..

ТАБИАТ ВА ИНСОН

ТАНСИҚЛИК

Ҳайвон инсоний муносабатга муҳтож.

БУЛБУЛ

Сассиқ қайин дарахтига қўниб, чаҳ-чаҳлаб сайраётган булбулни ким кўрибди?

ИТ

Сиз учун қай бири аъло: ёвуз одамми ёки вафодор ит?..

АЙТОЛМАЙДИ

Ўйламаслик керакким, ҳайвон инсонни тушунмайди, деб. Тушунади. Эсизки, айтолмайди... Не ажабки, одамларнинг ўзи уни тушунмайди. Гар тушунганида, икки баттол бири-бирини "ҳайвон" деб ҳақорат қилармиди? Ахир, бу ҳайвон зотига иснод-ку!

ПУШТИ ПАНОҲИМСАН, ШЕЪРИЯТ!

*МАЙЛИ, ТЕРАЙИН КИПРИГИМДА ЧЎҒ
("Зарралардан яралган дунё" достонидан)*

Ё асҳобил фил,
Эй бандаи ғофил,
Ғазаб риштасига бўлмагил банди.
Осмон жойида. Тоғлар пурвиқор,
Ой-юлдузлар сочади ёғду,
Собиту содиқдир ўн саккиз минг олам.
Чайқалиб ётади мовий денгизлар...
Дуркун ўсмоқдадир ям-яшил ўрмон,
Ғазода кезади Хуршиди тобон,
Замин қатларида порлайди зарим,
Келди толеингга бир яхши замон.
...Сени, фақат сени ўйлайман, болам,
Бўй-бастингга жоним садаға.
Минг кун бўлди, кутаман сени,
Минг бир кун...
Ҳар кун, ҳар соат, ҳар сония.
Хаёлим паришон, ҳолим кўп забун,
Сабр косаси тўлди лиммолим,
Минг бир кунки, ўлиб-тирилиб,
Йўллларингга қарайман, ўғлим.
Белимнинг қуввати, кўзим гавҳари,
Меҳрибон бандасига Худованди карим.
Аллоҳ таолодан сўрайман, менга
Яъқуб пайғамбарнинг бардошин берсин.
Майли, терайин кипригимда чўғ,

Ҳар бало-қазодан асрагай ўзи,
Қадалса-да кўксимга заҳарли бир тиг.
Юсуф пайғамбардай бағримга ногоҳ
Кириб кел, юзинг бир кўрайин, болам.
Сўқир кўзларимга суртиб барингни,
Порлаб кетсин жумлайи олам.
Майли, парчалансин сўнгра юрагим,
Тил тортмай ўлайин, розиман, майли.
Сенсан йўғу борим, умрим тиргаги,
Шундай бўла қолсин замона зайли.

**ДАРДИНГНИ АЙТМАГИЛ БИРОВГА
ЁКИ "МИШ-МИШНОМА"**

Фарзандим, юрак пораси,
Кўзим қораси,
Дардингни олай, дардингни,
Дардсизга айтмагил дардингни.
Дардсизга айтсанг гар дардингни —
Тушунмас. Пўстагинг қоқиб
Чиқазар гардингни.
Ошириб юборар чунон
Ранги зардингни.
Кўйилган бўлса-да ҳаётинг гаровга,
Учрамай десанг минг бир балога,
Дардинг ют ичингга,
Дардингни олай,
Бўлмасин дард устига чипқон,
Дардингни айтмагил бировга.
Эвоҳ, ўзимни таниган кундан
Чулғамиш мени бир пучак хаёл:
Маломатким, келар ўтмишдан —
Бир совуқ игво: гўё
Пайдо бўлмиш одамзод... маймундан!
Бекор гап. Чор унсур:
Тупроқ, олов, сув, ҳаводан ҳам эмас,
Зуваласи қорилмиш осий банданинг --

Миш-мишдан.
Ҳар ким ўзича тўқийди миш-миш,
Сўнг қўлбола уйдирмаларга
Ишонар бешак:
Эмиш —
Эшакка айланиб ҳанграюр от,
Тулпор бўлиб кишнаюр эшак.
Антиқа тахаййулот!
Оқсайди мантиқ, шуур, идрок.
Тафаккур чечаклари
Тансиқ ва мумтоз.
Инсон даҳоси нақадар юксак!
Баайни миш-мишчилик —
Бизда бир маслак.
Ўйлайсанки, бу юмушда
Бутун бошлиқ улкан жамоа банд.
Бармоқдан сўриб "илмий" муаммо
Олимлар кашф этарлар уни.
Четда қолмас адиб-удабо,
Ақли расолар ва ёт унсурлар,
Анойи ва ҳавойилар,
Пиёдалар, суворийлар,
Казо-казолар,
Нозик адолар,
Падар қусурлар
Шиширишар Миш-мишхонани.
Вожаб, жоним мураббо,
Қанча бўлса бемаънию пуч,
Жаҳон бозорида
Шунча харидоргир:
Қадри-баҳоси ошар,
Бўларлар унга қашқирдай ўч,
Топилгандай янги ўлакса.
Ақлинг шошар,
Бошинг айланар гир-гир...
Баданингга қичима тошар!
Миш-миш, миш-миш, миш-миш...
Мубҳаму сирли физо.

Адл-инсоф бўлар калака,
Оҳори очилар, ошар малака,
Қиёфасиз, мавҳум қўланка
Тилдан-тилга ўтгани сари...
Янгиланар, семирар, қутурар,
Туп ёзар,
Кўпирар кир совун сингари...
Хунукдан хунукдир турқи,
Йўқ унинг ватани, насаби, ирқи,
Бу бир космополит зараз,
Умумбашарий мараз.
Мўъжизадир турган-битгани:
Қўли йўқ — ушлар,
Оёғи йўқ — йўртар,
Тиши йўқ — тишлар,
Шохи йўқ — сузар.
Тирноғи йўқ —
Қичимаган жойингни қашир,
Юрак-бағрингни ўртар.
Тайини йўқ,
Қулоқдан-қулоққа кўчар:
Пичир-пичир, пичир-пичир...
Елиб-югурар олмайин тин.
Учар
Қитъалар аро мушакдан тез...
Атиги биргина мисқол, лекин
Атом бомбасидай кетади портлаб!..
Ҳақиқатнинг емириб зеҳнин
Ковак дилларга қўяди ин.
Урчийди бургадай,
Сўнг пайдо бўлар
Турфа ўрдак-қушчалар:
Миш-мишдан туғилар янги
Ва янги миш-мишу,
Миш-мишчалар...
Сўнгги илтижо: болам —
Қор ҳам ёнар
Тобин келтирсанг қаловга,

Бировнинг амри билан
Дастинг урмагил оловга.
Бўлмасин десанг шувит юзингни,
Шамолга сарфлама сўзингни,
Нодон дўстдан асрагил ўзингни.
Зинҳор-базинҳор,
Дардин олай қошу кўзингни,
Дардингни айтмагил бировга.

***ФАЙБУЛЛОҲ АС-САЛОМНИНГ
АЙТИЛМАГАН ВАСИЯТИ***

Фано элчисининг қўлидан шарбат
Ичар дам келмоғи бир кун ҳақиқат,
Зурёдим, билиб қўй деб қилдим ният,
Не яхши ёмонни қолдирдим сенга.

Шовқин давралардан бош тортиб, доим—
Сокин мажлисларнинг бўлдим фидойи,
Тонглар ҳамсуҳбатим ҳазрат Навоий
Бўлган гулистонни қолдирдим сенга.

Дунёда инсондан нелар кўрмадим,
Не фитна, офатга дучор бўлмадим,
Ёмон деб ҳеч кимдан юз ўгирмадим,
Меҳри бепоённи қолдирдим сенга.

Чорақтадан ортиқ, яримтадан кам
Қолса ҳам юрагим халқу юрт, олам
Ташвишини қўйган йўқдир бирор дам...
Хизмати ранжонни қолдирдим сенга.

Сандиқлар қолдирдим — ичинда «олтин»,
Ушоғин йўқотмай авайлаб олгин,
Ва барин халқимга етказ энг олдин,
Туганмас бир конни қолдирдим сенга

Насибам бор экан, шукр, хурликдан...
Яшадим маст ўлиб бахт, масрурликдан,
Минг шукр, жоҳиллик, зулм, зўрликдан—
Қутулган имонни қолдирдим сенга.

Салламно, истиқлол!
Қалбим, илҳомимни айладинг қайнар,
Ундан сув ичдилар қанча оқ қушлар,
Ҳар субҳ дафтаримдан бошланди саҳар...
Даври нурафшонни қолдирдим сенга!

Ватанга санолар ўқимоқ камдир,
Ватан фақат шодлик эмас, дард ҳамдир,
Дардки, унга мардлар жони малҳамдир,
Малҳам бўл, имконни қолдирдим сенга.

Осмонингда офтоб, кўнглингда Аллоҳ,
Кўзларинг уйғоқдир, пок ўйинг подшоҳ,
Фидойи отангинг дуоси ҳамроҳ,
Орзуни, армонни қолдирдим сенга.

Лутфулло Маҳмуд

Мундарижа

Ҳамидулла КАРОМАТОВ. Эҳтиром	3
Эркин ВОҲИДОВ. Парвона нурга интилади	5
Иброҳим Ғафуров. Дарё ҳаловат билгайми?	8
Асил РАШИДОВ. Эзгуликка бахшида умр	10
Нажмиддин КОМИЛОВ. Устоз	20
Муҳаммад АЛИ. Эзгуликка чоғланган инсон	24
Тўхтамурод БОБОЕВ. Эй, умри азиз	26
Исроил МИРЗАЕВ. Нурга йўғрилган тақдир	31
Ҳамдам ИСМОИЛОВ. Сўз — ҳазина	34
Сайди УМИРОВ. Сўзшунос	36
Ислом ШОҒУЛОМОВ. Номига монанд аллома эди... ..	48
Абдусалом УМАРОВ. Нурли сиймо	51
Неъмат АМИНОВ. Ғайбуллоҳ ас-Салом фалсафаси бор эди.	56

Зухриддин ИСОМИДДИНОВ.	
“Учиб юрганимни билмасдим”	64
Одилжон САФАРОВ.	
Мангу мерос	69
Ҳасан ҚУДРАТУЛЛАЕВ.	
Шогирд деса жонини ҳам берар эди	72
Турсуной СОДИҚОВА.	
Тўкилмай ўтган умр оҳори	76
Маъруф ЖАЛИЛ	
Одамлар орасидаги фаришта	79
Салим ЖАББОРОВ.	
Беназир инсон	86
Муҳаббат БАҚОЕВА.	
Соддадиллиги — буюклиги эди... ..	90
Карим НОРМАТОВ.	
Орзу ва армонлари бисёр эди... ..	92
Пошали УСМОН.	
Тақдир	97
Мирзо КЕНЖАБЕК.	
Аллома	102
Садриддин Салим БУХОРИЙ.	
Яхшилик этган билар не яхшилик	107
Тўлқин ЭШБЕК.	
Олтин кўприк	111
Орзикул ЭРГАШ.	
Фидойи	114
Раҳмонқул ОРЗИБЕКОВ.	
Мангу барҳаёт аллома	118
Маҳмуд САТТОРОВ.	
Фариштали инсон.	121
Ўктам МИРЗАЁР.	
Отадай улуғланган устоз	123

Эшмуҳаммад ҚОДИРОВ.	
Буни умр дерлар...	125
Адҳамжон ЭРҒАШЕВ.	
Соҳиби имон эди	129
Муҳаммад ЮСУФ.	
Зурриётларимиз ўрнак олсинлар	132
Назира ас-САЛОМ.	
Меҳрибоним отажон	135
Гуландом САЛОМОВА.	
Тирик—ўлик, ўлик тирикдир.	145
Комилжон ЖЎРАЕВ.	
Ғайбуллоҳ ас-Салом ва жаҳон адабиёти	153
Ғайбуллоҳ ас-Салом сабоқлари	162
Лутфулло МАҲМУД.	
Ғайбуллоҳ ас-Саломнинг айтилмаган васияти	187

Чоп этишга 2002 йил 3 январда рухсат этилди.
Бичими 84×108 $\frac{1}{32}$
Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма табағи 10,1.
Нашр босма табағи 10,2 . Адади 2000 нусха. 160 .рақамли
буюртма.
Баҳоси шартнома асосида.

“Тошкент ислом университети” нашриёти.
700011, Тошкент. А.Қодирий кўчаси, 11.
Шартнома № 07-41-01

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот кўмитасининг
Тошкент рангли босма фабрикасида босилди. 700128,
У.Юсупов кўчаси, 86-уй.

Адабий-бадий нашр

**"ҒАЙБУЛЛОҲ АС-САЛОМ
ЗАМОНДОШЛАРИ ХОТИРАСИДА"**

Очерклар, мақолалар, хотиралар, бадиалар

«Тошкент ислом университети» нашриёти— 2002

Муҳаррирлар *Сайди Умиров, Тўлқин Эшбек*
Лутфулло Маҳмуд, Назира Саломова
Мусаввир *Шухрат Мирфаёзов*
Бадий муҳаррир *Шухрат Ҳасанов*
Техник муҳаррир *Жанылкан Бекиева*
Мусахҳиҳ *Гуландом Саломова*